

Абдулла Қодирий

МЕХРОБДАН ЧАЁН

(Худоёрхон ва мунишийлари ҳаётидан тарихий рўмон)

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1994

Рўмоннинг мавзуути тўғрисида

Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлған Худоёрнинг ўз хоҳиши йўлида дехқон оммаси ва майда ҳунарманд — косиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келгучилар тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши рўмоннинг мавзуъидир. Худоёрнинг бу йўлдағи биринчи исти nodgoҳи бўлған уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битканлиги ва қолғани ҳам хабосат¹ пардаси остида сезилмас даражага етканлиги мундарижа сиёдирған қадар баён қилинадир. Булар рўмоннинг номарғуб — манфий қаҳрамонлари. Иккинчи тарафда мазкур қора кучларга қарши "тубан" синф — камбағаллар, уларнинг хонлик тузилишига, қора куч — уламо алайҳига чиқиши. Мехнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, сажияси, оиласи, турмиши ва бир-бирига алоқаси, самимиияти.

Албатта, мен бу сўнғи марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича олишқа тиришдим. Уларнинг хон ва уламога қарши исёни табиъий — шаръийдир. Чунки шундан ортиғо сохта бўлиши устига китобнинг қадрини ҳам тушурап эди. Шу икки синф курашини тасвир қилиш воситасида хон ҳарами, хотинлари, қирқ қизлар, тарихий ва этнографий лавҳалар, ўзбек ҳаёти, қизиқчилиги, танқидчилиги, ўзбек хотин-қизлари орасидағи истеъдод, шоиралар, азкиячилик ва бошқа яна кўб нуқталарни қамраб олинди.

Рўмонда яна бундан бошқа кўб жиҳатлар бор. Уларни бу ерда санаб ўлтуриш ҳожат эмас, улар муҳтарам ўқуғучининг назаридан қочиб қутилмас.

Абдулла Қодирий (Жулқунбой)
Тошканд, 1928-нчи йил, 5 феврал

¹ Хабосат — нопоклик.

— Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг — Раъноси.
(Мирзо)

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин
Не бахт Раъно харидоринг талаб ахлининг — Мирзоси.
(Раъно)

1. РАЪНОНИНГ ЭГАСИ

Солиҳ маҳдум бу кун одатдан ташқари ешилиб кетди, масжиддан чиқиб тўғри қассобнинг олдиға борди, бир тангалик гўшт, саккиз пуллик пиёз олиб ҳавлисига келди. Мактабда ҳусниҳат машқ қилиб ўлтурғучи болалар ичидан иккитасини гулзорни супуриб, сув сепишша буюрди ва ўзи гўштни кўтариб ичкарига кирди.

Нигор ойим ҳозирфина қизларни озод қўюб, кўкрак боласини бағриға олған эди. Раъно ҳавли юзида иккита укасининг ўртасига тушиб, уларнинг лой ўюниға иштирок этар, ер супуриб ётқан соч ўрумларининг тупроққа белашканидан хабарсиз эди.

Гўшт кўтариб йўлакдан кирган Солиҳ маҳдумнинг кўзи Раъононинг шу ҳолига тушди:

— Балли Раъно, ана жиннилиқ! — деди маҳдум, — атлас кўйлак сенга ҳайф, сенга бўздан бошқаси албатта ҳайф!

Раъно ўрнидан турди, дадасидан уялиб лойлиқ қўлларини орқасига яширди.

— Уят эмасми, юв оқълингни, юв! Укаларингни бола десам, сен улардан ҳам ошиб тушасан!

Раъно югуриб ариққа кетди, Нигор ойим ўлтурган жойидан “Раъононинг ақли тушсин” деб кулиб кўйди. Солиҳ маҳдум ҳануз Раънодан койиб келар эди:

— Ишинг бўлмаса китоб ўқи, ҳустихат ол, сен кулолнинг қизи эмассанки...

Солиҳ маҳдум гўштни Нигор ойимнинг ёниға қўюб ўзи зина билан айвонга чиқди.

Маҳдум томонидан Раъононинг тергалиши Нигор ойимни унча машғул этмади. Аммо ҳозир унинг кўнглига келган масала эрининг чиқим важига фавқулодда ешилиб кетиши эди. Тўғри, Нигор ойимнинг ошхонасиға шунингдек бир неча чораклаб гўштлар кўб келар эди, фақат эти томонидан эмас. Солиҳ маҳдумнинг жўмардлиғи кўпинча йигирма пайса¹ этдан нариға ошмас, шунда ҳам болалардан мўмайроқ “озодлик” келиб қолса ёки “панжшанбалик” куткандан ортиғроқ тушса.

Шунинг учун Нигор ойим бу жўмардлиқ ҳақини эрига бералмади:

— Гўшни кўброқ олибсизми... Анвар буюрганмиди? — деб сўради.

— Йўқ, — деди маҳдум салласини қозиққа ила-ила, — бир манти қилайлиқ, — дедим, — манти еганимизга кўб бўлди, валлоҳи аълам...

Раъно ювиниб келди, дадасига уят аралаш бир қараб олдида, Нигор ойимнинг ёниға ўлтурди ва онасининг бағрида эмиб ётқан чақалоқнинг кичкина мимит қўлларини суюб ўпди.

Солиҳ маҳдум ешиниб она-боланинг устида тўхтади.

— Сен мундане кейин кичкина бўлмайсан қизим, Раъно, — деди маҳдум насиҳатомуз, — шу укаларинг билан қилиб ўлтурган ишингни киши кўрса нима дейди. Иншооллоҳ уй эгаси бўлишға яқинлашиб қолдинг. Энди тош-тарозуни ҳам шунга қараб қўйишинг керак, қизим.

Раъно қизариниб онасига қаради, яна мимит қўлни ўпишка машғул бўлди.

— Раъонони эгасига топширмағунингизча, — деди Нигор ойим, — қуюлмайдирғанга ўхшайдир.

Бу сўздан Раъно уялиб, бошини чақалоқнинг бағриға тиқиб олди. Солиҳ маҳдум қулимсиган кўйи даҳлизга юруб борди ва оёғини кафшига узатди.

— Тур, ётма Раъно! — деди даҳлиздан, — гўштни онангға тўғраб бер, пиёзни арт! Анвар

¹ Пайса – тахминан 50 грамм.

аканг ҳам келиб қолар, таом асрга тайёр бўлсин!

Раъно дадасини узоғлатиб, бошини кўтарди, онасиға ўпка аралаш кулиб қаради. Унинг бу карашидан онасининг бояғи сўзига қарши ризосизлик онглашилмас, балки шодлик маънолари ўқулур эди. Дарҳақиқат, эру хотин ораларида ўткан икки калима сўз шу оила гулшанида ўскан Раънонинг истиқболини очик белгилар эди. Нигор ойим “Раънони эгасига топширмағунингизча...” деб гарчи бир мунча қўполроқ таъбир билан бўлса ҳам “Раънонинг эгаси” борлигини сўзлар, Раъно эса “егаси”нинг ким эканлигини яхши билгани ва уни қанот қоқиб қарши олғани учун жоду кўзида ризосизлик эмас сурур маънолари ўйнатар эди.

Дадасининг – “Анвар акан ҳам келиб қолар, таоминг асрга тайёр бўлсин!” жумласи Раънога яна очик, яна равшан таъминот берар эди...

2. АМИР УМАРХОННИНГ КАНИЗИ

Солих маҳдум 1230-1290-нчи ҳижрий йилларда “Ҳўқанди фирдавсмонанд”да яшаған бир муаллим ва имом, ўз замонасининг истилоси билан айтканда “мактабдор домла”дир. Солих маҳдум синфи жиҳатдан уламо оиласига мансуб бўлиб, бобоси Олимхон ва Умархон даврларида муфтилик, қозилиқ мансабларида хизмат қилған, отаси эрса Кўқоннинг Мадали (Муҳаммадали) хон мадрасасида неча йиллар мударрис бўлгандир. Қисқаси маҳдумнинг отабоболари хонлар қошида мумтоз ва халқ назарида “шарафлик ва муҳтарам” мавқиъни ушлаб келганлар. Бироқ бу мумтоз силсила бизнинг маҳдумгача етиб келалмай, Мамадалихоннинг қатли билан бирга кесилган, бунинг можароси эрса қуидағичадир:

Туркистон хонлиғи тарихидан хабардор кишиларга маълумдирким, Амир Умархон охир умрида ўз саройидаги ёш канизлардан бирига муҳабbat қўядир. Каниз ёш бўлғанлиги ва балоғатка етмаганлиги учун уни никоҳига ололмай вақт кутадир. Шу кутиб юриш йилларида Умархон муродига еталмай вафот қиладир, бояғи каниз қиз балоғатка эришадир ва бир хуснига ўн хусн кўшулиб отанинг боласи бўлған Мадалихонни ҳам ўзига ошиқ қиладир. Ўз саройида ўскан бу қизни ёш хон ҳамиша кўз ўнгига юритса ҳам бироқ... тарихнинг бизга хабар беришига қарағанда Мадалихон шу қизнинг дардида неча йиллар ёнадир. Чунки уламолар бу гўзални Мадалига она мақомида ҳисоблаб, нима учундир хоннинг орзусига кўндаланг келадилар:

“Отангиз, агарчанди канизни ўз никоҳларига олмаған бўлсалар ҳам ва лекин балоғатка эришкак олармад деб ният қилғанлар. Бинобарин бу каниз сизга она мақомида, шариъат рухсат бермайдир!” дейдирлар.

Мадалихон бу фатводан кейин дардини ичига ютишға мажбур бўлиб, аммо иккинчи тарафдан ўзининг орзусига қарши борған уламони секин-секин “илмий” ишлардан олиб улар ўрнига янгиларини қўя бошлайдир. Ўз орзусига замин ҳозирлағач, бир неча йилни ўтказиб, яна уламоға шу тўғрида фатво сўраб мурожаат қиладир. Табиъий, яқиндағина оғзи ошқа еткан янги уламолар ўз валийи неъматлари бўлған Мадалихонға хиёнат қилмайдирлар-да:

“Ба назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир¹. Отангиз марҳум – никоҳланаман деб айткан бўлсалар ҳам никоҳландим, деб айтмаганлар. Бас, амиралмўминин мазкурани худ нафслари² ақди шаръий³ қилсалар жоиз ва дурустдир. Валлоҳи аълам биссавоб” деб фатвономани “бинни муфти марҳум”, “бинни мударрис марҳум”, “бинни Ҳўқандий марҳум” – муҳри баҳайбатлари билан қалашдириб берадирлар ва Мадалихон тўй ва томошалар билан мурод-мақсадига етадир...

Кимларнинг воситаси биландир мазкура гўзал канизнинг таърифи Бухоро амири – амир Баходир – (Ботур) хонға етиб ул ҳам илгаридан ҳалиги канизга ғойибона ошиқ бўлған эди.

¹ Ҳурматга лойик дин алломаларининг назарича, асосий эътибор шариат конунларига қаратилиши керак.

² Ўз нафслари

³ Шаръий никоҳ

Аммо қайси йўл билан бўлса ҳам канизни кўлға киргизиш фикрида бош оғритиб, нос чакиб юрган Баҳодирхон қулоғига бу хабари жонсўз етиб думоғидан дуд чиқадир ва дарҳол Бухоронинг забардаст уламо, муфти, аълам, ҳоказо ва ало-ҳозалқиёс пешволарини ўз ҳузурига чорлаб, дарғазаб воқиъани сўзлайдир ва улардан дарҳол бир “фатвойи баҳайбат”ни талаб қилғанида уламойи киром ҳам дарон ботаҳорат-бетаҳорат, масалани эшитар-ешиитмас фатво ёзадиларким:

“Бир жамоа мўминларга амир бўлған зотнинг вазифаси шаръийси шулдурким, исломда устивор турғай, аҳкоми исломни камокон¹ ижро қилғай. Ҳар бир амириким аркони исломдан заррача юз ўғурса ул кимарса жамоаи ислом устига амир эмас шарирдир². Наузанбillaҳким Фарғона ва Туркистон мамлакатининг алҳол³ амири бўлған Муҳаммадалихон волидининг манкуҳаси⁴, яъни волидаи айни ва ризўисини⁵ ўз акдиға олибдир, наузанбillaҳи, наузанбillaҳи. Оят ва аҳодиси шарифа ва ба чаҳори мазҳаб ва ба назди мужтаҳидини киром ва уламои зул-эҳтиром муттафақун алайҳи коғирдир. Казолика⁶ ўшандоғ муртаднинг қатли аввало дигар ислом амирларига ва баъд аз барча мўминларга фарзи айндиндир!”

Дарвоқиъ “холисона” бу фатвога амир Баҳодирхон “бетарафон” қиймат бериб, “дин йўлида холис бир жиҳоди акбар” деб жамиъи қўшунлари билан Фарғона устига юриш қиладир. Амири Баҳодирнинг бу “холисона” жиҳоди Туркистон хонлиғи томонидан қандай муқоваматларга⁷ учради ва икки тарафдан қанча бошлар кесилди, албатта бу тўғрида бизнинг ишимиз йўқдир. Фақат бу можародан бизга кераклик нуқта шундаким, натижада Мадалихон шикаст топди, ҳам амири Баҳодирхон томонидан қатл қилинди. Мадалихонға фатво ёзиб берган Кўқон уламоларидан бир нечалари ҳад урулдилар⁸ ва бир нечалари қочиб қутулдилар. Амири Баҳодирхон бўлса Фарғона ҳукуматига ўз кишисини қўйди, фатҳу нусрат билан канизни олиб Бухороға қайтди.

Мақсадға келсак Мадалихонға фатво ёзиб беришда иштирок қилған ва Баҳодир томонидан ҳас урулған уламоларнинг бири шу бизнинг Солиҳ маҳдумнинг отаси эди. Ҳад урулғандан сўнг кўб яшолмади, ўлди ва шунинг билан бу оиланинг бурунғи имтиёз ва шарафи ҳам битди. Чунки мундан сўнг Туркистон таҳтига ўлтурған хонларнинг ҳаммалари деярлик Бухоро амирининг ҳимоясида каби эдилар. Ва Мадалихоннинг фатвосига иштирок қилған уламолар ҳамиша эътиборсиз, мардуд бўлиб⁹ қолдилар.

3. МАҲДУМНИНГ УЙЛАНИШИ ВА МАКТАБДОРЛИГИ

Солиҳ маҳдум отасининг вафотида йигирма ёшлиқ талаба эди. Отаси марҳум бўлғандан сўнг ўзидан бир неча ёш каттароқ оғаси Марғилонға имом бўлиб оиласи билан кўчиб кетди. Солиҳ маҳдум онаси ва ўн олти ёшлиқ Наъима исмлик синглиси билан Кўқонда қўлди. Бирар жойдан келим бўлмағанлиқдан бу оила кўб танглиқка тушиб охирда Солиҳ маҳдум таҳсилни тарқ этишкан, қорин тўйдирарлик бир касб излашкан мажбур бўлди.

Албатта Солиҳ маҳдум оғирроқ касбни ухда қилолмас, иморатка бўлса соқоли чиқмағанлиқдан яролмас эди. Кўб озор чекиб ниҳоят қориндош-уруг ва маҳалла кишиларининг кенгашлари билан ўз уйига мактаб очди, маҳалладан беш-ўнта бола йиғди ва енг шимариб

¹ Бекаму кўст

² Шарир - зараркунанда

³ Ҳозирги

⁴ Никоҳли хотин

⁵ Ўз ва эмизган онасини олибдир... (муал.)

⁶ Шунинг учун

⁷ Қаршилиқ

⁸ Ҳукуқсизлантириш

⁹ Ҳайдалмок

мактабдорлиққа бошлади.

Бир неча йил мактаб ривожга минмади, яъни болалар ўн беш-йигирматадан нариға ўтмай, “панжшанбалик” аранг ит азоби рўзғорға етиб турар эди. Махдум ва оиласининг шундан бошқа даромад манбаълари бўлмағани учун ҳар ҳолда, яна шунга қаноат қилмоққа мажбур эдилар.

Ўғул йигирмага, қиз ўн бешка етдими – оналарнинг дарди келин ва куяв савдоси бўлиб қоладир. Шунга ўхшаш маҳдумнинг онаси Моҳлар ойимнинг касали гўё “дард устига чипқон” эди: маҳдумнинг ёши йигирмадан ошти, Наъима ҳам ўн саккизга тўлди, яъни келин ҳам керак, куяв ҳам. Наъима тўғрисидан ташвиш йўқ, ҳусн, одоб, юмиш, ҳаммасидан кўнгил тўқ, бек бўлмаса – бекзода, мударрис бўлмаса – мукаррир¹.

Аммо маҳдум масаласи бир оз мушкилроқ эди: топиш, тутиш маълум, отасидан қолғани фақат ички-ташқи ҳавли, мундан бошқа ҳеч гап. Бас, Моҳлар ойим ўз тириклигига маҳдумнинг “бошини икки” қилмаса, ўзидан сўнг унинг уйлана олиши амримаҳол. Шуни қўзда тутиб Моҳлар ойим маҳдумнинг уйланишига мазкура Наъимани восита қилмоқчи бўлди. Яъни Наъимани узатиб эвазига узатилган жойдан келин олмоқчи эди. Қарши қуда бўлмоқ учун қизлиқ ва ўғуллик ҳавлини учратиш ва бунинг устига “наслу насабда текислик”, олинадирған келиннинг силлиқина бўлиши – ана шундай мушкилотлар орқасида икки йил чамаси Наъиманинг умри сарғайиб ўтди. Юрт эмасми, дегандек юртчиликда юрак оғриғиға даво топилмай қолмас. Шунга ўхшаш Моҳлар ойимнинг яраси ҳам ниҳоят учунчи йилда давосини топди:

Хон ўрдасининг мутаваффо² мирзоларидан биттасининг мадрасада ўқуб юрган ўғли бор эди ва уйида чақич чайнаб ўлтурган ўн олти ёшлиқ қизчаси ҳам бор эди. Бу оила Моҳлар ойимнинг таклифини маъалмамнуният қабул этди. Чунки “ўхшатмай учратмас” дегандек нариги тараф ҳам Моҳлар ойимнинг биттаси эди. Совчилар Наъимани ёқтириб Моҳлар ойимнинг таклифини қабул қилиб кетдилар. Моҳлар ойим марҳум мирзонинг уйига қиз кўргали бориб ул ҳам “қизи жажжигина экан” деб келди. Куввлар кўрулиб улар ҳам заарсиз топилдилар. Шарту шароит сўзлашилди: икки орада қалин-палин деган гаплар йўқ, ҳар ким ўз улушкига тушкан ош-сувини қиласидир, келинни ўраб-чирмаб оладир, вассалом.

“Ҳай этти, ҳуй этти, икки коски тўй этти” деганларидек ҳар икки тўй ҳам бир ҳафта ичидаги ўтти, Наъимахоним ўёққа кетиб, Нигорхоним буёққа келди. Шундай қилиб Солиҳ маҳдум хотинлик бўлди.

Солиҳ маҳдумнинг мактаб иши ҳам учунчи йилдан бошлаб бир оз жонланған, болалар ҳам ўттуз-қирққа еткан эдилар.

Солиҳ маҳдум ўттуз ёшларға борғанда мактабдорлиғи ҳам яхшиғина шухрат топадир, шогирдлар сони бир юзга етадир. Мехмонхона торлиқ қилғанлиқдан мактаб учун маҳсус бино ёпадир, имло, иншо ва ҳусниҳат машқи учун алоҳида хона айирадир. Маҳдум ёлғин шунинг билангина қаноатланмай хотини Нигорхонимни ҳам ишқа соладир, яъни унинг саводини тузатиб “отин биби” қиласидир. Икки-уч гузарнинг қизлари Нигорхонимнинг сабоғиға йиғиладирлар. Қисқаси, маҳдум мактабдорлиқда яхши шухрат қозонғанидек, уй-рўзғорини, юриш-туриш, кийим-солим ва бошқа тарафларини ҳам тузатиб оладир.

Қирқ ёшларида маҳаллага имом бўладир ва мактабини яна ҳам кенгайтириб шу даҳанинг ҳар бир табақаси ичидаги “устоз мулла Солиҳ маҳдум” бўлиб таниладир. Масалан, ўзидаги савод чиқарған косиб, савдогар, муллабачча (мадраса талабаси) ва шунингдек янги бўғимларға устозлик унвонини оладир. Ҳатто кейинги вақтларда унинг шогирдларидан хон ўрдасигача бориб кирганлари бордирким, маҳдумнинг бу муваффақиятини бошқа бобларимизда ўқурсиз.

4. МАҲДУМНИНГ БАЪЗИ ХИСЛАТЛАРИ

¹ Ассистент

² Вафот этган

Юқоридан ўқуғучиға бир даража онглашилған бўлса керакки, яқин йигирма йиллардан бери маҳдумнинг маҳдумнинг келими шаҳар ёки қишлоқ сўраб турған бир бекча бўласа-да, ундан қуйироқ, ҳар ҳолда шаҳар мадрасасида дарстўлик қилиб, вақфни ўз қабзиға¹ олған бир мударриснинг тушимидан албатта кўб. Келимнинг шу йўсун яхши бўлишиға қарамасдан унинг табиъатида ҳарчанд тиришилса ҳам маҳтаб бўлмайдирған хусусиятлар бор: хасисликка ўхшаған ҳолат, тамаъгирилик каби одат, ичқоралиқ сингари ҳаракат ва амсоли...

Ёш чоғида отаси ўлиб, қаттиғчилиқда ўсади, унинг баъзи ярашмаған ҳаракатлари балки ўша қаттиғчилиқнинг рухка сингиб қолған ёмон таъсиридир. Ҳар ҳолда бизнинг мундаги вазифамиз маҳдумни таҳлил қилиш эмас, балки унинг шахсига хиёнат ва бўхтон қилишдан сақланиб, яъни ортдирмай ва камитмай ўқуғучиға бутун тақдим эта билишдир.

Ойни этак билан яшириб бўлмайдир. Маҳдумнинг хасисликка ўхашаш ҳолатлари албатта бор эди. Маҳдум топиб-тутмаған йилларда бу ишни йўқлиқдан қиласидир, десак-да кейинги вақтларда ҳам шу одатини тарк этмагани учун табиъаида бир мунча хасислик бор экан, деймиз.

Кўйлак-иштоннинг аксар етти-саккиз жойидан ямоғи бўладир. Етти қишдан бери гуппи – чопон янгилагани маълум эмас, фақат қиши келиб кеткан сайин алак гуппининг енги ўзгарибкина турадир ва астари йил сайин янгидан-янги ямоқлар билан бойийдир, шу гуппи бутун умрида биргина мартаба ва шунда ҳам маҳдумдан беруҳсат аммо, Нигор ойимнинг зўри билан тоғораға тушиб чўмилди. Бу кунда бўлса тўрт йил бурунғи ғусли, етти йиллик туси, турлик-турлик ямоғи билан саккизинчи қиши маҳдум поччасиға содиқона хизмат қилиш учун бўғжома ичида ўзига куч йиғиб ётадир. Маҳалла кишилари маҳдумнинг бу чопониға “молтопар” деб исм берганлар, гуппи кийилиб чиқилған кун маҳдумга сездирмай “молтопар савдодан қайтиби... ҳали бақувват, иш қилиб ямоққа чарчамасанг яна ўн йиллингми, Мамарайим!” деб кулишадирлар.

Қисқаси: беш-олти қайта бошлатилиб қўнжи бир қаричға келган айбаки² маҳси, чарми устустига уюлиб ердан уч эллик чамаси кўтарилиган икки чорак вазнлик кафш, ёши маҳалла кишиларининг қўбларига маълум бўлмаған, ҳарчанд эҳтиён қилинса ҳам неча жойидан попилтириғи осилған оқ-бўз салла маҳалла кишиларининг эрмакларидандир. Булардан бошқа ҳайит кунлари ва тўйлардагина кийилардирган банорас тўни, совуқ қаттиғроқ бўлғандан ичидан киядирган адрес гупписи ҳам бор. Маҳалла кишилари банорас тўнни “зарурат” деб атаған бўлсалар ҳам, адрес гуппига ҳали ном қўйғунча йўқлар, чунки бунинг дунёға келганига фақат тўрт-беш йилгина бўлғандир.

Кези келганда маҳдумнинг ёзлик кийимларини ҳам бир сидра айтиб кетайлик: йўллук, қизил қалами бўздан яхтак, оқ бўздан жиҳак ёқалиқ кенг кўйлак (чунки тор бўлса йиртиладир) ва лозим (яъни иштон) ҳамда сарпойчан кийишқа енгилча сағри³ кафш, аммо салла қишин, ёзин битта.

5. ОИЛА ВА КИШИЛAR БИЛАН МУОМАЛА

Маҳдум оиласини ҳам кийим-кечак важидан ўзи каби тутар эди. Кийим-кечақдагина эмас, ҳатто озиқ-овқат тўғриларида ҳам унинг анчагина келишимсиз қилиқлариға йўлиқилар эди. Масалан, бир ой тўлмасдан кир ювишға рухсат бермас, агар Нигор ойимнинг бир ойсиз кир ювғанини қўриб қолса – “кийимни тоғорада чурутасан!” деб ғовға солар эди. Икки ҳафтасиз паловни кўрмаслар (озодлик ошлари албатта мундан мустасно), кўб овқатлари убра, туппи, мастаба, қўғурма шўрба бўлар эди.

¹ Тутам, чангаль

² Мол терисидан ишланган сифати паст чарм

³ От терисининг дум томонидан тайёрланган чарм

Нигор ойимнинг қозони йўқча, елча гўштни факат палов шарофати билангина кўрар эди. Лекин маҳдум баъзи нарсалар билан ошхонани яхшиғина мўлиқдирав, масалан: шалғам, қовоқ, лавлаги. Бу тўғрида хотини ҳарчанд рад қилса ҳам қоплаб шалғам, йигирма-ўттузлаб қовоқ харид қилишини қўймас – “шалғам – Биби Фотима Зухранинг дуолари баракати, қовоқ бўлса ҳазрати Юнуснинг мўжизалари” деб баҳоси арzon ва лекин хосияти кўб бўлған бу маблағлар билан ошхонани тўлдира берар эди. Ҳар ҳафта бир-икки мартаба қовоқ сомса ёпдирмай қолмас, аммо – “ёғни кам сол, қовоқнинг таъмини бузадир!” деб таъкидлашни ҳам унутмас эди. Уйда нон ёпилмағанидек бозордан ҳам сотиб олинмас, чунки, панжшанбалик нон етиб, ортиб ётар, ҳатто баъзи вақтларда бозорға ҳам чиқар эди.

Маҳдумнинг ўқуғучи болалар билан муомаласи жуда яхши эди. Савоғини билмаган ёки шўхлик қилған болаларни ҳар қанча сўкиб, койиса, дўқ уриб, давара қилса ҳам урмас, бу жихат билан бутун Қўқон болаларининг муҳаббатларини ўзига жалб эткан эди. Аммо “озодлик” масаласида болалардан ҳеч кимни ҳам афу этмас, бой боласига “озодлик” лозим бўлған бўлса албатта ундиришка, камбағал боласидан мумкин қадар узиб олишға ҳаракат қилас; болалар Ҳафтияқ, Куръон, Сўфи Оллоёр ва шунга ўхшаш китоб бошласалар озодлик мажбурий, мактабдан маъзун¹ бўлғанларнинг зиёфат қилиб маҳдумга сарупо беришлари қоидада бор бўлса ҳам, лекин аксар болалар бу тўғрида домлани – “ана-мана” билан алдаб кетарлар, сахийроқ оталар бу маросимни адо этиб “устоз”ни рози қилмасалар, аммо кўбчилик маҳдумни ранжитар эдилар. Панжшанбалик бўлса мактабнинг асос ҳаққи ва булардан бошқа “Қулёға қуймоқ – Аммага бўғирсоқ – Ёсинга юпқа” деган гаплар ҳам бўлар эди. Болалар ҳар йили бир марта “бурё пули” ва ойиға бир неча бор “супурги пули” ҳам тўлаб турад эдилар.

Маҳдум мумкин қадар болаларни ўз мактабига жалб қилишға тиришар, айниқса бой ва бек болаларини ўз қўлиға олиш учун ҳар бир чорани кўрар эди. Масалан, бой ва аъёндан бирининг ўғли бошқа мактабда ўкуб юрган бўлса уни болалар воситаси билан ўз мактабига чақирап, нима ўқуғанини, нималар билганини сўрар, бола савоғидан яхши жавоб бералмаса “сизда айб йўқ, ўғлим, устозингиз бир оз шундайроқ одам... хўб, хўб; бизнинг мактабларга ҳам келиб юринг! Мен ўзим сизни жуда дўст тутаман-да!” дер эди. Табиъий, боланинг шу кундан бошлаб ўз домласидан қўнгли совур, тез кунда маҳдумнинг мактабига келиб кирап эди. Баъзи вақт чет мактаб болалари билан шундай муомалани кўчаларда ҳам қилас; ва ўғли бўлған бой ва ашрофларга ҳам жуда сертакаллуф, хоксорона салом бериб танимаса ҳам улар билан сўрашар, нечта ўғли борлигини ва уларнинг ўқуб-ўқумағанлиқларини, ўқушға ихлосларини текшириб, ўзининг таълимида қўлланған енгил усулларини ҳам бир мунча тиқиллатиб ўтар эди. Табиъий, маҳдумнинг бундай ҳаракатлари кўпинча фойдасиз бўлмас, мактабига янгидан-янги шогирдлар тўпланиб турад эдилар.

Ўз қаторидағи мактабдор домлаларни асло кўралмас, уларга қарши юрагида умрлик кек сақлар эди. Баъзи мажлисларда йўсуни келиб қолса – “ҳа, мулла фалончими, кўб болаларнинг умрини зойиъ қиляпти, деб эшитаман... шогирдларидан бир нечаси шикоят қилишиб менга келишкан эдилар... Қандай қилай, шогирдларим ўзимдан етиб ортсалар ҳам умрлари зойиъ бўлмасин, дедим” дер ва эшиткучиларга сездирмай рақибини чимчилар; кези келди дегунча иккинчи мактабдор тўғрисида шу йўсун замзама сўзлар эди.

Маҳдум бўйчан, олагўшт, сийрак мўй, оқ тан, истараси иссиғ бир домла эди. Ёши эллидан ошқан, соч ва соқолида бир мунча оқлар кўринар эди. Киши билан сўзлашканда, айниқса, бир нарсадан таажжублангандаги сийрак ва лекин тўғри, бақувват ўскан соқолини тутамлаб ўнг кўзини бир оз қисиб қарап, одат қилғандан бўлса керак гап орасида “ҳабба” деган сўзни кўпроқ ишлатар эди. Домланинг бу “ҳабба”си нима маънода қўлланилар, ўзидан бошқа ҳеч ким билмаганидек, ундан бу тўғрида изоҳ ҳам сўрамаған эдилар. Ҳар ҳолда “ҳабба – ҳабҳали” ёки

¹ Изн олган

“ха, баракалла” бўлса керак. Чунки ул бир нарсадан хурсанд ва рози бўлғанда аксар “ҳабба” деб юборадир.

Шу ергача бир неча саҳифаларни маҳдумнинг таърифи билан тўлдиридиқ. Эҳтимолки домланинг ғийбатини ҳам қилдиқ ва қиласиз. Лекин шунисидан хотиржамъизки, йўқни йўндиридиқ, маҳдумнинг шаънида бор гапларнигина ёздиқ ва ёзармиз. Маҳдумнинг ҳамма нуқсонини ювиб кетарлик бир жумладан сўнг яна ўз ишимизда бўламиз: — нима бўлғанда ҳам маҳдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан, Қўқон аксариятининг саводхон бўлишлариға сабабчи устозлардан, ҳатто улуғ хизматларга киши етишдириб бергучи нодир муаллимлардан эди.

6. НИГОРХОНИМ

Нигорхоним бошда эрга ёлчимади. Аввало эрининг фақирлиғи, бойифандан сўнг бўлса унинг зарбулмасал бўларлиқ хасислиги бечорани кўб йиглатти. “Хотин кишининг боши уй ичининг оғир тоши” эмиш... Ҳозир ўзи қирқ ёшқа кирган бўлса, йигирма беш йилдан бери шу мумсик эр билан тириклик қилиб келадир. Бу кун ўн етти ёшлиқ Раъно каби қизға, саккиз ёшлиқ Маҳмуд (Раъно билан Маҳмуд орасида икки бола нобуд бўлған), олти ёшлиқ Мансур ва бешиқдаги Масъудларга она бўлди.

Нигорхоним Қўқоннинг кўб хотинларига қарағанда сабрлик ва қаноатлик экан. Дунёда ўз ўғлининг хасислигига чидалмаган она бўладими, ҳолбуки маҳдумнинг онаси – Моҳлар ойим ўғлининг бу қадар ихна¹ ва сиқиқлиғига тоқат қиломай норозилиқ юзасидан Марғилондағи ўғлининг ёнига кўчиб кетиб ўша ерда вафот этди. Нигорхоним эрса тишни-тишка қўйди, эримдан яйраб-яшнамаган бўлсан қизимдан ва олдимға қўйған ўғулларимдан ёлчирман, деб умидланди. Дарҳақиқат, сабрлик бу хоним ҳозирданоқ шу ўз олдиға қўйған болаларининг бири ва тўнғучи бўлған Раъносининг туфайлидан бир қадар рўшнолик кўриб бошлади ва ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ эканига ишонди.

Бир ямоқчи ёки мардикорчи ўз хотинини урадир, сўқадир, тепкилайдир. Бу ҳол уларда аксар фақирлиқ авжиға минган кезларда воқиъ бўладир. Агар ямоқчи кекирарлик даражада томоқни бопта қилса, иши ўнгидан келиб истиқболи бир мунча таъминлангандек бўлса дарҳол вазият ишонмаслиқ равишда ўзгариб кетадир: гап-сўз жойида, хотинни уриш ўрниға орқасини силаш, сўкиш ўрниға ялиниш ва арзи муҳаббат. Хотин ҳам кечаги калтак зарбини унуткан, кина ўрниға садоқат; гўё айтарсизким, Юсуф Зулайҳоларми деб.

Юқори табақа оилаларга кириб қарасак, мунда тамоман бошқача манзара кўрамиз: қорин тўқ, бирар нарсага эҳтиёж йўқ, истиқбол таъмин ва лекин бояғи фожиға буларда кучлирак, шунинг каби бу фожиъалар мувакқатий ҳам эмас, сабабини топиш ҳам қийин. Яхши, ямоқчи-ку ярамас тузулишкага қарши бўлған кекини қўзи тиниб хотинидан олған эди. Аммо кейингиларнинг турмуш шароитлари яхши, ҳамма нарса ўз орзулирича, бас, шу ҳолда уларнинг уй можаролари ва бола-чақани ит каби сиқишлиари нимадан?..

Шунга ўхшаш бизнинг маҳдумнинг ҳам ғояси бирни икки қилиш, бешни ўн қилиш эди. Яхши кечиниш учун турмас, аммо қўпайтириш учун яшар эди. Нигорхонимни урмас ва лекин урғандан беш баттар қилиб сикар эди. Икки юз тиллодан кўб оқчаси (бу оқчаларни хусули² тўғрисида кейин сўз бўлур) ва саводлик бўлған болалар зиёфатидан кийган икки сандиқча сарпоси бор эди. Олтиндан сарф қилмағанида ҳам лоақал шу кийимлардан на хотинини ва на болаларини фойдалантирасан ва на ўзини ихналиқдан кутқарар эди. Буни ҳам қўйиб турайлиқ, Нигор ойим йигирма-ўттуз қизни ўқутиб улардан тушкан “озодлик” ва “панжшанбалик” пулларга ҳам эга бўлолмас, ҳар кун деярлик муҳтараб махдум поччага ҳисобини батамом

¹ Сиртқи кўринишига эътибор бермовчи

² Ҳосил бўлиш

топшуриб туришқа мажбур эди. Махдум бунинг эвазига ҳар йил бозорнинг энг дағал бўзидан бир пар кўйлак, лозим олиб берар, янги гуппи билан ёзлик мурсакни бўлса Нигор ойим бешолти йилсиз кўрмас эди.

Нигор ойим қисқа бўлиқ, писта пўчоқ тарғил қўзлик, зарча танлик, юзидағи онда-сонда чечак ўрунлари бўлмағанда ҳусндор бир хотин эди. Ўз болалари билангина эмас ҳатто шогирдлари бўлған қизлар билан ҳам жуда юмшоқ муомала қилас, ортиқча аччиғланған кезларда “бетинг қурсин” деб қошини чимириб олар эди. Эрига ўхшаш “озодлик” учун болаларни сиқмас, бильякс “бўшлиғи” учун ўзи маҳдум томонидан сиқилар эди. Оз ва маънолик қилиб сўзлар, хотинлар билан муомаласини бошқа отинби билардек юқоридан туриб қилас, соддача сухбатлашар эди. Хотинлар маҳдум домланинг баъзи қиликларидан кулишсалар ҳам Нигор ойимнинг орқасидан ғийбат сўзламаслар, олдида қандай ҳурматласалар кейинидан ҳам ўшанча эҳтиромлаб, унинг маҳдумдек зиқна кишининг қўлиға қарам бўлғанига ачиниб “пешана-я айланай, қолу бало” дейишар эдилар.

7. РАЬНО

Исл билан жисм аксар бир-бirisига мувофиқ тушмайдир. Меним ёш вақтим, айниқса, гўзаллик қидирған мағур ҷоғларим эди. Оиламиздами, бошқа ердами баҳархол хотирамда яхши қолмаған, Лола отлиғ бир қизнинг чеварлиги тўғрисида сўз бўлди. Мажлис ахли менга яқин, яъни улар олдида ҳусндан баҳс очиш уят бўладирған кишилар эдилар. Шунинг учун менга Лоланинг чеварлигидан кўра муҳимроқ бўлған “ҳусн”и масаласида изоҳот сўрашнинг имкони бўлмади. Лекин Лола исмининг остида бир малакни кўрган – “Лоланинг исмига ўхшаш ҳусни ҳам бор” деб ўйлаған эдим. Шу кундан бошлаб Лолани кўриш ҳажрига тушдим. Бўйи еткан қизларни кўра олиш бу кунларда ҳам амри маҳол бўлғанидек, мундан ўн йиллар илгарида яна мушкилроқ эди. Неча вақт “хижрон ўтида ёниб” кўча пойлаб, ниҳоят, Лолани сув олиш учун кўза ушлаб кўчага чиққан холатда учратдим. Бурнидаги булоқисидан бошқа (агар булоқи ҳуснга қўшилса) “Лола”ликка арзийдирган ҳеч гап йўқ эди.

Яқиндағи бир боладан сув олғучининг ким эканини сўраған эдим:

— Лола опам, — деди.

Боланинг талаффузи менга “Мола опам” бўлиб эшитилди. Бир неча кунлар бу қизнинг отини “Лола” деб кўйғанлари учун аччиғланиб юрдим. Чунки, афу этасиз, ўша кезларда аччиғланишға ҳаққим бор эди...

Аммо Раъононинг исми – жисмига ёхуд ҳуснига жуда мувофиқ тушкан эди. Мен рассом эмасман. Агар мenda шу санъат бўлғанда эди, сўз билан билжираб ўлтурмас, шу ўрунда сизга Раъононинг расмини тортиб кўрсатар, кўяр, факат менга Раъно гулининг сувигина қўпроқ керак бўлар эди.

Солиҳ маҳдум хасис, таъмагир, ҳар ҳолда сажияси эътибори билан уни яхшилар қаторига кўйиб бўлмайдир. Ва лекин табиъат хасис эмас, тикандан гул, аридан бол яратаберадир. Шунга ўхшаш тиканлик ёғочдан хуш ислик, латиф кўрунишлик Раъно яратилған эди.

Бизнинг ўзбекларда, айниқса Қўқонға маҳсус бир тус, сариқка мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кесдириб сариқ деб бўлмайдир. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллиқ қиладирлар. Таъбиrimиз қўпол тушмаса бу гўзал қиз, оч раъно гулининг тусида ёки оқ сариқ тусда яратилған эди. Аъзода ўскан тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўладир. Раъононинг сочи гунгурт-қора, яъни қуёшсиз жойларда қора кўринса ҳам қуёшда бир оз сарғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш Раъононинг қўзида ҳам бунинг асари кўруладир: мудавварга¹ мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қарағанда қоралиқдан

¹ Тўғарак

бошқача яна бир турлук нур сочар эди. Кипраклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ётқан икки қилич орасини нафис бир қуюлиб кўтарилиш ажратиб тураг эди. Бурни ҳеч бир мунаққидға беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турған нафис иринларининг юқориги қисмида сезилар-сезилмас туклар кўкарған эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ой қулча ҳам деб бўлмас, кишига кулиб қарағанда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилған ҳолатда кўринар эди. Сочлари жуда қуюқ, саноксиз кокиллар Раъононинг орқа, ўнгини тутиб ётар, қадди узунлик билан қисқалиқнинг ўртаси, дўндиқ бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари, ҳар ҳолда бу қиз ёлғиз Қўқоннингғина эмас, умуман Фарғонанинг куйларига кўшулиб маҳталадирған гўзалларидан эди.

Раъно Нигор ойимнинг тўнгучи, бу йил ўн етти ёшни тўлдурадир. Саводни отасидан ўқуб, ўн тўрт ёшида ибтидоий мактаб прўғрамида бўлған барча дарсларни битирган, масалан: диний қисмдан – “Ҳафтияқ”, “Қуръон”, “Чаҳор китоб”, “Сўфи Оллоёр”, “Маслаки муттақин”, адабиётдан – Навоийнинг барча асарлари, девони Фузулий маъса¹ Лайли Мажнун; Амирий, Фазлий ва шулардек чигатой-ўзбек катта шоирларининг асарлари; форсийдан – Хожа Ҳофиз Шерозий ва Мирзо Бедил, хусни хат, иншо ва бошқалар. Бу кунларда бўлса бир томондан қизларға сабоқ бериб онасиға кўмаклашса, иккинчи тарафдан отасида кофия (араб нахв ва сарфи) ҳамда Шайхи Саъдийнинг “Гулистон”идан дарс оладир ва шунинг қаторида ўзи яхши кўрган чигатой-ўзбек шоирларининг бадиға асарларидан алоҳида бир мажмуға тузиб юрийдир. Баъзан “овлогроқ жойларда” ўзича манзумалар тўкуса ҳам, бироқ буларнинг иси ўзидан четка чиқмайдир. Агар тўқуған шеър ёки манзумаси ўзига маъқулдек тушса фақат бир кишигагина кўрсатиб оладир. Ва ул киши ҳам бу сирни четка чиқармайдирған ишончлик ўз кишиси.

Қисқаси биз юқорида Раъононинг шеърий бир хуснини кўрганимиздек уни фазл ва заковатда ҳам ўткан хон замонлари асрининг нодир учрайтирган якто фозила қизларидан санаймиз ва санашға ҳам ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Раъно қанча жиддий бўлса ҳам яна унда болалик табиъати бутун кўйи сақланадир: укаларининг ўюниға комил ҳуқуқли бир аъзо тариқасида иштирок этадир, онасининг кўзини чалғитиб ўқуғучи қизлар билан жанжаллашиб оладир, қизлар сабоқларини билмасалар аразлаб, уларни ўқутмай ташлаб кеткан чоғлари, арзимаган гапдан тез мутаассир бўлған кезлари кўб бўладир. Раъно ўзининг мундай ҳаракатларига қарши онасидан яхши-ёмон мукофот олмасахам, кўпинча отасидан танbih әшитадир. Койиш әшиткани учунгина эмас уй-рўзғор тўғриларида онасини сиқиб ушлаганидан ва фохиш танглигидан² ранжиб отасини унча хушламайдир. Отасидан аччиғланған кезларда онасиға жиддий қилиб: “Ҳамма айб ўзингизда, отамдан кўра тузукроқ эрни топиб тегсангиз мунчалик қийналишиб юрмас эдик” деб бўғилған Нигор ойимни курдурадир.

Қаттиғ ранжиган бир кун отаси – Солиҳ маҳдумга бағишлиб қизиқ бир ҳажв ёзған ва “ўз кишисига” кўрсатиб уни културган эдиким, биз кулгулик учун бу ўрунға бир неча мисраъини кўчирамиз:

Ёғлар тўқилса ерга ётиб ялар тақсирим,
Бўлса бозорда пастлик сотиб олар тақсирим.
Меним учун бир зирак, Раънобонуға жевак³,
Деса ойим – “Не керак?!” юмма талар тақсирим.
“Қулок тешиш фазл эмас, пулни топиш ҳазл эмас,
Жевак тақиши фарз эмас!” ғавғо солар тақсирим.

¹ Билан

² Ортиқча сиқув

³ Қизларнинг бу кунда истеъмолдан қолган кўкрак зийнати (*муал.*)

Мұхтарам ўқуғучини қаҳрамонларимизнинг бир қисми бирлан танишдиришни шу ерда түхтатамиз. Уларнинг ички ва ташқи табиъатлари яхши ешилмаған бўлса ҳикоямизнинг давомида яна ҳам очилиб ва кенгайиб борар, деб ортиқча тафсияга киришмадик.

8. БИР ЎРДАЛИҚ

Махдумнинг ҳавлиси уч қабат эди. Кўчадан биринчи қабатда меҳмонхона, мактабхона ва машқхона эди. Иккинчи қабатда мураббаъ, ярим таноб чамаси боқча, бунда шафттолу, олма, анжир каби мевалик дараҳтлар ва бир неча кекса сўри токлар қулп уриб ўсқан эдилар. Махдумнинг болалар кучидан яхши фойдаланғани учун бўлса керак, боқчанинг ҳар бир қариши бўш қолмаған, унда ҳар турлук кўкатлардан бор эди. Ўртадағи сўрининг ости бир ярим газ кўтарилиб ишланган суфа, суфанинг уч тарафига ёз гуллари экилган, райхон ва бошқа чечаклар атрофка ўз атриётларини онгқитиб ётар эдилар. Биринчи қабатдан киргач боқчанинг суфасига ҳамда ичкарига юруладирган йўлкалар бор эди.

Ҳозир мезон ойининг иккинчи ҳафталари, боқчанинг мевалари етилинқираған, айниқса сўридаги қора хусайнини узумлардан гўё боллар томиб ётар эди. Йўлкаларга сув сепилган, суфага гилам солинмаса ҳам гуллик кийиз тўшалиб, уч тарафига кўрпачалар ёзилған эди.

Махдум этни уйга бериб чиқғандан кейин икки соат чамаси хусниҳатдаги болалар билан шуғулланди, орадан “абжад” сўзини дуруст ёзиб чиқарған бир боланинг қўлини боғлаб уйига юборди. Бола уйидан “қўл ешар” олиб келгандан сўнг ҳаммага жавоб бериб бу кунги вазифасини тамомлади.

Махдум машқхонадан чиқиб ичкари киришга адим узған ҳолатда дарбозадан сипоҳи кийимда бир киши кирди ва махдумга табассум билан салом бериб яқинға юриб келди. Ўрданинг девонхона хизматчилари кийимида бўлған бу кишини махдум ўз умрида биринчи мартаба кўрар эди. Жавоб саломдан кейин сизланиб меҳмонни меҳмонхонаға бошлади. Меҳмон ҳам такаллуфланмай домланинг орқасидан меҳмонхонаға кирди, ўлтуришдилар, сўнг фотиха ўқулди. Ўрдалиқ табассум ичидан махдумга қарағандан сўнг йиғиштириниб олди.

- Хато қилмасам жаноблари мирзо Анварнинг устозлари бўлсалар керак?
- Фақир...
- Уй иchlари билан хўб саломатмилар?
- Алҳамдулилоҳ.

Махдумга кутулмаган равишда меҳрибон муомала қилғучи бу ўрдалиқ қирқ ёшлар чамасида, узун бўйлиқ, қора узун соқоллиқ, симоби салласининг пешини туширған корача туслик бир йигит эди.

— Каминалари ҳам, — деди ўрдалиқ, — мирзо Анвар билан бирга девонхонада ишлайман. Балки қулоқлариға чатилған бўлса керак, исмим Султонали мирзо...

— Хўб, хўб, — деди кулиб махдум, — Анвардан эшитканим бор эди, жанобларининг тавсифларини эшитканман. Начук худо ёрлақади? Фақирхонаға ташрифлари билан бисёр хушнуд бўлдим.

— Адабсизлик бўлса ҳам, — деди мирзо Султонали, — муборакхоналариға бостириб келдим. Бунга ҳам буродарим мирзо Анварнинг муҳаббати мажбур қилди.

Султоналининг бу кейинги сўзи мақсадни бир даража домлаға онглата ёзди. Кайфланиш, хузурланиш махдумнинг юзида ўрунлашқан эди. Кўзини қисинқираб Султоналига қаради.

— Хўб, хўб, — деди махдум, — мулла Муҳаммад Ражаб марҳумнинг ўрниға бош мунший таъйин қилиндими, қўлим тегиб бу тўғрида Анвар билан сўзлашолмадим?

- Ҳозир таъйин қилинғунча йўқ, эрта-индин таъйин қилинар, деб турамиз.
- Кўб яхши, номзадлар бордир?
- Бор деди Султонали, — бир неча номзадлар ҳазрати хонға манзур қилинғанлар,

жумладан шоир Мадхий, мулла Шаҳодат муфти ва бошқа яна бир нечалар. Масмуъингиз¹ бўлса керак, гарчи ўзи ризолик бермаса ҳам бир неча мирзолар шогирдингиз мирзо Анварнинг ҳам номзадини холис ариза билан жанобга манзур қилған эдик. Умид Худодан, ёрлиғ мирзо Анварга қойим² бўлур, деб турасиз.

Махдум соқолини тутамлаб шипка қаради. Гўё Султоналининг кейинги икки жумласига қайси йўсун муқобала қилишдан ожиз эди.

— Бир неча яхшиларнинг Анварга бўлған ҳусни таважжуҳларини³ эшилган эдим, — деди маҳдум миннатдор оҳангда, — аммо фақирға шуниси мушкилроқ кўринадирким, башарти Анвар бош муншийлик вазифасига ёрлиғ олғундек бўлса, бу лавозимотни адо қила олурми, каминанинг назаримда бош муншийлик алахусус ул жанобнинг хузурларида беҳад улуғ ва мушкил кўринадир?

Султонали енгилча кулиб қўйди:

— Бош муншийлик лавозимоти борасидаги фикрингиз дарҳақиқат тўғри, — деди, — аммо мирзо Анварнинг уҳда қила олиши муҳаққақдир. Зоро, Анварнинг бу борадаги истеъоди жанобларидан кўра каминага маълумдир, бу тўғридан хотиржамъ бўлсинлар.

— Дарвоқиъ, Анварга кўб меҳнатим сингган, — деди маҳдум маҳтанғансумон, — бир қариш ёшидан бошлаб каминанинг таълимида ўсти, ўз қўлимда тарбия топқан неча юз, балки минглаб шогирдларим ичидаги кўб таважжуҳим шу болага бўлди. Ушбу сабабдан ҳам мунчалик мустаъид⁴ бўлған бўлса ажаб эмас, деб ўйлайман... Ва лекин ҳолоғи⁵ сўзим шунинг учундирким, фазли ва истеъоди кофий⁶ бўлса ҳам ёшлиқ, кам тажрибалик қилмасмукин, деб мулоҳаза қилурман.

— Бўстони маърифат ва гулшани ҳақиқат, — деди Султонали, — Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи ўн ёшларида дарсгўлиқ қилиб ва ҳоказо кутуби мутабаррака таълифотига ҳам ибтидо қилған эканларким⁷, бу каромат жанобларидан пўшида эмасдир. Бас, индалъуқало⁸ ёшлиқнинг ҳеч бир нуқс ва аҳамияти йўқ, аммо фазлу заковат лозимдир. Масалан, каминанинг таҳсилда “Ақоид”ғача бордим ва қарийб ўн йилдан бери мирзолик қилурман. Ўз ҳунаримда яхши тажриба ҳам орттиридим, шунинг бирла бирга нафси замрни иқрор этишкан мажбурманким шогирдингиз мирзо Анвардан кўб даража қуидаман: таҳрирда⁹, тақрир¹⁰ ва фароиз¹¹да Анварнингизнинг ёрдамиға муҳтожман. Ҳолбуки ёшим ундан баробар катта, мен ўқуған дарсларни эҳтимол Анвар ўкумаған... Анварнинг заковатига ёлғиз мен эмас марҳум мунший мулла Муҳаммад Ражабнинг ўзи ҳам таҳсин қилас, ажойиб ўғлон деб қўяр эди. Меним мирзо Анварни бу ўрунға саъи қилишим бўлса бир ғараз юзасидан эмас, холисонадир. Агар ғаразға ҳисобланса, масалан: “Бирарта ноаҳлнинг қўл остида ишлагандан, аҳлининг жағида тишланган маъқул” сўзига биноандир. Лекин мирзо Анвар нима учундир биз бир неча мирзоларнинг раъйимизга қарши тушиб, биздан ранжиб юрийдир. Ҳатто жанобға бир ариза киргизиб, меним номзадим янглиш кўрсатилибдир, мен бу вазифани уҳда қилолмайман, деб узр баён қилмоқчи эмиш. Унинг бу йўсун иноди нима учун, билалмадик... фақир, оғайнилар тарафидан гарчи адабсизлик бўлса ҳам хузурларига илтимос учун келдим. Аввало мирзо Анварга оталиқлари, соният устозликлари бор. Сиз жаноб тарғиб қилсангиз ва кенгаш берсангиз қилас, деб ўйладик.

¹ Эшилган

² Қарор

³ Эътибор

⁴ Қобилияти

⁵ Ҳалиги

⁶ Етарли

⁷ Табаррук китоблар ёзишға ҳам бошлиған эканлар

⁸ Оқиллар наздига

⁹ Ёзиш

¹⁰ Матннинг мазмунини тушунтириш

¹¹ Мерос илми

— Ҳабба! — деди маҳдум хурсандлик билан, — бу тўғрида яхши сўзлашмаған эдик, сўзлашармиз, иншооллоҳ кўнап.

— Саломат бўлингиз тақсир.

Маҳдум соқолини ушлаб кўзини қисди:

— Боя пешин асносида, — деди, — қавмлар каминадан истифкор¹ қилишдиларким, “ўғлингиз Анвар мунший таъйинланар эмиш, ушбу ахбор тўғрими?” деб... Мазмуни шаҳарга ҳам машҳур бўлған экан-да?

— Балки, — деди кулиб Султонали ва бир оздан кейин оҳиста сир йўсунида қилиб сўзлади, — ўрда ичиди бир нечаларимиз устоз мулла Муҳаммад Ниёз домлаға² ва ҳарамдан Оғача ойимға³ Анвар тўғрисида илтимос қилишдиқ. Шунинг учун мирзо Анварнинг бош мунший таъйин қилинишига шубҳа қилмаймиз. Факат уни кўндирилса бас.

— Ва лекин, — деди маҳдум ниҳоятда очилған қиёфатда, — бу тадбирларингиз беандоза маъкул бўлибдири, яъни масалан, жанобға домла шоғовул ва малика хонимларни восита қилишларингиз...

— Биз ҳам шундай ўйлаймиз. Энди умид худодан, натижа ҳам орзумизча бўлғай.

— Иншооллоҳ.

— Демак, мирзо Анварни кўндириш вазифаси одобсизлиқ бўлса ҳам сизга қолди-да, тақсир? — деб Султонали такрор сўради.

— Хотиржамъ, — деди, маҳдум қаноат билан, — албатта ноинсофни кўндирилсан из керак.

Шундан сўнг Султонали ўзининг бу ерга келганини Анварга билдирилсанликни таъкидлаб ўрнидан турди. Маҳдумнинг азтаҳидил “моҳазаримиз⁴ бор эди” деб қисташига қарши узр айтиб хайрлашди. Маҳдум аксар ўз уйига келгучи кишиларга қилмайдирған фавқулодда бир такаллуф билан уни дарбозағача узатиб чиқди.

9. ЎПКА ВА ҲАЗИЛ

Истиқболнинг ширин хаёллариға кўмилган ҳолда маҳдум аср намози учун таҳорат олар эди. Таҳоратда тартиби риоя қилиш шуннат, аммо маҳдум тарки суннат қилмоқда. Ҳатто ўқуладирған дуоларни ҳам ўрунсиз ишлатмакда эди. Маҳдум шу йўсун бетартиб таҳоратланиб ичкарига кирди. Нигор ойим ошхонада мантиларни қасқонға териб қозонға уяр, Раъно бўлса айвонда кичкина укалари орасида ўлтураг эди.

Дадаси йўлакдан кўриниш билан Раъно Масъудни кўтариб турди. Ва қозиқдағи саллачопонни олиб айвон муюшиға келди. Болалар ҳам дадалари олдида адабланишдилар.

— Анвар аканг келмадими, суфа ёлғиз, — деди маҳдум, чопон, саллани кия-кия, — асрға бориб келгунимча, сен суфага чиқиб тур-чи, Раъно.

— Хўб.

Отаси чиқиб кеткач, Раъно қўлида укаси билан ташқариға йўл солди. Унинг кетидан Маҳмуд ва Мансурлар ҳам чопишдилар.

— Раънапа, Раънапа! — деб Мансур йиғи аралаш ўзидан чопиб ўтмакчи бўлған Маҳмуднинг устидан Раъно опасиға арз қилди. Раъно боқчанинг суфасига ета ёзған эди. Мансурнинг йиғи шовқуни яна ҳам кучайиб рақобат ўти ёниб кеткач, Раъно тўхтаб Маҳмудни койишкага мажбур бўлди:

— Маҳмуд, Маҳмуд, эси йўқ Маҳмуд!

Маҳмуд тўхтади, аммо Мансурдан олдинға ўткан эди, Мансур бу мағлубиятка чидалмай

¹ Сўрамок

² Худоёрнинг шоғовулбошиси – илмия вазири, «Тарихи Шаҳрухий»нинг муаллифи, шоир (*муал.*)

³ Худоёрнинг суюкли хотуни (*муал.*)

⁴ Таом

асабийлашиб, ерга ўлтуриб олди ва дунёни бузуб фарёд қўпорди. Раъно келиб Мансурни турғизди ва кийимиға ўлтурган чангларни қоқти:

— Йиғлама, опаси, йиғлама, — деди, — ҳали дадаси Маҳдумни дум-дум! Қараб тур-чи, сен Маҳмуд, отанг келганда айтмасамми?!

Мансур “Раъанпа”сининг ҳимоясидан сўнг унинг етагида суфага қараб юрди. Аммо маҳмуд анча эзилган эди:

— Дадам йима¹ қиласарди? — деб сўради турған жойидан.

— Келсин-чи, ҳали... Тунови кунги чивиқ эсингдан чиқдими?

Маҳмуд жавоб бералмади. Унинг кўзида аччиғ аралаш қўрқув бор эди. Раъно кичкина укаси бағрида суфага чиқиб ўлтурди. Мансур “Раънапа”сининг елкасига суюниб, йўл устида серрайиб қолған Маҳмудга ғолибона бир турда истехзо қиласарди. Маҳмуд бу ҳолга ортиқ чида буролмади. Ўзининг енгилишига сабабчи бўлған Раънодан ўч олмоқ мақсадида:

— Муллатанинг хотини, муллатанинг хотини... эй, эй, эй!

Раъно кулди:

— Қараб тур, қараб тур, сен адабсиз, — деди ва Маҳмудга хужум қиладирғандек қўзғалиб қўйди.

— Билдим, билдим: муллатанинг хотини, муллатанинг хотини! — деди Маҳмуд ва ичкарига қараб қочти.

Раъно кулимсираб Мансурга қаради:

— Шундайми, мен муллатанинг хоними-а? — деб сўради. Мансур жавоб ўрниға йўлакка қаради ва сўюнчи ичига сиғмайған ҳолда суфанинг зинасига юругди ва қичқирди:

— Муллата, муллата телли, телли!

Раъно ҳам йўллакка қараб қизариниб кетди ва олдиға тушиб тартибсизланган сочини орқасиға ташлаб тузатинди. Йўлақда кўринган ёш йигит (“муллата”) суфанинг йўли бўйинча келмақда эди. Қора чивиқ бекасамдан ҳарир тўн кийган мавзун қад Анвар биринчи қараашдаёк кўзга дўндиқ ва кўркам кўринар эди. Қора сурмалик кўзи Раънода экан, ўзига югуриб келгучи Мансурга йўл устида чўнқайиб қучогини очти. Мансурнинг юзидан ўпкач кўтариб суфага юрди. Анварни қаршиламоқ учун бўлса керак Раъно ҳам ўрнидан туриб суфанинг зинасига яқинлашибди, ва табассу аралаш — “Хорманг” деди.

— Соғ бўлинг.

Анвар суфага чиқиб Мансурни ерга қўйди. Кафшини еша-еша Раъно томонға энгашиб, ўзига талпиниб турған Масъуднинг юзидан ўпти ва уни Раънодан олди. Масъуд Анварнинг қўлиға ўткач сапчиб гувранди ва қийқириб товланди. Раъно икки қўлини узатиб “кел менга, кел” деди. Масъуд буралиб Анварнинг бағриға сиқилди. Кулишдилар. Анвар болади ўпиб сўйди. Раъно Масъудни янди: “Сен қараб тур, бижи бола” деди. Анвар болани кўтарганча кўрпасига ўлтурди. Чап тизасига Мансур ёпишди ва унинг ёниға Раъно қўшилди... Шу йўсун икки орада бир мунча вақт Масъудни сўйишдилар: Анвар болани Раъноға бергандан кейин симоби шохи салласини олиб ёстиққа ташлади ва рўймоли билан қопқора бўли чиқа бошлиған муртини тузатди. Раъно қаршида тик тураг эди.

— Тинчликми?

— Бетинчлик, — деди кулиб Раъно.

— Айни муддао экан бўлмаса... Ҳа, айткандек, — деди Анвар ўлтурган суфасига ишорат қилиб, — бу кун жой катта солинган?

— Мехмон келар эмиш.

— Ёлғонинг қурсин, Раъно, — деди Анвар кулимсиб, — қандай меҳмон?

— Мен қаёқдан билай, қандай меҳмон... фотихага кишилар келар эмиш, деб эшиздим.

¹ Йима – нима (муал.)

— Фотихаси қанақа?

— Билмасам қанақа?

Анвар ўйланиб яна кулимсиди:

— Сенинг фотиханг бўлмасин?

— Меним қандай фотихам бўлсин, мен ҳали тирикман.

— Тескарига бурма, Раъно, балки сени эрга бермакчидирлар?

Раъно қизариб турди-да, яна гапни кулгуликка олди:

— Мени кимга берар эмишлар?

— Сеними? — деди кулиб Анвар, — сендан хондан бошқа ким олсин?

Раъно қўлидағи укасига қараған ҳолда:

— Сиз шунга маслаҳат берсангиз... мен қандоғ қиласай, — деди ва Мансурни чакирди, — тур Мансур, кетамиз.

Раънода аччиғланиш намойиши бор эди. Анвар Раънодаги бу ўзгаришдан ўнггайсизликқа тушди:

— Раъно, — деди. Раъно зинадан тушиб бошлиған ҳолда тўхтади, — чинини сўзла, меҳмон келиши аниқми?

— Меҳмон келиши аниқ, ҳам келди, — деди Раъно жиддий.

Анвар ажабланди:

— Меҳмон келди?

— Келди.

Анвар теваракка қаранди:

— Қани меҳмон, — деди.

Раъно қўли билан Анварнинг ўзига ишорат қилди:

— Ана меҳмон, — деди.

Анвар кулди:

— Мен меҳмонми?

Раъно жиддий равиш билан:

— Албатта, сиз бизга меҳмонсиз.

Анвар яна кулди. Бироқ унинг бу сўнгги кулишида кучланиш бор эди:

— Мен сизга меҳмонми?

Раъно кулимсиб ер остидан Анварга қаради ва қўлидағи харҳаша қилиб бошлиған болани овитиш учун тебранди.

— Билмасам...

Раънонинг юзидан бояғи жиддият йўқолғандек эди. Анвар ҳам маънолик ҳазилни ташлаб чин ҳазилга ўтди:

— Меҳмоннинг қорни оч, Раъно, — деди, — албатта қадрлик меҳмон учун тансиқроқ таом пиширгандирсиз, деб ўйлайман. Бу кунги таомингиз исмини лутфан марҳамат қилсангиз эди.

— Меҳмоннинг вазифаси, — деди Раъно жавобан, — иззати билан ўлтуриш ва олдиға кўйған нарсани махтаб-махтаб ейишдир...

— Тўғри айтасиз, отин биби, — деди Анвар, — бироқ бу кунги меҳмондорчилиғингиз ҳам кечагидек убра билан бўлса махтаб-махтаб қўлингизға қайтариб беришим ҳам аниқдир.

Раъно бутун товшини қўйиб кулиб юборди:

— Бу кун қўғурма шўрбаға, — деди Раъно кулги ичиди, — қаттиғ нон тўғраб ейсиз, жаз ўрнига шалғам чайнайсиз.

— Офарин, — деди Анвар, — бу кунги меҳмондорчилиғингиздан қарийб мамнун бўладирғанға ўхшайман. Агар мумкин бўлса шуни ҳам билсамки, бу кунги шалғам шўрба катта отин бибининг қўлларидан тановул қилинадирми ёки кичик отин бибининг?

— Меҳмон учун бунинг фарқи йўқдир...

— Бир оз янглишасиз Раънобону, — деди Анвар, — чунки қўлдан-қўлнинг катта фарқи бор.

— Фарқи бўлса... бу кун кичик отин бибининг қўлларидан шалғам шўрба тановул қиласиз.

— Бу ҳолда афу этасиз, Раънобону... Башарти кичин отинбибининг қўлларидан тановул қиласидирған бўлсақ шалғам шўрба эмас, бизнинг учун қуш шўрбадир.

Бунга қарши Раъно нимадир айтмоқчи бўлған эди, ташқаридан оёғ товшини сезди, Анварга бир қулиб қаради-да, Мансурни етаклаб ичкарига чопди.

10. ХАЙРИХОҲ БИР ОДАМ

Раъно ичкарига қайрилмасдан боқчаға маҳдум кирди ва ташқарини чақирди:

— Марҳамат Шаҳидбек, марҳамат!

Раъно ичкарига кишири билан домланинг орқасидан ҳарсиллаган, гурсиллаган элли ёшлар чамалиқ семиз бир киши қўринди. Кўк салласи манглайнинг усти билан ўралиб, ўsic қоши қовоғига ётқан бу бекнинг белидаги қумуш камари бениҳоят ўсиб тушкан қорнини юқориға кўтариб туриш вазифасини адо қиласр эди.

Ешик остида Шаҳидбек билан маҳдум ораларида онглашилмаслик юз берди:

— Сиз юринг!

— Сиз юринг!

— Мен рози!

— Адабсизлик бўлади-да, хррр?

Ортиқча такаллуфни Шаҳидбекнинг ўзи қабул қиласа ҳам гўшти қабул қиласр эди. Такаллуфланиб ўлтурса борған сайин ўзига бехузурлик ортар эди. Шунинг учун маҳдумнинг олдиға тушиб жўнади ва йўл устида "Мирзо Анвар ҳам келган экан, хррр?" деб қўйди.

Анвар уларни қарши олди, суфага чиқдилар. Шаҳидбек Анвар билан энтика-ентика кўрушкач, жой қўрсатилмасданоқ суфанинг тўриға ўлтуриб олди. Чунки зинадан чиқиша анча эзилган, такаллуфгача кутишка тоқати қолмаған эди. Фотиҳадан сўнг ўлтурган ерида уст тўнини ешди, белидан камарини олиб ёниға қўйди, салласини чиқариб ёстиқнинг устига ташлади ва рўймоли билан маглаёдағи терларини артиб ўзини елпиди:

— Хўб саломатмисиз, мирзо, хррр?

— Шукур, ўзларидан сўрасақ?

— Алҳамдуиллоҳ.

Сўнгра маҳдум Анвардан ҳол сўради:

— Бир оз кечикдингизми, Анвар?

— Зарурроқ ишлар бор эди.

— Сармуншӣ қазо қилиб, — деди Шаҳидбек, — ҳамма оғирлиқ сизнинг устингизга тушкан бўлса керак, мирзо, хррр?

— Шундай, — деди Анвар, — лекин баъзи вақт вилоятларга ошиғич юбориладирған нома ва фармонлар чиқиб қоладир. Шундай кезларда ҳатто тунаб ишлашка ҳам тўғри келадир.

Шаҳидбек қайта бошдан манглайига терилиб қолған терларини артди:

— Иложи йўқ, иложи йўқ?

Анвар ер тегидан маҳдумга кўз қирини ташлағач, ўрнидан туруб тўнини ешди ва зинага бориб кафшини кия бошлиған эди, маҳдум буюрди:

— Ичкарига кириб, хабар олинг, таом тайёр бўлған бўлса, олиб чиқсангиз ҳам маъқул.

— Хўб.

Анвар ичкарига кетди. Унинг орқасидан кузатиб турған Шаҳидбек маҳдумга қаради:

— Мирзонинг тарбиянгизда келганига қўб бўлған чиқар?

— Қарийб ўн тўрт йил.

— Ўз фарзандларидек бўлиб қолған-да?

- Ундан ҳам афзал.
- Ожизалари ҳам етиб қолған бўлса керак?
- Иншооллоҳ.
- Худо ёш берсин, — деди Шаҳидбек, — мирзони ўзларига домод¹ қилсалар ҳам бўлар экан, хррр?

— Ушбу мулоҳазамиз ҳам йўқ эмас, — деди маҳдум. — Модомики болани ёшлиғидан оз фарзандимиздек парвариш қилдиқ, эндиликда ўзимизга домод ҳам бўлсин, деб ожизамизми сўратғучи кўб олий насаб хонадорлардан қатъий назар қилиб келамиз?

— Баракалла, — деди Шаҳидбек, — асли инсоф шудир? Иккиланчи, домодлик учун насабдан илгари илму адаб, фазлу камол лозимдирким, бу ҳам ўзларидан маҳфий эмас, хррр?

— Ҳабба, — деди маҳдум кўзини қисиб, — биз ҳам шу гапларни мулоҳаза қилиб қолдик.

Шаҳидбек маҳдумнинг маҳалла ахлларидан бўлиб, Худоёрхон закотчиларининг биридир. Мундан илгари Шаҳидбекнинг маҳдум билан унча яқинлиги йўқ ва ҳатто ўзган йилларда маҳалла кишиларидан баъзиларини маҳдумнинг имоматига қарши қўзғатиб юрган эди. Домлар билан дўстлашиш тарихи эрса икки-уч кундан беридир. Чунки шу кунларда Анварнинг сармунший бўлиш эҳтимоли шаҳарнинг катта-кичиклари орасида сўзлашилиб қолди. Шу эҳтимол натижасида маҳдуннинг дўст ва душманлари ўйлашға мажбур бўлдилар. Жумладан, бизнинг Шаҳидбек маҳдум билан алоқасини тузатмаган ҳолатда Анвар мунший таъйинланиб қолса, бирар "фожиъа" бўлиш эҳтимоли бор эди. Шаҳидбек фикрича, гўё маҳдум Анварга: "Фалончибек фалон вақтда менга мундай адоват қилған эди. Энди фурсат келганда сен уни закотчиликдан бекор қил", деб буюрар, Анвар ҳам устозининг сўзини ерда қолдирмай сармунший бўлған кунидаёт Шаҳидбекни хизматдан бўшатдирап эди?

Шаҳидбек Анварнинг сармунший бўлишини, табиъий, хоҳламас эди. Аммо Анварга қарши бир иш қилиш кучига ҳам молик эмас эди. Гарчи, ҳозирда Анварнинг сармунший белгиланиши бир эҳтимол бўлса ҳам, Шаҳидбек ҳар эҳтимолга қарши чора кўриб қўймоқчи бўлди. Мундан уч-тўрт кун илгари маҳдумга яқинлашиш андишасида аввало унга иқтидо қилиб намоз ўқуди (илгари маҳдумнинг орқасида намоз ўқумас эди). Ҳуфттан намозидан кейин ҳалқага кириб маҳдумнинг тиловатига соеъ бўлди. Иккинчи кун эрталабки намоздан сўнг маҳдумга салом берди ва ундан аҳвол сўраб: ? "Ешишиб жуда хурсанд бўлдим, ҳар начук сармуншийнинг ўз кишиларимиздан бўлғани яхши; бу тўғрида ўрдалиқ оғайниларға илтимос ҳам қилиб қўйдим" деди. Маҳдум ўз ишида қанча пишиқ бўлса ҳам, лекин дўст билан душманни ажратолмас, яна тўғриси — неча йиллик адоватларни икки оғиз ширин сўз ёки беш пул манфаат эвазига унутиб юборғучи эди. Бунда ҳам шундай бўлди: "Баччаталоқ адоватни ташлаб шайтонға ҳай бериби. Анварнинг сармунший бўлишиғи сўюбиндир, шайтони зўр бўлса ҳам инсофи чакки эмас", деб Шаҳидбекка дўстона муомала қилди ва Анварнинг иши тўғрисида билганини сўзлади; ҳали аср намозиға чиққанда яна Шаҳидбек билан учрашиб сўзлашди ва Анвар "аҳмоқ"нинг бу ишка норозилиғидан шикоятланди. Шаҳидбек бир оз ўйлағандан кейин: "Мен ўзим мирзо Анвар билан бир сўзлашай бўлмаса?" деди. Чунки башарти Анвар бош мунший бўлиб қолса ва бунда ўзининг ҳам иштироки бўлса албатта? ҳа-дея. Шу мулоҳазада Шаҳидбекнинг кўзи аллақанча жойларни кўриб олди.

— Мирзонинг уйда бўлиш вақтини айтсангиз, ўзим олдиға кирап эдим, — деди.

Анвар "бекор гап, анчайин бўлмағур гап", деб маҳдумнинг бу тўғридағи саволларига аҳамиятсизгина қилиб жавоб берар ва шунинг учун маҳдум ҳам бу кунгача масалага ишончсиз қараб келар эди. Алҳол эрса бу гап бутун Қўқон ҳалқи оғзида сўзланиб қолди ва бунинг устига Султонали мирзо маҳдумнинг жиддий илтимос ҳам қилиб кетди. Шу сабабларга биноан маҳдумнинг назарида Анварни кўндириш масаласи жиддийлашкан ва Шаҳидбекнинг ҳалиги

¹ Күёв

сўзидан кейин ўз ёниға кўмакчилар, кенгашчилар олиш лузумини ҳам ҳис эткан эди. Шу мулоҳаза билан Шаҳидбекнинг ҳалиги таклифини маълмамнуният қабул қилди:

— Ҳабба? алҳол Анвар уйга келган бўлса керак; лозим топсангиз мен билан бирга марҳамат қилингиз, — деди.

Шаҳидбек Анвар билан сўзлашкали ва уни кўндиргали келгандек кўринса ҳам аслида гаразсиз одам эмасдир.

11. МАХДУМНИНГ ТАҲДИДИ

Анвар ўртаға дастурхон ёзиб, икки лаган манти чиқариб кўйди, уч киши қамти ўлтуриб, манти тановул қилишдилар. Таом асноси Шаҳидбек секин-секин мақсадға ёндашиб келди.

— Халқ оғзида дув-дув гап, — деди манти чайнаб, — гўё сиз марҳум сармунший ўрнига насл¹ қилинар эмишсиз, деб... Бу ҳақиқат гапми ёки овозами, ясхҳи пайқолмади. Бу сўзнинг ҳақиқатини ҳозир ўзи сиздан эшитамиз-ку ва лекин сизга хайриҳо бўлған тақсирим ва мендек кишиларни бу шойиња² бениҳоят хурсанд қилди, хррр... Дарҳақиқат, бу мартабага нихоятда лаёқатингиз бор эканини ўрда арбобларидан ҳам эшитамиз...

Шаҳидбек сўзни шу жойға келтириб маҳдумга қаради. Маҳдум соқолидағи хамир ушоғини олиб, меҳмонни лаганга тарғиб қилди.

— Кечака ва ўткан кунларда, — деди маҳдум лагандан олған мантисини қўлида ушлаган кўйи, — бу шойињаларға мен ҳам ишонмағандек эди. Аммо бу кунги довруқ мени ҳам тажжубка кўйди. Воқиъян Анвар сармуншийликка мансуб қилинса не ғаройиблиғи бор? Алҳамдулиллоҳ, фазли кофий, ақли солим, истеъдод бўлса боз инчинин...

Анвар қўли лаганда экан, кулимсиб кўйди. Шаҳидбек кеч ҳарорати ва манти иссиқлиғи таъсирида яна ўбдан терлаган эди. Рўймоли билан манглай ва бўйин терларини артар экан, Анварга қаради:

— Хўш, мирзо Анвар?

— Шундай гаплар бор, — деди Анвар, маҳдумга кўз қирини юбориб, — аммо бу гаплар менинг хоҳишим ва рағбатим хорижида бўлмоқда. Шунинг учун бу шойињаларға аҳамият беришка арзимайдир.

Шаҳидбек маҳдум билан кўз урушдириб олди.

— Яъни сиз сармуншийликни хоҳламайсиз? — деб сўради.

— Албатта.

— Сабаб?

— Сабаби шулки, — деди Анвар, — мен бунингдек масъул, айниқса, тантаналик вазифаларга ҳаваскор эмасман.

— Албатта, шундай-ку, — деди Шаҳидбек, — аммо киши, алалхусус сизга ўхшаш йигитлар ҳамиша бир ўрунда ўлтуриб қолмайдирлар. Тажриба, истеъодлари ўскан сайин, юқорироқ мартабаларга мина борадирлар. Шунингдек сизни ҳам юқори мартабага кўтармакчига ўхшайдирларким, хррр... буни сизнинг ҳаваскорлиғингиз эмас, фазлингиз тақозо қилиб, бунда сиз асосан ҳар қанча қарши бўлсангиз ҳам, хррр... лаёқатингиз яна сизни бу хизматни қабул қилишка мажбур этадир.

— Кишилар муболага қилғандек менда истеъоддод йўқ, — деди Анвар, ерга қараған ҳолда. — Ундан кейин ўрдаға кечагина борған менга ўхшаш ёшларнинг “бош мирзо бўламанъ деб умидланишлари айни бир кулгидир. Яъни, демакчиманки, бу вазифа тамаъида ўн, йигирма ва балки ўттуз йиллаб кўзини тўрт қилиб келган муншийлар, муфти ва шоирлар бор. Уларнинг ёнида менга ўхшаш бир ёш тажрибасизнинг ҳам тамаъланиши кулги эмасми? Айниқса,

¹ Тайинлаш

² Тарқалган хабар

ўрдадаги урфи-одатларни ва тажрибаларни ўз кўзидан ва бошидан кечириб турған кишилар томонидан бу шойиъани дуруст деб ишонилишига тажжуб қиласман...

Шаҳидбек қўлини артар экан кулди:

— Шу ишончизлиғингизнинг ўзи ҳам бир болалик.

— Болалиқ, болалиқ, — деб қўйди маҳдум.

Манти тановул қилиниб битди. Маҳдум лаганлар тегини ичиб-ялади. Фотиҳадан сўнг лаган ва дастурхонларни ичкарига элтмакчи бўлған Анварни Шаҳидбек тўхтатди:

— Лаганларни қўйиб туринг-чи, мирзо, илгари ҳалиги масалани ешайлик.

Анвар қўлидағи дастурхон ва лаганни суфа лабига қўйиб ўлтурди. Маҳдум гулдурос билан кекириб, устидан “алҳамдулиллоҳ” ҳам деб олди.

— Хўш, мирзо Анвар?

— Гап бояғича, бек ака, — деди Анвар, — бу масала аҳамият беришка арзимайдир.

Шаҳидбек маҳдумга қаради. Маҳдум Анварни жеркти:

— Арзийдирми, йўқми, ахир, сўзга қулоқ бер-да, Анвар болам.

— Хўб, марҳамат қилсинглар.

— Эшишишимизга қарағанда, — деди қўлини ўйнатиб Шаҳидбек, — жанобға манзур қилинғанлар орасида сизнинг номзадингиз бор экан.

Анвар кулимсиди:

— Бор деб эшийтдим.

— Ўрдадаги ишончлик кишиларнинг сўзларига қарағанда, ёрлиғ сизнинг отингизға бўлар эмиш.

— “Бўлди” билан “бўлар эмиш” орасида катта фарқ бор.

— Хўб, — деди ўзини елпиди Шаҳидбек, — биз бу иккисини бир ёққа қўяйлик-да, икки орадан “башарти бўлса” феълини олайлиқ, хе-хе-хе... Башарти ёрлиғ сизнинг исмингизга бўлиб қолса, сиз шунда нима қиласиз?

Анвар кулиб маҳдумга кўз қирини ташлади.

— Сиз бу “башарти бўлса”ға ҳам ишонманг, бек ака.

Маҳдум хўмрайиб Анварга қараб қўйди. Шаҳидбек яна сўради:

— Ахир, шу эҳтимолга қарши жавоб беринг-да, хррр.

— Мен истеъфо ва узр аризаси берар эдим...

— Ҳамоқат¹! — деди маҳдум ва тескари қараб олди.

Шаҳидбек таассуф қилған каби бошини чайқади:

— Бу сўзингиз билан бояғи гапингизга қарши бордингиз. Боя “мендан бошқа бўладирғанлар ҳам бор, мен бу ишқа умидланмасам ҳам бўладир”, дегандек қилған эдингиз, ҳозир эрса бошқа нарсани айтасиз, хррр.

— Куфрони неъмат, нон тепқулик, — деди маҳдум. Анвар яна кулимсиди, аммо жиддий тус олған эди:

— Хайр, кишилар ўйлағандек, меним мирзобошилиққа истеъдод ва лаёқатим ҳам бўлсин, агар ёрлиғ берсалар, бу вазифани қабул ҳам қилайн, — деди, — аммо анови — йигирма-ўттуз йилдан бери шу мансабнинг қайғусида келган кишилар тинч ётадир, деб ўйлайсизми, ҳар замон оёғимдан чалмайдирлар, деб ишонасизми? Мана шу андишада тубан ва аҳамиятсиз бўлса ҳам, ҳозирғи хизматимни аъло кўраман ва шу мулоҳаза билан тақсирим айтканларидек, куфрони неъмат қилмоқчи бўламан.

Шаҳидбек маҳдумга қаради, маҳдум Анварга қарши чиқди:

— Сен ўз ишингни билиб қилсанг, вазифандага сустлик кўрсатмасанг, — деди, — сенга бутун олам душман бўлғанда ҳам бир мўйингни ҳам қилолмас. Чунки ҳақ ҳамиша ғолибdir,

¹ Ҳамоқат—ахмоқли.

хақсизлик эрса мағлуб. Тұхмат ва бўхтон хавфида маъракадан¹ юз ўгуриш – йигитларнинг иши бўлмас. Чунончи, ушбунинг мисоли туркийда ҳам бор: “Чумчуқдан қўрқиб, тариқ экмаган” деб қўрқоқ кишиларни масхара қиласидирлар. Шунга ўхшашиб сен ҳам чумчуқдан қўрқиб, тариқ экмагучилар хилидан бўлсанг... мен янгилишиб юрган эканман-да, болам!

— Ҳақиқат... — деб қулди Анвар ва бир оз ўйланиб тўхталди. — Ҳақнинг хақсизлиққа ғолиб келганини оғизда эшитсан ҳам, шу ҷоққача амалда қўралмадим, — деди, — масалан, мендан ҳам ўзингизга равшанроқдирким, мирзолардан Сайдхон, мулла Сиддик ва Мўминжонларнинг бошиға қандай фалокатларни солмадилар, ҳолбуки ҳақиқатда улар хон ўйлағанча хиёнатчи кишилар эмас, фақат бу учавининг ёмонлиқлари бир неча адоватлиқ мирзоларнин тўкума тұхмат ва бўхтонлари эди². Айниқса ўзим бир неча йилдан бери ўрдада ишлаб, шунингдек ўз ора фисқу фасодларни ҳар кун учратмакдаман ва шунинг учун булғанч бир муҳитда мундай ташландик вазифани ўз устимга олишдан ҳазар қиласидан.

— Сенинг мисолинг, — деди маҳдум, — нодираи воқиъадир... Агар шундай ҳодисаларни ўйлаб турсанг, ўрдада эмас, ҳатто кўчада ҳам юришинг маҳолдир. Бахтинг бунчалик кулган экан, жабонат³ билан давлат қушини қўлдан учуриш куфрони неъмат, болам!

— Ҳа, тақсир, — деди Шаҳидбек, — айни ҳикмат сўзлайсиз... Укам мирзо Анвар, баҳт деган нарса йигитка бутун умрда фақат бир мартаба қарайдир, хррр, агар шунда маҳкам тутиб қолсангиз, хўб, бўлмаса ҳамиша отнинг кейинги оёғисиз-да.

— Тилак ва ташвиқотларингиз холисона бўлғани учун ташаккур айтаман, — деди Анвар, — яна шу ҳолда мени маъзур кўрасиз...

Маҳдум яна қишишди, ўнг кўзини қисиб, бир ёқлама Анварга қаради. Чунки ул жуда аччиғи чиққан кезларда кишига шу хилда қарап эди.

— Мен ким, Анвар?

— Сиз... Сиз устозим...

— Бас, устозингнинг, — деди маҳдум, — шу кунгача қайси таълимидан зарап ва қайси кенгашидан зоеғлиғ тортдинг?

— Нафдан бошқа ҳеч. Лекин ўз умримда бир густоҳлик⁴ қилмоқчиман.

Маҳдум яна аччиғланиб, бир-икки тамшанди:

— Бошқа нарсага густоҳлик қилсанг қил, илло ҳозирғи инодинг айни ҳамоқат! – деди кўлини пахсалаб, — агар мен сенга устоз ва ота бўлсам, бу ишқа қулоқ қоқма, илло ўзинг бил, тузукми?!

Анвар индамади, чунки маҳдум кейинги жумла билан маълум бир таҳдидгача бориб еткан эди.

— Қизишманг, қизишманг, — деди Шаҳидбек, — мирзо Анвар сиз ўйлаған йигитлардан эмас. Албатта, мирзо Анвар айткандек, хррр... ўрдада ўшандай гаплар ҳам йўқ эмас ва лекин мен азмойишчи⁵ бўлсам, хррр, шуни айтиб қўяйки, ўрдадафи каттадан-кичик мирзо Анварга

¹ Маърака — жанг майдони.

² Бир вакт Худоёр, "одил подшоҳ" бўлмок ниятида мазкур уч мирзони маҳфий равишида вилоятларга жўнатиб, уларга: "Золим бекларим, пораҳўр қози ва бошқа амалдорларим бўлса, менга билиб берингиз, мен уларнинг жазоларини бераман", деб буюрадир. Сайдхон, мулла Сиддик ва Мўминжон — бу учави вилоят, туманларда неча вакт маҳфий кезиб, бек, қози, умуман, мансабдорларни текшириб чиқадирлар. Уларнинг тўғри баҳо беришлари натижасида маъмурлардан қарийб тўқсон фоизи золим ва пораҳўр кўрсатиладирлар. Хон бу ҳолға ҳайрон бўлиб, ўрдадан бир неча кишиларга сирни очадир. Бу кишилар бояғи уч мирzonинг рақибларидан бўлиб, хонға иғво киладирларким: "Мирзолар ўзларига пора бергучиларни яхши кўрсатиб, бермагучиларни ёмон кўрсатадирлар. Йўқса, сизнинг овони адолатингизда шунчалик ёмонлар бўладими? Бу кўрнамаклар нафс сўзига кириб, жанобингизнинг аксар содик қулларингизни сиздан юз ўгуришларига ва салтанатингизга раҳна солишига сабабчи бўлмасинлар", деб. "Одил подшоҳ" бу иғвоға лакқа учиб мазкур уч мирzonинг қулоқ-бурунларини кесиб, ўзларини ўрдадан ҳайдашқа ва улар кўрсаткан ўн фоиз яхши кишиларни ҳам ишдан олишға буюрадир. Анвар эса юкорида шу воқиъага ишорат килмоқдадир.

³ Жабонат — юраксизлик, кўркоқлик.

⁴ Беандишишалик

⁵ Мушоҳадагўй

хурмат билан қарайдир. Чумолини оғритмаған кишига ким ҳам адоват қилсин-хррр...

— Ҳабба! — деди маҳдум, — энди нима қолди; орада гүдаклик хавфидан бошқа ҳеч гап йўқ... Ойиға қирқ тилло вазифа, анвои ҳадяи шоҳона, яна — элдан қўриладирган обрў, хурмат, ҳай, ҳай, ҳай...

Маҳдумнинг кейинги жумласи Анварни қулимситди. Кучланиб жиддиятини сақлаған ҳолда:

— Ҳозирча мени бош мунший қилиб ёрлиғ берганлари йўқ, — деди, — шунинг учун бу тўғрида сўзлашиш манга қолса ҳали эртароқ қўринадир.

— Мен ҳам буни билиб турибман, болам Анвар — деди маҳдум. — Башарти бу мартабани худойи таъоло сенга насиб қилса, ҳалигидек болалиқ ақлинг билан нобуд қилиб қўймағил, деб сўзлайман. Эшитишима қарағандা, жанобға бир ариза ёзиб, узр баён қилмоқчи эмишсан...

— Ким айтди?

— Ким айтканини қўябер, аммо бояғи ҳаракатларинг бу кори баддан ҳам қайтмаслиғингға бизни ишонтирадир. Дарҳақиқат, ушбу хабар тўғрими?

— Сизга арз қилған киши балки билиб сўзлагандир... Башарти сиз бу фикримни маъқул топмасангиз... албатта мажбурман.

— Ҳабба, — деди маҳдум тамом очилған қиёфатда, — гүдаклик лозим эмас, жабонат кўб мазмум¹ суфат, “Осилаң ҳам баланд дорға осил” мақоли кўб пурхикмат сўз.

Маҳдум шу гапни айтиш ораси қонеъ² ва мағрур Шахидбекка қараб олди. Чунки ул бу мағруриятка икки жиҳатдан ҳақли эди; “башарти сиз маъқул қўрмасангиз...” деб Анвар ўз ризолигини маҳдумнинг ёлғиз шахси билан билдириди, ҳам шу жумла билан устозидан бошқаларнинг ўз раъйига қарши бора олмаслиқларини онглатди.

Яхшиғина тушурилган манти ва одатдан ташқари энтишиб, ҳаллослаб кўб сўзлаш натижасида Шахидбек чарчаб, ёстиққа суюниб қолған эди. Шунинг учун ул икки орадафи онглашишни ёнбошлиған кўйи табрик этди:

— Балли, мирзо, балли, гап шундай бўлсин, хррр...

Бир-икки пиёла чой ичишкандан сўнг, маҳдум билан Шахидбек фотиҳа ўқуб, шом намозига қўзғалишдилар. Анвар Шахидбекни ўрта эшиккача кузатиб борди. Шахидбек Анвар билан хайрлашар экан:

— Иншооллоҳ ёрлиғ оларсиз, деб ўйлайман... Бир неча закотчилар тўғрисида сиз билан кенгашадирган гаплар ҳам бор. Ўз фарзандимиздек йигитсиз, сизнинг мирзобоши таъйинланишингиз бизга айни муддао, — деди.

— Ёвда бўлса, тезаги тегар эмиш. Анвар ўз болангиз-да.

Анвар уларнинг сўзига қарши мажхул бир вазият сақлаған ҳолда бош қимирлатиб суфага қайтди.

12. БАХМАЛБОФДА ФАҚИР БИР ОИЛА

Анвар 1267-нчи хижрия миёналарида Қўқоннинг Бахмалбоф маҳалласида³ факир бир оиласида дуёға келди. Оналар туққан болаларини сизга “тилаб-тилаб олған фалоним” деб, оталар “худой берган ўғулча” деб тақдим этадирлар. Аммо бизнинг Анвар бўлса онасининг “тилаб-тилаб олғани” эмас ва отаси ҳам уни “ўғулчаға” ҳисобламаған эди. Отасининг касби бўёқчилик, ҳамиша ярим белидан нил сувига чўмилиб ётқан бир камбағал ва бир қарич, икки қарич болалардан бештасига дада эди. Шу беш боланинг ёнига иззатсиз, хурматсиз олтинчи “мехмон” бўлиб, бизнинг Анвар қўшилди. Яъни Анвар тилаб олинған бола эмас, дадаси билан онасининг тилакларига қарши, фақат уларнинг бахтсизлик ва қашшоқликлариға хизмат қилғучи бўлиб

¹ Айб, ёмон

² Рози

³ Духоба тўқуидурғонлар маҳалласи (муал.)

туғилди. Бола тиляб олинса, сўйинч-кувонч, новорачи-сурнайчи ва шунга ўхшаш чўзма-чалпак, ис-чароғ маросимлари нуқсонсиз ижро этиладир. Аммо Анварнинг дунёға келиши мундай маросим, тантаналар ва орзу-ҳаваслар билан бус-бутун алоқасиз эди. Масалан, онаси ўз ёнига доя чақириб такаллуфланмади, тўнғуч қизи Нодиранинг кўмагида туғди; болаларини қўни-кўшнига сўйинчи учун чиқармади. Чунки қўшниларнинг “қайси ҳолинға туғдинг?” ёки “ўзи ўлгур ит мижозми?” деб таъна қилишларидан чўчиди.

Шу ҳолда етти-саккиз кунлаб Анварнинг дунёға “ташрифи” сир бўлиб кечти. Анвар оҳорлик янги йўргак кўрмаганидек, оғаларидан бирининг эски бешигига тўққузинчи кун беланди эмас, тиқилди.

Анварнинг “чилласи чароғ кўрмаган” бўлса ҳеч боки йўқдир, бироқ йигирма кунлаб бешикда исмисиз ётиши қизиқдир, чунки янги “қадрлик меҳмон”га от қўйиш на отасининг эсига ва на онасининг хотирига келган эди. Орадан йигирма кун ўтса-ку, болага исм қўймасалар, деб ота-онани айблаш оғир. Балки Салим бўёқчининг тириклидан қўли бўшамағандир. Аворбибининг бўлса олти боланинг хархашасидан кулоғи тинчимай мияси суюлгандир, ҳар ҳолда бу “қадрлик” боланинг оти муҳтарам маҳалла имоми тарафидан қўйилмағанидек, ота-она томонларидан ҳам насиб бўлмади. Исм қўйиш вазифасини йигирма иккинчи кунларда ўн икки ёшлиқ Нодира адо қилди.

Нодира ўз яқинларидағи маҳдумлардан бирининг боласини яхши кийими, айникса, ёқимлик эшитилган “Анвар” исмига сукланиб, ҳавасланиб юрар эди. Ўйлаб-нетиб турмади-да, янги чақалоқ укасининг отини ҳам “Анвар” деб атади ва вешиқда чалқанча ётиб, нурсиз қора кўзлари билан дадасининг факир ҳаётиға “рамз қўйған” бу чақалоқнинг теварагидан айланиб, “Анваржон, Анваржон!” деб хитоб қила бошлади. Шуни ҳам айтиб қўйиш керакки, Анварнинг дунёға келишини бирдан-бир табрик этиб сўйинган шу Нодира эди. Сўнгроқ яна унга оналиқ мартабасида бўлиб келгучи яна шу Нодирадир.

Шу йўсун Салим бўёқчининг мавридсиз лайлаклари ичидаги бемахал ғуррак бўлиб Анвар ҳам яшай бошлади. Болалари кўпайган сайин Салим аканинг иши ҳам кейинга кетканидек, кундан-кун эҳтиёждан-эҳтиёжға ўтиб борар эди. Анвар уч ёшқа кирганда, беш йиллардан бери Салим акага ёпишиб олған бобосир касали унинг ёқасидан олиб йиқитишға муваффақ бўлди. Яъни Салим ака қонсираб, дармонсизланиб ётиб қолди. Муолажага пул керак, мундан ҳам илгари оиланинг умумий касали бўлған озиққа ҳам шу нарса керак. Салим бўёқчи сармоясидаги нил, туз ва шунга ўхшаш дастмояларни сотиб муолажа қилди. Дард анча улғайған эди. Бу чиқимлар фойда ўрнига зарар келтирдилар. Дўкон дастгоҳини сотиб рўзгор қилди. Булар ҳам биткандан кейин бу оиланинг оғир кунлари бошланди. Очлик, яланғочлик, айникса касал боқиш.

Шу қиши айникса қаттиғ келган эди. Совуқдан сақланиш учун уларнинг ҳозирликлари йўқ. Ўпкасига совуқ тегдириб Салим аканинг тўртингчи боласи ўлди. Кўкламга чиқар-чиқмас Салим бўёқчининг ўзи ҳам дунё билан видўлашди. Бунинг устига Анвар, яна икки оғасиға қизамиқ тошиб бир бола мунда ҳам ўлиб берди. Шу йўсун олти ой ичидаги Анербиби эридан ва икки боласидан айрилиб, тўрт гўдак орасида тирик бева бўлиб қолди. Нодиранинг бўйи чўзилиб қолған, ҳар начук бир жойини топиб кетар, аммо учта ёш боланинг иши қийин эди. Эридан болаларнинг тарбиясига ярарлиқ ҳеч гап қолмаған, бир-иккита хум, уч-тўртта мўнди ва шунга ўхшаш резров, бушқа бир бало ҳам йўқ. Анербиби меҳнат билан яхшаб, етти-саккизни туғиб, ёши ҳам қирқларға бориб, тулага ажин кириб, кексаймаса ҳам қаримсик бўлиб қолған, шунинг учун бираптага тегиб олиши тўғрисида ўйлаш ҳам бехуда.

Анербиига ўхшаш тул хотинларнинг қиладирган ишлари ҳар кимга ҳам маълум: маҳаллада дастурхончилик, бойлар эшигича оқсочлик, ҳунармандроқ бўлса – кинначилик ва ҳоказо. Анербиби шу ҳунарларнинг ҳаммасига ҳам қобилият эълон қилиб, болаларини боқиш фикрига тушди. Ба ву орада қизи Нодирани бир бўзчи боласиға узатиб, юкини ҳам бир оз енгиллатди.

13. ТАНИЙСАНМИ ШУ ЖАЖЖИ ҚИЗНИ?

Фалакми кажрафтор, турмушми bemаза, ҳар ҳолда Анварларнинг толеъи яна пастлик қилди. Бир кун Анорбиби биравникида юмуш қила туриб тўсиндан оғриб қолди, бир соатнинг ичидан тилидан ҳам айрилди. Занбилга солиб ўз уйига келтириб ташладилар. Болаларнинг фифони фалакка чиқди. Куюви табибга югурди. Натижада юрак фалажига йўлиққани маълум бўлиб, шу кун кечаси ҳатто уч гўдаги тўғрисида бир оғиз васият қилолмай вафот этди. Мозорға элтдилар. Тобут олдида икки оғаси билан олти ёшлиқ Анвар ҳам йиғлаб борди.

Ўн бир ёшлиқ Темур, тўққиз ёшлиқ Қобил ва Анварларни тарбия қилиш оғирлиғи Нодиранинг устига тушди. Марҳума онасининг ёдгорлари бўлған бу уч болани бегоналар қўлида хор қилиб қўйишни Нодира истамаса ҳам, эрининг фақирлиғи бунга монеъ эди. Таъзия кунлари ўткандан кейин ўғулликқа деб сўрағанларға икки болани бериб юборди ва Анварни ўзи билан олиб, онасининг қақир-қуқурларини бир аравага ортиб эрининг уйига келди.

Нодира онаси ўрнига Анварнинг бошини силади, ювиб-таради ва Анварнинг истиқболи учун қайғирди. Отаси ва ўз эрининг касбларига яхши баҳо бермагани учун Анварни бошқа киши қилмоқ фикрига тушти. Уни ўқутмоқчи, ҳатто мадрасаларга юбормоқчи ва шу йўсун муллалиқ даражасига еткузиб, отасининг уйига чароғчи қилмоқчи эди. Анварни ўзлари турған маҳалладан бир гузар нари бўлған Солих маҳдумнинг мактабига берди. Анвар “тахта”дан ўқуш бошлади, зеҳнининг тинклиғидан бўлса керак, ўн бир ёшида саводи чиқаёзди. Бироқ ўқишида қанча бахтли бўлса, пешанада ўшанча бахтсиз эди. Шундоғки, Нодира икки болалиқ бўлған эди. Эри: “Укангга едириб-кийдирайми ёки ўз болаларингними? Укангни кишига шогирд бериб юбор”, деб Нодирани кисташға турди. Бечора Нодира оғир ҳолда Анварни кишига шогирд бериб, ўқушини зоеъ қилишға кўзи қиймайдир, эрига муқобала учун ҳеч бир мантиқ тополмайдир. Чунки эрининг ҳоли ўзига маълум. Шу йўсун яна бир йил ўтиб, Анвар тўғрисида эри билан аччиғ-тизиқ бўлған бир кун паранжисини ёпиниб кўчага чиқди ва тўғри Солих маҳдумнинг уйига борди. Шу вактларда Солих маҳдумнинг онаги Марғилонға кетмаган эди.

Нодира Моҳлар ойимға йиғлаб ҳасрат қилди. Ҳамма саргузаштларини бирма-бир сўзлади. Шу бола учун эридан чеккан изоларини чизиб:

— Улуғ даргоҳларингизга шу ятим боланинг умри зоеъ бўлмасмикин, ўқуши жуванмарг қилинмасмикин, деб келдим. Бир парча нонларингизни аямай, ятим бошини силасаларингиз, деб келдим, — деди.

“Куш тилини қуш биладир” деганларидек, Нодиранинг самимий арзи бандачилиги Моҳлар ойим билан Нигор келиннинг юкларини эзди ва шу онда Моҳлар ойим мактабхонадаги болалар ичидан Анварни чақиртириб олди. Анвар келишкан, дўндиқ бола эди.

— Домласи мақтайдирған ўзимнинг зеҳнлик болам-ку, — деди Моҳлар ойим Анварни кўриш билан ва Нодирага таскин берди.

— Хўб қизим, хўб, поччаси бокмаса бокмасин, мен ўзим бокаман, ўқутиб катта мулла қиласман.

Анвар поччасининг кейинги кунлардаги дағал муомалари сабабини ўйлаб, хафаланиб юрар эди. Моҳлар ойимнинг ҳалиги сўзи билан масалага тушунди ва ятимона бошини қуий солди. Бу ҳолдан опаси таъсирланиб, кўзига ёш олди.

— Йиғламанг, жувон, — деди Моҳлар ойим, — йўқлик курсин – йўқлик. Поччаси камбағал бўлса, унда ҳам гуноҳ йўқ, ҳамма гап тақдири азалдан. Яхши: бу кунданоқ бола сизникига бормайдир, ўз ёнимда ўғлим бўлиб ётадир. Отинг нима, катта йигит?

— Анвар...

— Ох, отинг ҳам ўзингга ўхшаш чиройлик экан... Манови дўндиқ қизни танийсанми?

Шу ўртада ўйнаб юрған олти ёшлар чамалиқ Раъно югуриб келиб, Моҳлар ойимнинг

бағриға кирди. Анвар ўзидан ҳам дүндиқроқ Раънога қараб қулди:

— Раънохон, — деди.

Моҳлар ойим Раънони бағридан чиқариб буюрди:

— Бор, Анвар акангга салом қил!

Раъно келинларча Анварга салом қилди ва жазб қилғандек Анварнинг яқинига бориб тұхтади.

— Кўриш, Анвар! – деди ойим.

Анвар Раънони бағриға олиб қучоқлади. Шу ҳолда Моҳлар ойим кулимсиди.

— Агар ўлмасам, шу дүндиқ қизимни бериб, Анварни ўзимга куяв қиласман.

Анвар уялиб бағридағини бўшатиб юборди. Хотинлар кулишдилар. Шу йўсун Нодира Моҳлар ойимдан жуда хурсанд бўлғани ҳолда уйига қайтиб кетди.

Ўз уйида бир нонхўр ортиши маҳдумга, албатта, ёқмас эди. Бироқ, онасининг раъйини қайтаришдан ҳам ожиз эди. Шундоғ ҳам бўлса, “томоғи-ку, енгил, кийими оғирроқ. Кийимини опасининг устига қўймабсизда” – деди. Моҳлар ойим: “Кийими бир гап бўлар. Кишилар масжид, мадраса солғанда, бир бир ятим боксақ, арзимайдими? Сенга оғирлик қилса, ўз бисотимдан кийинтиарман, болам” – деди.

Анвар ўн икки ёшида учунчи оилани кўрди. Лекин бу охирғиси Анвар учун ҳар жихатдан ҳам қулай бўлди: ўқушини давом этдирап, қорни панжшанбалик нонлар билан тўқ, уст-боши ямоқ бўлса ҳам яланғоч эмас эди. Бу учунчи оилаға кўчишда Анварни энг хурсанд қилған нарса мактабдаги болаларнинг озор беришларидан қутилиши ва домланинг асранди ўғли мақомини олиши бўлди. Болалар уни эҳтиром қилмасалар ҳам, унга бурунғича ёмон муомала қилишдан ҳайиқиб қолдилар. Анварга бу уйда ортиқча юмуш ҳам йўқ, чунки ҳар қанча уй хизматлари мактаб болаларидан ортмас, ўқушдан бўшаған вақтини Раънони ўйнатиб кечирар эди.

Ўн уч ёшида мактаб прўграммасини битириб, ёш бўлса ҳам халфалик, яъни домлаға кўмакчилик қила бошлади. Ба ҳар кун болалар озод бўлғандан кейин маҳдум унга кофия¹дан дарс берар ва “Гулистони Саъдий”дан бир неча банд ўқуб, маъноси билан ёдлатар эди.

Ўн беш ёшида мактабни ёлғиз ўзи идора қилиш даражасига етканидек, яхшиғина форсийхон ва бир даража араб тилига ошно бўлди. Маҳдум мундан бир неча вақт илгарилар Анварни мадрасага узатиш тўғрисида сўзланиб юрса ҳам, ҳозир бу гапни оғзиға олмай қўйди. Чунки мактаб ишида ялқовланиб Анварга суяниб қолди ва мадраса масаласини унутдириш мақсадида, араб, форс наҳвсарфидан ўзи дарс беришкан киришди.

Маҳдум Анварга шу жихат билан иноқ эди. Аммо Моҳлар ойимнинг Анвар билан муомаласи холис ва самимий бўлиб, ул Анварга ўз боласидек меҳрибон ва ҳар вақт: “Кўнглингни бузма, Анвар йигит; кўрасанми шу жажжи қизни? Албатта сенга бердирман!” дер эди. Лекин Моҳлар ойим ваъдасига етальмади. Маҳдумдан аразлаб Марғилон кетишкан мажбур бўлди. Бироқ, кетар чоғида ҳам Анварни унутмади. Нигор келинни ўз ёниға чақириб: “Куявлик учун Анвардан яхшироқ йигитни тополмассиз, Раъноға худойим умр бериб, бўйи етса, албатта Анварга бердиргин” – деди.

14. ЧИН ЎРТОҚ

Анвар ёшлиғида бўшанғина бир бола эди. Ўз тенгги болалар билан оз алоқа қилар, уларга кам аралашар ва ортиқча ўйнаб-қулмас, ҳамиша унинг кўзида бир мунг ётар эди. Бу ҳолат балки оила бахтсизлигидан, ота-она бағрида яйрамағанлиқдан туғилғандир, десак, унинг икки оғаси мундай эмас эдилар. Бир онадан неча хил бола туғиладир, деганларидек, Анварнинг яратилиши оғалариға нусбатан бошқача эди. Маҳдумнинг уйида тура бошлағач, Анварда бир оз ўзгариш

¹ Араб тили грамматикаси

кўрилди. Шунда ҳам болалар билан алоқасини эскича юрутиб, фақат Раъно ёнидағина ўйинкулки боласиға алишинар, Раънони етаклаб боқчаға, кўчадаги катта сув бўйлариға чиқиб хамроҳини боқчадаги гулларнинг исми, учин юрган кушларнинг навъи, катта оқар сувлар ва айниқса Раъно каби ёш қизчалар учун бу сувларга йиқилиш хавфи ва шунингдек, бошқа масалалар билан уни танишдирав, кўчада ўлик кўтаргандарни кўрса, бирарта боланинг отаси ёки онаси ўлганлигини сўзлаб, бунинг орқасидан: “Меним ҳам онам ўлганда ўшандоқ қилиб кўтарган эдилар... Мен ҳам шу боладек мозорға йиглаб борған эдим”, деб қўяр эди. Раъно ҳам Анварнинг сўзига дикқат билан қулоқ солар ва кўпинча ҳисобсиз саволлар ила уни кўмиб ташлар, лекин Анвар зерикмас, ҳар бир сўроққа жавоб бериб, Раънони қаноатландиришфа тиришар эди.

Анвар ёш бўлса ҳам жиддий ва кичкина мияси муҳокамага қобил, бошқа кишилар устига тушкан баҳтсизликдан ҳам мутаассур бўлғучи эди.

Бола чоғиданоқ энг яхши кўрган нарсаси гулзор ва унданги гуллар эди. Махдумнинг оиласига келиб тура бошлиғандан сўнг боқчанинг гулзор қисмини ўз идораси остиға олди. Гулларни суғориш, ўтларни юлиб, тозалаш вазифаларини ўзи бажарди. Гуллардан ҳеч кимга уздирмас, бир боланинг узиб олғанини кўрса ўз хафа бўлғанидек, болани ҳам хафа қилар эди. Болаларнинг дараги билан ҳар кимнинг уйида бўлған янги гуллардан кўчат ва уруғ олиб, йилдан-йилга гулзорни бойитди. Ёз кунлари келса, болаларни капалак ва олтин кўнғуз тутиб келишкага буюрар; қийнамай, озор бермай заҳасиз капалак тутиб келганларга сабогини ўқутиб қўйиш билан мукофот берар, капалак ва олтин кўнғузларни гулзорга учуриб юборар, агар улар гулларга қўниб қолсалар, ўзида йўқ сўюнар эди. Шунинг учун аксар ёз кунлари махдумнинг боқчаси оқ, нимранг, олан, зангор, малла, ложувард ва бошқа тус капалакларнинг ялт-юлт учишлари билан алоҳида бир кўринишкага кирап, Анварнинг ўқушдан бўшаған кезлари гуллар ичида ва шу капалаклар орасида кечар эди.

Анвар ҳар ким учун ҳам сўйимлик ва хушмуомаласи барчага баробар эди. Аммо, айниқса хуш кўрган кишиларидан биринчиси Раъно ва иккинчиси мактабдаги шогирдлардан сабоқдош шериги Насим исмлиқ бола эди. Насим билан Анвар жуда яқин дўст, бир-бирини онглағучи сирдош ўртоқ эдилар. Гарчи Насимнинг отаси Кўқоннингғина эмас, бутун хонлиқнинг танилған кишиларидан ва бу икки боланинг синфий айрмаликлари ер билан кўкча, лекин ёш дўстлар бунинг фарқига етмаслар, Насим “хоннинг мирзабошисининг ўғлимани”, деб ҳаволанмағанидек, Анвар ҳам “Салим бўёқчининг ятими, Солиҳ махдумнинг асрандисиман” деб андиша қилмас эди. Бу икки бола бир жойда сухбатка киришсалар, четдаги бир киши Анварни йиртиқ бўз кийимлар ичида ва Насимни шоҳи-адраслар билан гарқ ҳолда кўриб, албатта “бу гадойбачча билан бекбаччанинг ўзаро нима муносабатлари бор?” деб таажжубланаар, лекин дўстлар ҳали бунинг айрмасини идрок қилмаслар эди.

Аксар жумъа кунлари махдумдан изн олиб, Анвар шу ўртоғининг уйига борар, кечкача Насим билан “сухбатлашиб” қайтиб келар эди. Анвар шу муносабат билан Насимнинг отаси Муҳаммад Ражаб пойгачининг илтифотига ноил ҳам бўлди. Насим ўртоғи Анварнинг ятимлиғини отасиға билдириб, мажбур қилған бўлса керак, бир неча ҳайит мавсумларида Муҳаммад Ражаббек Анварга кийимлар ҳам берди. Бу илтифот икки дўстнинг алоқаларини бир-бирларига яна қаттиғроқ боғлади, айниқса, махдумнинг димоғини чоғ қилди. Зоро, Анварнинг Муҳаммад Ражаб каби бир кишининг ўғли билан дўстлашиши бир камолат бўлғанидек, дўстлиқнинг ҳатто сарполар кийишкacha бориб етиши махдумнинг назаридага яна айни фазилат эди... Шу сарпо кийиш воқиъасидан сўнг махдум Анварга бошқача қараб қолди ва ичидан “сен одам бўладирған кўринасан”, деб қўйди.

Баҳтка қарши, бу дўстлиқ алоқаси узоқ давом эталмади. Бир кун орадаги дўстлиқ риштасини ўлим яғмогари келиб узди. Насим ўн беш ёшлар чамасида чечак касали билан оғриди ва ўша кезларда давосиз ҳисобланған бу касалдан ўнглалмай вафот қилди. Муҳаммад Ражаббек ва

оиласи учун бу мусибат, албатта, оғир эди. Бирок, улардан ҳам Анвар учун оғир бир ҳасрат бўлди. Ҳатто, кўз ёшини мархумнинг ота-онасидан ҳам кўброқ Анвар тўқди десак, муболаға қилмаған бўлурмиз. Уч кун мактаб ва маҳдумни унутиб, Мухаммад Ражаббек ҳавлисида туриб қолди. Ҳар оқшом Насимнинг қабри устида бир соатлаб йиғлаб ўлтурди. Бу ёшнинг самимий чин дўстлиги ва ўртоғига садоқати ҳар кимни таажжубка қўйди.

Анварнинг биринчи мартаба мархум дўстига атаб ёзған марсияси мотамлик ота-онани яна бўзлатқан эдиким, биз марсиядан бир неча мисраъини кўйида кўрсатамиз:

Очилмай сўлса ҳар гул ғунчаси пиру жувон йиғлар,
Емас пиру жувон, балки ҳамма ахли жаҳон йиғлар.

Ажал яғмогари боғи зако ичра узиб занжир,
Раҳмсиз эзса маъсум лолаларни, чун хазон йиғлар.

Насимим кетди оламдин мени қайғу аро ташлаб,
Кўзимдин оқса хун ҳеч бир ажаб йўқ, чунки қон йиғлар.

Жаҳонда эрди танҳо мен ятимга ҳамнишин, дилдор,
Фарибликнинг диёрида адашкан нотавон йиғлар...

Мулла Мухаммад Ражаббек пойгачи ўғлининг содик дўстига шу кундан эътиборан бошқача қараб қолди. Бир жиҳатдан маъсумият, иккинчидан кўриниб турған истеъдод Мухаммад Ражаббекни Анварга илтифот этишкага мажбур қилди. Гарчи Анварнинг юқоридағи марсияси болалиқ хархашасидан иборат эди эрсада, яна унинг истиқболидан хабар олиш учун яхши мезонлиқ вазифасини ҳам ўтар эди.

Мулла Мухаммад Ражаббек аввало ўз илтифотини Анварнинг марсиясидан бир байтини Насимнинг қабр тошиға олиш билан бошлади. Сўнгра Анварнинг “дунёда ман ятим ўртоғингға танҳо сирдон ва дилдор (кўнгил кўтаргучи) эдинг. Бу кун мен сендек дўстдан айрилиб, яна турбат диёрида нотавон йиғлайман!” деб афсус ва надомат қилишиға қарши, яъни Анварнинг ятимлик ва ғариблигига йўл қолдирмаслиқ учун мулла Мухаммад Ражаббек ўғлининг содик дўстига ўз оталиғини кўрсатмакчи бўлди.

Анвар уч ҳафтагача хатми қуръон кечлари Мухаммад Ражаббек уйига келиб турар эди. Охирғи хатми қуръон кечи Мухаммад Ражаббек Анвардан ахвол сўради:

- Домлангиз саломатми?
- Шукур.
- Ўқушингиз яхшими?
- Бирмунча.
- Домланинг уйида турасизми?
- Тақсир.
- Сиқилмайсизми?
- Йўқ.
- Илми ҳисоб ўкуғанингиз борми?
- Йўқ, таксир.
- Домлангиз илми ҳисобни билурмикин?
- Билмаслар деб ўйлайман.
- Агар мен бир домла таъйин қилсан, ҳисоб ўқийсизми?
- Устозим рухсат берсалар, албатта ўқийман.
- Хўб... бўлмаса эрта кечка домлангиз шу ерга келиб, менга учрашсин.
- Хўб тақсир.

Ертаси куни маҳдум келди, Мухаммад Ражаббек маҳдум билан сўзлашиб, Анварни ўрда

хизматига олиш фикрида бўлғанлиғини, бунинг учун арабча, форсийчадан яна ҳам чуқуррок маълумот олиши лозимлиғини ва ҳисоб ўрганиши кераклигини айтди. Махдум Мұхаммад Ражаббекнинг Анварга мунчалик марҳамати учун бир оз шошиб қолса ҳам, лекин бу меҳрибончилик сабабига яхши тушунганлиги жиҳатдан аввало бекнинг ятимпарварлиги, сўнгра Анварнинг зако ва истеъдодини маҳтади. Анварни одам қилиш йўлида чеккан ўз мashaққатларини ҳам шикоят йўсунида сўзлаб чиқғач, бу кунларда эҳтимоми том¹ бирлан Анварга форс ва арабийдан дарс бериб турғанини ва алҳол ҳам Анвар форсийча тазкира ва таҳрирлар ёза олишини баён қилиб, неҳса хил узрлар ичида ўзининг илми ҳисобдан баҳрасизлигини билдириди, яъни Анварнинг илми ҳисоб ўрганиши учун бошқа муаллим керак бўлур, деди. Мұхаммад Ражаббек бу тўғриға ўзи домла топмоқчи болиб маҳдумга рухсат берди.

15. МАХДУМНИНГ БАХТИ

Шу кундан бошлаб Анварнинг ҳаётида янги саҳифа очиладир. Яъни маҳдум Анварга илгаригича – истиқболи қоронғу бир ятим, деб қарамай, балки Анвар каби ўз ўғли бўлмағаниға ўкуна бошлайдир. Дарҳақиқат, унинг ўкунишига арсийдирган чигил масалалар ҳам туғиладирким, масалан: Анвар ўрда хизматига кириб қолса, ойиға беш тилло, ўн тилло нақдина даромад қилиб турса, бу маблағлар...

Шундай истиқболдағи бу “маблағлар” масаласи маҳдумнинг ичини ари бўлиб талайдир. “Ўн ёшдан бери ўқутиб, едириб, кийдириб келаман; албатта, даромад маним ҳаққим бўлур”, деб ўйласа ҳам, бу ҳукмидан ўзи унча рози бўлинқирамайдир. Ҳар ҳолда масала чигил...

Моҳлар ойимнинг Раънони Анварга бериш тўғрисидағи “аҳамиятсиз” сўzlари ўша вакътларда маҳдумнинг энсасини қотирған бўлса, ҳозир шу ҳақда чинлаб ўйладигина эмас, балки “ҳалигидек Анварнинг бахти очилиб кетса, нима маломати бор. Ятимлик айб эмас, инсон учун фазлу камол лозим, кулиб турған бахт ҳожат, наслу насабнинг ҳеч аҳамияти йўқ. Раънонинг ҳуснига ҳар ким ҳам таҳсин қилур: Анвар албатта йўқ демас... Бу борада мол ва жонни бир қилишдан бошқа маслаҳат йўқ” деган қарорға дафъатан келиб қолди. Мундан бирар ойлар илгари Нигор ойимға: “Анвар балоғатға етаёзди. Сен билан Раънога шаръан номаҳрам, ундан қочишларинг лозим”, деган бўлса ҳам, бу буйруқ ҳозирғача амалга ошмаған эди ва бундан кейин ҳам амалга ошмайдирған бўлди. Зеро, маҳдумнинг фикрича Анварга оғир туюлиш эҳтимоли бор эди...

Анвар Мұхаммад Ражаб пойгачи тарафидан белгиланган бир муфтида ҳисоб, иншо (таҳрир) қоидаларини ўргана бошлади. Маҳдум ҳам жон отиб араб ва форсийдан таълимни кучайтириди. Анвар бир йил ичида ҳисобни ўрганди. Ва бошқа дарсларида ҳам яхши муваффақият қозонди, ҳам шу кўкламдан эътиборан ҳар кун ўрдаға бориб, Мұхаммад Ражаб мунший қўл остидағи мирзолар ёнида дафтардорлик, номанавислик усулларини тажриба қила бошлади. Бир йил чамаси маошсиз тажриба кўрди. Шунда ҳам ҳафта сайин Мұхаммад Ражаббек ўз киссасидан учтўрт танга чой пули бериб туар эди. Анвар шу арзимаган уч-тўрт тангани ҳам маҳдумнинг кўлиға келтириб берар ва ҳафта сайин ўзига устозининг умидини каттароқ боғлатиб борар эди.

Анвар бир йиллик тажрибада ўрдадағи дафтардорлик, форсийча ва туркча номанавислик² хунарларини тамоман деярлик ўрганиб тажрибалик мирзолар қаторига кирди. Сармуншийнинг оғзидан чиққан маънени тартибка солиб нома, ёрлиғ ва бошқача бир тазкирани таҳрир қила олар, мирзолар жумлани ғалат ифода қилиб, сармуншийдан аксар танбеҳ эшитканларида, Анвар бундай танбеҳқа жуда сийрак учрар эди.

Иккинчи йилдан бошлаб етти тилло моҳона³ билан маошлиқ мирзолар қаторига ўтди.

¹ Бутун дикқат билан

² Дафтар ва номалар ҳар икки тилда юритилар эди (муал.)

³ Ойлик

Моҳонадан ташқари соликлардан ҳам дархонлик¹ қоғози олди. Соликлардан дархонлик маҳдумдинг рўзғориға катта енгиллик эди. Чунки сўнгғи йилларда хонлик томонидан халқ устига тушкан ва тушиб турған соликлар беҳад ва тўлаб бўлмаслиқ эдиким, бу ҳақда келаси бобларимизда сўз бўлур. Шу хурсандлик баробарида биринчи ойнинг етти тиллоси яхлит ҳолда маҳдумнинг қўлиға тегиши гўё тўй устига тўй эди. Домланинг етти тиллони олғандаги ҳолини тасвир қилиш, албатта қийиндир; қўзлари ғилайлашқан, афтида қизиқ ўзгариш кўрилиб, оғзининг танопи узоқ саёҳатни ихтиёр қилған – “ҳабба... ҳосилинг дуруст, Анвар болам, лекин пулга эҳтиёт бўл, бўтам!” деган эди. Етти тиллонинг қўлдан чиқиш хабари Нигор ойимнинг қулоғиға етишкач, Анвардан ранжиди: “Ҳамма пулингни домлангға чакки берибсан, Анвар; устбошингни, кўрпа ёстиғингни, ортиб қолса Раъно укангнинг устини тузатишинг керак эди. Домланг туфлаб туғишдан бошқани кошки билса!” – деди.

Махдум етти тилло “нақдина”ни олиб қанча шодланған бўлса, ўшанчалик ташвишқа ҳам тушди. Унинг фикрича, замона ёном, бузуқилар бениҳоят; мумкинки, Анварни ўзидан айнатиб оғзи ошқа етканда, бошини тошқа тегдирсалар... Раънони Анварга никоҳлаб бошини боғлаб қўяйми, деб ўйлади. Бироқ, Раъно ҳали ўн бир ёшда эди. Иккинчи кун Анвар ишдан қайтиб келгач, маҳдум уни бокчаға олиб кирди. Бокчадан кунгай ҳам кўкрак бир ўрунни кўрсатди:

— Ана шу ерга сенга аatab бир уй, бир айвон, ошхона ва ахтахонаси билан иморат солсам дейман... Ҳабба, Анвар? – деб сўради. Анвар кулди:

— Иморатка элли тиллодан кам пул етмайдир. Маним бўлса бир тийин пулим йўқ. Бўладирғани ҳам фотиҳа бергунингизча албатта сизники ва ойимларники, — деди.

— Ҳабба... ҳимматингга! – деб юборди маҳдум, — албатта-ку шундай ва лекин ўша ниятларингдан кейин бояғидек алоҳида пул йиғсанг дейман-да... Албатта, бу гап уч-тўрт йилсиз эмас-да.

Шу вақт Раъно нарида бола кўтариб тураг эди. Маҳдум Раънони ўз ёниға чакириб, унга ҳам ҳалиги ўрунни кўрсатти:

— Ҳабба... мана шу ерга Анвар акангга уй солиб берамиз, Раъно. Бу сенга қалай ўхшайдир, қизим?

Раъно отасининг сўзига тушунмади:

— Анвар акамнинг ётадирған меҳмонхонаси бор-ку, — деди.

— Хе-хе-хе, боласан қизим, боласан, — деб кулди маҳдум, — Анвар аканг токай меҳмонхонада ётади дейсан. Ахир бир кун уйланади, бамисоли сен бўлсанг эрга тегасан... Ахир уй керак-да, қизим.

Бу сўздан Анвар қизариб кетди. Раъно Анварга қараб олди ва дадасига аччиғ қилған каби бурулиб ичкарига жўнади. Маҳдум Анварга усталиқ билан бир маънони онглатиб, таъминот берганидек, бузуқиларнинг васвасасига қарши дам ҳам солған эди... Бу дам солиш Анварга ҳам таъсирсиз қолмади. Шу қунгача Раънонинг ёш, маъсум ҳуснига умидсиз қарайдирған бўлса, бундан кейин унга умид ва истиқболнинг ширин хаёллари билан термуладирған бўлди.

Маҳдум ўзининг чеккан ташвишида ҳақли бўлиб чиқди. Анварнинг теварагида “холис” маслаҳатгўлар ҳам кўринишиб қолдилар. Айниқса бу “холис”лардан бири поччаси эди. Поччаси етти тилло дарагини эшитиб энтиқди. Эрининг тазийиқи остида Нодира ҳам кенгашка турди.

— Поччанг, бизнинг ҳавлиға келиб турсин, ўзим уйлантириб кўяман, дейди.

Анвар бошқаларнинг кенгашига қулоқ солмаганидек, опасининг сўзига ҳам илтифот қилмади. Маҳдум жавоб бермагунча бу уйдан кетмаслигини билдириб, фақат поччасиға ёрдам бериб туриш ваъдаси билан опасини тинчитди.

Анвар иккинчи ой маошидан уч тиллони ўзида қолдириб, уйга кийим-кечак олиш учун изн сўраған эди, маҳдум “шу иш чаккида, болам. Хайр, бундан сўнг шу номаъқулчилик бўлмасин!”

¹ Озод этиш

деб аранг кўнди. Анвар Нигор ойим, Раъно ва ўзига кийимликлар сотиб олди. Нигор ойим шолпар, Раъно атлас кийдилар.

Нигор ойим Анварнинг пинжига кириб олиб, ўз йўлиға сола бошлади. Маошининг ҳаммасини маҳдумга бермасликка, шунга ўхшаш кам-кўстларга ҳам яратиб туришға ундар эди. Анварнинг андишасини рад қилиб: “Ҳар қанча берсанг ҳам дадаси ола берадир. Лекин берганингни сен билан бизга миси ҳам юқмас. Шундай бўлғандан кейин, ишни ўйлаб қилиш керак”, дер эди. Чунки Нигор ойим эрининг Анварга қаттиғ ботина олмаслиғини сезар эди. Шундай бўлса ҳам Анвар етти-саккиз ойғача топқанини маҳдумга бериб, дуосини олиб турди. Лекин маҳдум шунчалик даромад билан ҳам эски табиъатини бир зарра ўзгартмас, ҳамон эски тос, эски ҳаммом: ҳар кун суюқ ош, худо ёрлаған кун озодлиқнинг палови, шунда ҳам Анвар кеч келиб совиған ошни ер, уйда иссиғ нон ёпилмас, ҳамиша панжшанба кун йифилған нон суви қочиб, тарақлаб келаси панжшанбағача кафолатни ўз устига олар эди. Бора-бора Анвар ҳам бу ҳолдан сиқилиб, Нигор ойимнинг кенгашича иш қилмоққа мажбур бўлди. Олтин бериб қуруқ дуо ва миннатдорчилик олишдан, дуосиз еб-ичишни аъло кўрди. Уйга гўшт ва бошқа масаллиғ олиб бериб, хоҳлаған таомини буюриб турди; ўзи яхши кийинганидек, Нигор ойим, Раъноларни ҳам яхши кийинтирди. Нодирда опасига, жиянларига кийимлар олиб берди; икки тиллони Марғилонда оғриб ётқан Моҳлар ойимға совға-салом қилиб юборди.

Бу ўзгариш маҳдумни довдиратиб қўйди ва қўрқа-писа “бу ой харожатлабсизми, болам?” деб сўраған эди, “кам-кўстларни тузатиб олдиқ” деган жавобни берди. Иккинчи ойда, қўрпа-ёстиқларни тузатиб, маҳдумнинг кўзи тўрт бўла бергач, икки тиллолиқ “холис” дуо ҳам олиб қўйди. Лекин маҳдум бу ҳолдан анча шошқан эди. Бирар шайтон йўлдан оздирдими, деб астағфируллоҳ ўқур эди. Анварнинг эскича очик юз билан муомала қилиб фақат “нақдина” важҳидангина дам бўлиб қолиши, топқанини “бемаза” овқатларға, кийим-кечак ва бошқа “бехуда молояъни¹” ларга сарф қилиши маҳдумни кўб тангликка солған эди.

Бўтам Анвар, — деди бир кун маҳдум, — дунё деган кўб ноёб нарса; кишининг бир куни бўлса йиғлаб-сихтаб ўтиб кета берадир, илло, зар қадрига етиш керак... менда бўлса ўзингда турғандек гап, болам.

Бундай “муассир” насиҳатлар ҳам Анварга кор қилмади. Чунки Нигор ойим ва Раънолар билан бу тўғрида қатъий битишиб қўйған эди. Шу билан бирга маҳдумнинг ойлик вазифасини икки тиллодан ҳам камайтирмади. Инсон ҳар нарсага қобил... бора-бора маҳдум шунга ҳам қаноат қиласирған бўлиб, ҳисоб-китобни эсидан чиқарди. Бироқ, ой сайин икки тиллони олғанда “қолғани” тўғрисида бир оз юраги ачишиб қўяр эди.

16. ХОННИНГ ИЛТИФОТИ

Девонда расмий мирзо бўлишнинг учинчи йилида Анвар жуда катта эътибор қозонған эди. Айникса, туркий таҳрирда мирзоларнинг ҳар бирисидан устун: чиройлик услуби, осон таркиб² ва ифодаси бор эди. Буни мирзолардан бошлаб сарой шоирлари, сарой муфтилари, бош мунший Муҳаммад Ражаббек, ҳатто хоннинг ўзи ҳам эътироф қиласи қилилар эдилар.

Худоёр мухр босиши асноси ёзилған ёрлиғ ва номаларни ўкутиб эшитар, муншийларнинг эшитилмаган араб ва форс сўзлари орқалик тўқуған ярим туркий жумлаларига аксар вақт тушунмас: “Эналаринг арапқа текканми?” деб мирзо, муфтиларни койир эди³. Аммо, Анварнинг

¹ Кийматсиз нарса

² Жумла тузиш

³ Худоёр кипчоклар ичida ўскани учун тили ўзбекчадир. Эналаринг сўзидағи “нг” ҳарфини “нғ” равишида калин сўзлайдир. Бу кунги фарғона ўзбекларида ҳам (айникса қишлоқларда) юшок “нг” ўрнида қалин “нғ” ишлатиш кўб эшитилладир. Ҳозирги ислоҳ қилинған ҳарфимизда бу қалин “нг” нинг махсус шакли йўқдир. Ёзганда (н-ғ) ҳарфларидан бир товуш ясалса ҳам бироқ ўкуғанда ҳар ким буни ўз маҳражидан чиқаролмас, янглиш ўкур. Бу қалин “нг” ўзбекча бир неча сўздагина ишлатилмай кўб (эллилаб) сўзда истеъмол қилингани учун манимча алоҳида бир шакл қабул қилиш эҳтиёжи хис

ёзған ҳар бир жумласини мусиқий каби роҳатланиб, тушуниб тинглар ва “шу бала бариларинғдан ҳам ўқуғанрақ чиқар!” деб, бошқа мирзоларнинг юрагига ўт ёқар эди.

Мұхаммад Ражаб мунший кейинги күнларда мұхим тазкиралар таҳририни Анварга топширадирған бўлди. Ўзи бирар жойға кетадиган бўлса, девон идорасини Анвар қарамоғиға қолдирар, ҳар бир тўғрида ҳам бошқалардан кўра Анварга ишонар эди. Зеро, Анвар ҳар бир ишни тўғри ва холис адо қилар, вазифасидан ташқари ишларга киришмас, оладирған маошидан ортиқча тамаъга тушмас эди. Бу ўрунда Анварнинг бир хусусиятини атайноқ ёзиб ўтишка бурчлимиз: ўрус истибоддидораси ёнидағи мусулмон қозихоналари ва улардаги мирзоларни ҳар ким хотирлайдир. Ўша мирзоларнинг унар-унмаска “қалам учи” сўрашлари, кичкина ишни улуғлатиб мазана¹ чиқариш ҳаракатлари ҳам бизга маълумдир.

Шу қозихона мирзолари, байни ҳикоямизнинг мавзуъи бўлған Худоёр саройи муншийларининг кичкина нусхалари эдилар. Хонға ёзиладирған арзи-додлар сарой мирзоларидан ташқаридан таҳрир қилинған бўлса, аксар вақт ишқа ошмас эди. Яъни четда ёзилған ариза қабул қилинса ҳам ариза эгаси қалам учини бегона қилғани учун аризани хонға ва сармуншийга кўрсатмай, йиртиб ташлар эдилар. Ариза эгаси натижка сўраса, “аризангизни саводсиз киши ёзған экан; жаноб илтифотсиз қолдирдилар” деб саводлиқ кишидан бошқа ариза ёздириб беришкага маслаҳат кўрсатар эдилар. Ариза бергучи иккинчи мартаба ҳаражатланиб, сарой мирзоларининг ўзларидан ёздиришға мажбур бўлар эди. Мундан бошқа, бир-бирлари устидан хонға шикоят қилиш, ўз аро битмас адоват ҳам давом этиб, аксар бир-бирларининг тегига сув ҳам куйиб турар эдилар. Яна аксарият мирзолар хоннинг хуфиялик хизматини ҳам адо қилиб, шахсий адоват ёки хонға яхши қўруниш учун фуқародан нечаларнинг гуноҳсиз қонига чўмилиб, мудҳиш фожиъаларға ҳам сабабчи бўлар эдилар. Шунинг учун ҳалқ айниқса, камбағаллар сарой мирзолариға нафрат билар қарап, улар ёнига яқинлашишдан кўркар, иложсизликдан икки букулиб салом берар эдилар.

Лекин Анвар таъмани, шайтанатни, адоватни айниқса, хуфияликни билмас, девонда ўзига топширилған вазифанигина адо қилар, алахусус мазлумлар додномасини хонға эшитдиришкага яхши натижалантиришкага тиришар эди. Ул ўзининг шу тўғрилиғи соясида ҳамиша анови мирзоларнинг ишига билоқасд² халал бериб, чиришни³ бузуб турар, ҳам шу ва бошқача сабаблардан уларнинг адоватига яхшиғина ҳадаф⁴ ҳам бўлған эди. Бироқ, Анварнинг ҳомийси – Мұхаммад Ражаббек катта эътибор ва нуфузга молик, ҳам хонға инобатлик, шунинг учун мирзолар Анварга қаршиҳеч нарса қилолмас эдилар. Мирзолар орасида Анварга тиш-тироғи билан қарши бўлған Шаҳодат муфти каби кекса мирзолар яшағанларидек унинг истеъдод ва закосига холис мафтун бўлған Султонали каби мирзолар ҳам бор эдилар.

Шу йўсун тажриба йилидан ташқари беш сана саройда ишлаб келар эдиким, мундан ўн беш күнлар муқаддам сармунший Мұхаммад Ражаб пойгачи бир ҳафтагина оғриб, вафот этди. Анвар ўзига самимий меҳрибон бўлған бир кишидан айрилди. Неча йиллардан бери Мұхаммад Ражаббекнинг ўлумини ёки бошқача бир фалокатини кутиб, ундан сўнг бош муншийликка ўзини чоғлаб юрган Шаҳодат муфти хизмат билан қишлоққа чиқиб кетканлиги учун, муваққат равишда бош муншийлик вазифасини Анвар адо қила бошлади. Ва шу бир неча кун ичida Анварнинг бош мунший бўлиш шойиъаси юриб қолдиким, ҳозирга бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш қийиндир. Чунки бу мансабга интилгучи казо ва казолар, шоир ва фузалолар кўбdir.

этиладир. Масалан машхурлари: занғ, панғ, ланғ, даранғ, қаланғи-касанғи, данғ, тўнғуз, шанғи, тўнғилламоқ, тўнғ, тўнғуч ва анғиз, тинғ бошқалар... Эски "нинг" "нг" равишида ислоҳ қилинган. Бу йўғон "нғ" ҳам "г" ҳарфининг устига уч нуқта қўюлиб ёзилсамикин... (муал.)

¹ Ширинкома

² Билоқасд — қасдсиз, ният қилмай.

³ Чириш — битаётган ишни бузиш.

⁴ Ҳадаф — нишон.

17. АНВАРНИНГ АНДИШАСИ

Анвар Шаҳидбек билан маҳдумнинг сўзларига қарши мажхул бир азиятда бош қимирлатиб суфага қайтди. Уларнинг чиқиб кетишларини кутиб турғандек ички эшикдан Раъно кўринди. Ҳар замон титраб, учиб кетишша ҳозир турған бошидағи сариф атлас парчасини (рўймолни) бир кўли билан босиб ушлага эди. Анвар Раънони шу ҳолда қўриб, суфа ёнидағи очилған гуллар устида тўхтади. Раъно келар экан, ўпкалик кўз билан Анварга кулимсиб қарап эди. Келиб суфа лабида турған бўш лаганларга тақилди.

— Бу кунги меҳмондорчилиғимиздан рози бўлған ўхшайсиз, Анвар ака, — деди қайрилиб Раъно.

— Жуда рози бўлдим, — деди Анвар ва Раънонинг ёниға келди, — айниқса, сенинг қўлинг билан тугилган мантилардан жуда мамнун бўлдим, Раъно.

Раъно лаганлардан қўлини олиб, тирсаги билан суфага суняни:

— Маним қўлим билан тугилган мантиларни қаёқдан билдингиз?

— Қаёқдан билдингиз? — деб Анвар кулди, қўлида бир дона қашқар гули бор эди, — айниқса, сенинг қўлинг нимага теккан бўлса, мен ўшани даррав сезаман.

— Мен туккан мантилар қандай экан?

— Танимайди дейсанми?

— Танимайсиз.

— Чоклари диққат билан чимтилган, тўрт бурчаги иккига қовиширилған, дўндиқ... танимайди, деб ўйлайсанми? Мен нуқул сен туккан мантиларни танлаб едим...

— Мазалиқ эканми?

— Мазалиқ нима деган сўз, — деди Анвар, — мана шу қашқарнинг қизил гули ёдингдами, биз бу гулни келтириб ўтқузған йилимиз пушти ранглик бўлиб очилған эди. Икки йил ўтмай қизил туска кирди. Биласанми бу нимадан?

Раъно Анварнинг жиддий қилиб берган бу саволига тушунмади:

— Офтоб қизартиргандир.

— Янглишасан, Раъно, — деди Анвар, — мен бу гулнинг қизариш сиррини ҳам биламан, бунинг қизаришиға ҳам сен сабаб, сенинг қип-қизил лабинг...

— Ҳазилни қўйинг, — деди шу гулдек қизарған Раъно, — Шаҳид семиз нима учун келган экан, сизни мирзабоши қилмоқчилар шекиллик?

— Бу гапни қўй, Раъно, ишонмасанг ойнаға қара, сенинг лабинг билан шу қизил гул ранги орасида фарқ борми, мана қара?..

Анвар томонидан лабига тегизилган гулда Раъно ўзини олиб қочди:

— Ҳазил ўлсин... Сизни мирзабоши қилмоқчиларми?

— Мени ҳар бало қилмоқчилар... Лекин бўлмаған сўз.

— Нега бўлмаған сўз, шаҳарга овоза бўлған эмиш-ку?

Анвар орқаси билан сакраб суфа лабига оёқ солинтириб ўлтурди. Раъно бояғидча унинг ёнида суфага суняни:

— Овоза ҳақиқат эмасдир.

— Шамол бўлмаса, теракнинг боши қимирламас эмиш. Балки сизни мирзабоши таъйин қилурлар.

— Мени мирзабоши, таъйин қилсалар яхшими, Раъно?

— Яхшими, ёмонми, мен қайдан билай?

— Ёмон, Раъно.

— Нега ёмон?

— Ифлос иш. Агар бошқа касб топсам, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим.

— Ифлос иш?.. Сизнинг бек поччангиз ҳам шу хизматни қилар эди-ку?

— Мен бек почча бўлолмайман, Раъно. Ўрдадаги тўкулиб турған гуноҳсиз қонлар, доим теваракдан эшитилиб турған оху зорлар маним юрагимни эзадир, тинчлиғимни оладир. Яна мен мирзобоши бўлиб қолсан бу оху зорларнинг, тўкилган маъсум қонларнинг ичида билғеъл¹ сузарман. Бу вақт маним азобим бевосита бўлур. Балки бунда иштирок ҳам қиларман. Чунки хонға яхши кўруниш учун кўб ишларни унинг истагича кўрсатиш, зулм пичоғини қайраб бериш, шу мансабда узоқ яшамоғимнинг асос шартидир. Лекин мен бундай виждонсизлик учун яратилмаған ўхшайман. Мадҳу сано, олқиши ва дуо замирига яширинған зулмдан фарёд, ҳақсизликдан дод маънолариға малҳам бўлиш, албатта маним қўлимдан келмас. Чунки “соябони марҳамат” виждон кенгашига қулоқ соғучи “ахмоқ”лардан эмасдир. Дадангнинг феъли сенга маълум, Раъно. дунёда “манфаат”дан бошқани кўрмайдир. Маним нима учун бу мансабдан қочқанлиғимнинг фарқиға бормай, “куфрони неъмат қиласан, ойифа фалон тилло” деб дафъатан кўрқоклиғимға хукм чиқарадир. Дадангга бояғи узрларни кўрсатиш тошнинг кулогиға аzon айтиш билан бир бўлғани учун сукут қилдим. Агар орада бир киши бўлмаса эди, гарчи, бош мирзолиқ ҳозир бир хаёл эрсада, ўшанда ҳам шу овозаға бўйин сунмас эдим, Раъно.

Раъно Анварнинг кўзига тўғри тикилиб, сўзни тинглади. Унинг тусида Анварга ачиниш вазияти бор эди:

— Яхши ният билан мирзолиқни қабул қилсангиз, — деди, — аҳолидан ёрдам қўлингизни йиғмасангиз, шу ҳолда барча гуноҳ сизнинг бўйнингиздан соқит бўладир, Анвар ака.

— Тўғри, — деди Анвар, — лекин гап бунда эмас, Раъно, мен шундай бўлишини тилар эдим. Бошқалар мен тилаганча қилмайдилар, биноан алайҳи, масъулият маним бўйнимдан соқит бўлди, деб тинчланиш мумкин эмасдир. Сен тамоман бошқача тушунган бир масала, сенинг ҳаракатинг ва истагинг аксича натижаланиб турса, руҳар эзиласан, вижданан азобланасан. Мана, асли мушкилот шу нуктададир. Йўқса гардандан соқит қилиб қўйиш ҳар нарсадан ҳам кулагай вазифа, аммо маънавий мағлубият оғир масала, Раъно.

Раъно Анварнинг мақсадиға тушунди шекиллик, бир неча вақт жим қолди ва қаршисидағи йигитнинг ўйчан юзига бир-икки қараб олди.

— Демак, мирзобишлиқни қабул қилмайсиз?

— Агар топширсалар, қабул қиламан.

— Шунчалик мушкилот ичида?

— Чунки отанг буни мендан талаб қиладир.

— Отамнинг қандай бийлиги бор?

Маъсум бу саволдан сўнг Анвар энтикиб қўйди ва Раънони бир фурсат кўздан кечириб турди:

— Жуда катта бийлиги бор, — деб яна энтикли.

Раъно қайтиб сўрамади. Гўё ул ҳам бундаги бийликка тушунган эди. Секингина лаганларга кўлини юбориб, Анварга бўштоброқ қаради:

— Чой ичасизми?

— Кейинроқ ичаман.

Раъно лаганларни кўтариб жўнади. Атлас кўйлак ичида тўлқинланиб кўринган унинг латиф гавдаси алҳол Анварнинг кўз ҳадафи эди.

— Мен хуфтангча чикмайман, Раъно!

Раъно ярим йўлда тўхтаб, кулимсираган ҳолда Анварга қаради:

— Чиқарман! – деди.

18. ЖИЛОВХОНАДА БИР ЖАНЖАЛ

¹ Амалда

Аср намози учун масжид жиловхонасиға энди уч киши йиғилған эди. Жиловхонанинг тўрида ўлтурган қора тўнлик, ўттуз ёшлар чамасида рангиз ва ёшлиғига қарамасдан қуюқ соқолини баҳайбат ўстуриб, бир бурдагина юзига от тўрба осқан каби бир киши эди. Унинг ёнида бўз яхтак боғичини осилтириб, хандаландек бўқоғи билан ўнг томофини зийнатлаган ўрта яшар яна бир “хусни Юсуф” кўринар эди. Унинг қаторида ошловдек чозук юзлик, оқ бўз кўйлаги ердан тўрт эллик кўтарилиб, бўз салласи гардани аралаш ўралған учунчи нозанин ўлтурар эди.

Булардан биринчи муҳтарам шу масжиднинг ёш имом ва хатиби Абдураҳмон домла жаноблари бўлиб, иккинчиси маҳалланинг ширин сўз фийбатчиларидан Самад бўқоқ, учунчиси масжиднинг муаззини Шукур сўфи эди. Самад бўқоқ билан Шукур сўфи имом афандининг мулоҳимона, ҳам битта-битта айни мақомиға чертиб ва қатор териб борған сўзига сомиъ эдилар:

Ўрда ичида шунчалик оқил ва донолар тўлиб ёткан бир фурсатда, таҳсил кўрмаган, нодон бир гўдакка бундай улуғ бир бир вазифа, валлоҳи аълам топширилмас деб ўйлайман. Бу вазифани уҳда қилмоқ учун кўб гап керак. Аввало ақли солим, сониян, таҳсили том лозим, ваҳоланки, сиз айткан йигит ўткан саналар Солиҳ маҳдумда савод ўқуб, биздан ҳижжа ўрганиб юрар эди. Баҳархол бу хабарга ақл бовар қилмайдир...

— Ҳа-а, тақсир, — деди Самад бўқоқ ва Шукур сўфини тирсаги билан туртти, — бу бала киму, ўрдаға миrzабошилиқ ким. Замонанинг зайли минан, бояғидек Мамаражаб миrzабошининг ярдамида ўрдаға киришиб қоған-да... бояғидек оппоққина бўлса Мамаражаб ўз ёниға оған-да...

Имом бўқоқнинг сўзини тинглаган ҳолда, икки кўзини ерга қаратқан эди.

— Юртнинг сўзига қараб айтаяпман-да, — деди Шукур сўфи, енгилга оҳангда, — ҳарчи бир неча кундан бери катта-кичикнинг оғзида шу гап.

— Кўбчиликнинг оғзини тикиб бўлардима, сўфа.

Самад бўқоқнинг бу сўнгғи ғийқиллашида томоғи остидағи йўғон томирлари туртиб чиқди. Имом ҳамон икки кўзи ерда бўлғани ҳолда кичкина бошини қимирлатди:

— Ўрдадан бирар киши масхара учун хабар тарқатқандир.

— Ҳа-а, тақсир.

Шу ҳолда жиловхонаға тўртинчи киши кириб келди. Буниси жиккак, қирқ билан эллийнинг ораси, елкаси туртиб чиқған Сафар бўзчи исмлик эди. Имомга салом бериб, сўфининг ёниға ўлтурди ва сўзга бир оз қулоқ солғач, тушунар-тушунмас баҳска аралашиб қолди.

— Иншоолло, шу йигит миrzaboши бўлар, — деди Сафар бўзчи сухбатнинг руҳини билмаган ҳолда, — ўзи ажаб зукко йигит, фуқоропарвар бола: бўғани маъқул, а, лаббай, таксир?

Имом ерга қараған ҳолда бошини қимирлатиб қўйди. Самад бўқоқ хўмрайиб Сафар бўзчиға қаради:

— Э, акиллай берасанда, Сафар, — деди бўқоқ, — биз нима деяпбиз-ку сен нима деяпсан.

— Хўш, нима деяпсанлар?

— Овоза гап деяпмиза, миrzaboшилиққа катта милла керак деяпмиз-а.

— У милла эмас эканми?

— Милла бўлса ҳам, хашаки миллалардан-да.

— Ашунга қоғанда чалғибсан, Самад, — деди Сафар бўзчи, — хат битишка келганда қўявур, камбағалга қайишқанини кўрсанг, ҳа, бўлди дейсан.

— Занталағинг кимга қайиша қопти?

— Ҳаммага, ҳаммага, — деди Сафар, — мени ўзимга ҳам ёрдам қилди-да, яшағуринг.

— Ҳа-а, хўш?

— Бултур ана шу кезда, — деди Сафар энгашинқираб, — бозорға саккизта бўз олиб тушкан эдим. Бирарта мушкит иғво қилдими закотчининг томоғи тақилладими, ҳарчи фалакат, қўлтуғимдағи бўзни ёппа олди, қўйди; “отанг яхши, онанг яхши, косибман, савдогар бўлсан

уйим күйсин”... Асти кўйса-чи... Бир йиллик закотинг деб кўтарди кетти. Қўлингдан нима келади, Самад. Хафалигим ошиб, уйга қуруқ қайтдим. Майды-чуйда кутиб ўлтурган болачақанинг қути учти. Мол кетти – жон кетти, ишқа ҳам қўлим бормайди. Энди бўлар иш бўлған десанг юрак ачиди, дастмоя ҳам ғалтакка чиқадиган. Арза-парза биттирсамми дейман. Кўчада унга-бунга кенгаш солсам, арзанг маъқул дейишди. Шу яқинда, ўзи ўрдада турадиган бир арзачи бор эмиш. Кеткан устига кеткан деб дўкон теги яримта бўз бор экан, қўлтуғимға тиқиб олдим. Ана шу тобларда сўроғлаб арзачи мирзоникига борсам, ҳозир ўрдадан келиб, энди тўнини ешиб турған экан. Ёш, навқирон йигит, “салом, алик”, “хорма”, “бор бўл”. “Шундай, шундай гап; бир парча арза биттирсан, деб келган эдим”. Ўрдалиққа гап уқдириш қиёматдан кейин, тақсир. Лекин бу йигитда гаврлик¹ сиёки йўқ. Шукур сўфи. Гапка қониб олиб, қулоқ қоқмай “хўб”. Арзанинг бир ерига закотчининг оти тушар экан, неча қайта сўраса ҳам билмадим, ундан кейин афти башарасини уқдириб эдим, тусмоллаб биттасини ёзди, чоғи. “Енди кета беринг, арзани ўзим топшираман” дейди. Жавобини ҳам икки кундан кейин ўзидан олар эмишман...

— Манави осонлиқни қаранг, тақсир. Дуо қилиб қалам учисига бўзни бердим, олмайди. “Ёпирай, озсиндиёв, қурғур” деб кўрқдим. “Арза ўрунласа яна хизмат қиласмиз, мирзабоши”. Яна йўқ, “тоза фалакат бости” деб турсам, “арзага ҳақ олмайман, бўзингни олиб кетавур” – дегани экан. Барака топқурни қаранг, тақсир. А, шундақа одам ҳам бўладими, Самад оға. “Олтин олмасанг, дуо ол” деб қўлимни очтим. Ҳа, энди буни қўявлуринг. Эртаси кечқурун гула тўғрилаб ўлтурсан эшикни бирав тақиллатади. “Ҳа, келавуринг”. Дўконхонага бўз қўлтуғлаған бир киши кирди.

- Сафарбой сизми?
- Ҳа, биз.
- Арза берганмидингиз?
- Берган эдим.
- Отангизнинг оти нима?
- Маматбой.

Қўлтуғидағи бўзни олдимға ташлади. Худда кечаги бўзларим; таппа-тақ саккизта.

- Бўзларингизни олдингиз-а?
- Ҳа, олдим.
- Хайр.
- Ҳўш.

— Бу яхшилиқ арзадан ҳам бурун мирзабошидан бўлди, деб ўйладим. Балаларнинг кенгаши билан икки бўзни кўтариб шом пайтида мирзанинг уйига бордим. Чақирдим, чиқди. Миннатдорчилик билан икки бўзни узатдим; асти олса-чи. “Яхтакка бўзим бор, кетавуринг”, дейди. “Сотиб, пулини берайми”, десам “пулим ҳам кўб” дейди. Ақалли биттасини ҳам олмади. Яна дуо қилиб бўз билан қайтдим. Фаришта ҳам шунчалик бўлар, деб ўйлаб қолдим, Шукур сўфи! А, шундай йигит мирзабоши бўлмай ким бўлсин, Самадбой! Кўбни дуоси кўл деганлар; ишонмасанглар, ана тақсиримдан сўранглар!

Ҳикояни эшитиш асноси имомда бир ғижиниш вазияти бор эди. Ҳикоя биткач, заҳарханда билан Самад бўқоққа қаради, дами кесилаёзган бўқоқ бундан рухланди.

— Ёлғонни ҳам ямламай ютадиган бўлилбсан-да, Сафар, — деди бўқоқ.

Сафар бўзчи тўсиндан ўзарид бетди. Рангиўчинқиради:

- Азбаройи худо, қасамми?
- Иккита бўзни икки қўллаб оборсанг, — деди Самад бўқоқ, — қайси аҳмоқ олмай қайтарар экан? Ёлғонни сал киши ишонадиган қилиб гапириш керақ, Сафар!

¹ Оташпаратлик

— Азбаройи худо, олмади! — деди Сафар ва асабийлашиб ўрнидан туриб кетди, — шу къабатуллонинг ичидаги ўлтуриб ёлғон гапирган одам мусурмон эмас, кишининг қасамиға ошонмаған ҳам етти мазҳабда мўмин эмас!

Сафар аканинг азтахидил аччиғланғанини сезган имом ораға тушти:

— Бундай яхшилиқни ҳар ким ҳам қила оладир, Сафар ака, — деди, — шунинг учун мирзобошининг сизга қилған яхшилиғиға мен ишондим. Аммо бизнинг баҳсимиз унинг бева-бечорага қилған яхшилиғи тўғрисида бўлмай, бу одам ўрдадағи мирзоларға бошлиқ бўла оладирми, яъни ўшандоғ катта ишнинг уҳдасидан чиқадирми, устидадир.

— Баракалла, тақсир, — деди Сафар бўзчи турған еридан, — менга қолса, иншоолло, уҳдасидан чиқади!

Имом Сафар бўзчиға тушуна олмай, бир оз тикилиб турғандан кейин сўради:

— Унинг уҳда қилишини сиз қаёқдан биласиз?

— Худой билдирса, биламан-да тақсир?

— Хўш?

— Ахир, кўбчиликнинг дуоси кўл-да, тақсир!

— Кўбчиликнинг дуоси кўл бўлса яхши, — деди имом, — аммо бу хизматка унинг илми кофийми?

— Ковфий, тақсир, ковфий!

— Ахир, сиз кофийлигини қаёқдан биласиз?

— Ахир... ковфий эмаслигини сиз ҳам қаёқдан биласиз, тақсир.

— Кофий эмаслигини мен шундан биламанки, — деди имом аччиғини ичига ютқан ҳолда, — бундай мансабга минадирган киши Бухоройи шарифда таҳсил кўрмаганда ҳам лоақал Хўқанд мадрасаларида ўқуған бўлиши керак, аммо сизнинг мирзобошингиз саводхонликдан бошқани билмайдир.

— Билмаганини сиз қаёқдан биласиз, тақсир?

— Чунки мен уни ўз қўлимда ўқутқанман... бир ятим бола эди.

— Худонинг бериши, тақсир, — деди Сафар, ўйлаб-нетиб турмай, — жанобингиз Бухоройи шарифда неча йил ўқуб, ниҳояти маҳаллага имом бўлдингиз... Худой бермаса шундай, тақсир. Ул бўлса мадраса кўрмасдан мирзаларнинг миrzаси бўлмоқчи; худой берса шундай, тақсир.

Сафар бўзчининг бу сўзидан имомнинг қонсиз ранги яна қонсизланған, оламинчоқ кўзи алланучка ҳолатка кирган эди.

— Аблаҳ одам экансан! — деди.

— Сиз ҳам аҳмоқ мулла экансиз! — деди Сафар бўзчи.

Имом ғазаби билан ўрнидан туриб Сафар бўзчиға хезланған эди, уни Самад бўқоқ ушлаб қолди.

— Падар лаънат, адабсиз! — деди Самад, — домлаға шундай сўзни айтасанми-я?

Сафар бўзчи турған ўриндан силжимади:

— Чўзма кекиртагингни, бўқоқ, — деди, кани қўйиб бер-чи тақсирингни, ёқалашсин-чи мен миinan! Андишанинг отини кўрқоқ қўйдингми?

Шукур сўфи ўрнида бақа бўлиб қолған, имом бўлса гўё ҳужум қилмоқчилик Самад бўқоқни итарар эди. Самад бўқоқ ғийбатдан бошқа ишқа ярамағани учун, имомнинг ёрдамиға етиш чамаси йўқ эди.

— Шу адабсизлиғинг билан, — деди Саман насиҳатомуз, — яна домланинг орқасида намоз ўқуйсанми, Сафар, а!

— Ўқумасам қутиламанми сенлардан!

— Ўқумасанг бор, жўна!!!

— Ҳе... — деб сўкинди Сафар бўзчи ва жиловхонадан чиқиб жўнади. Унинг орқасича “падар лаънат жоҳил” деди имом ва илгариги ўрниға борди. Бир неча вақт учавлари ҳам сўзсиз

ўлтурдилар.

— Бир ит-да, тақсир, хафа бўлманг.

Ином жавоб бермади. Яна бир неча киши келиб қўшилғач, Шукур сўфи мезанага чиқиб азон айтди. Асрни ўкуш учун масжидга кирдилар.

19. ИФЛОС БИР МОЗИЙ

Иномнинг таъби жуда сустланди. Шом ва хуфтан асноларида ҳам ҳеч ким билан сўзлашмади. Сафар бўзчининг “Бухоройи шарифда неча йил ўқуб келиб, ниҳояти маҳаллага имом бўлдингиз. Худой бермаса шундай бўлади, тақсир” деган сўзи заҳарли ханжар каби унинг юрагида янгидан-янги жароҳат очар эди.

Дарҳақиқат, Сафарнинг бу сўзи имомнинг эски жароҳатини мудҳиш тузлаб ташлади. Бу жароҳат шу кунгача ичдангина фасодланиб юрган бўлса, бу кун Сафар бўзчи каби бир “бемаъни” бу ярани раҳмсиз суратда ёриб юборди. Самад бўқоқ ва Шукур сўфи каби bemazalar олдида имомнинг ўбрўсини тўкди. Бу бир ёқдан. Иккинчи тарафдан Сафарнинг “ул бўлса, мадраса кўрмасдан мирзоларнинг мирзоси бўлмоқчи...” жумласи яна дард устига чипқон. Яъни имомнинг ҳасад ўти тўрт томондан пуфланди, гўё ул икки олов ўртасида қолғандек бўлди.

Анварнинг бош муншийликка ярамайдирғанлигини, илмсиз, фазлсизлигини нега бунча исбот қилишға тиришди? Сафар бўзчи каби бир “аблаҳ” билан баҳслашиб, ўзига нега бунча хафалик орттириди? Гарчи, Анварга холис қиймат бермакчи бўлғанида ҳам буни Сафар каби илмсиз, нодон бир кишига тушундирмоқ учун қандай ҳожат бор эди? Бунинг сабабини сўзлашдан илгари имом афандининг ўткан тарихиға бир оз кўз ташлаб олишға мажбурмиз. Чунки бусиз ўқуғучимизни таъмин қилиш мумкин эмасдир.

Хозирғи имомимиз – мулла Абдураҳмон мундан йигирма йиллар муқаддам, қисқафина, аҳамиятсизғина “Раҳмон” исми билан аталар эди. Абдураҳмоннинг отаси уламо наслидан, аммо бу шараф нима сабаб биландир, унинг отасиға насиб бўлмаған, бироқ Абдураҳмоннинг амаклари ота касбини ушлаб таҳсил кўрган жойлари Бухорода катта мударрислардан саналар эдилар. Абдураҳмон ёш бола экан, отаси ўлиб, онаси ва ота томонлари тарбиясида қолди. Ўн беш ёшларғача Солиҳ маҳдум мактабида савод ўқуғач, мударрис амакларидан Бухоро шарифка келиб таҳсил қилишға даъват хати олди. Хатда Абдураҳмоннинг бобо касблари уламолик эканини, шунинг учун бошқа касбларга уриниб умрини зоеъ қилиш абаслиги¹, ўз тарбияларида таҳсил кўриш лузуми сўзланар эди. Бу даъват Абдураҳмоннинг онасиға ва бошқа яқинлариға жуда маъқул тушиб, уни Бухороға жўнатиш қарориға келдилар. Абдураҳмон ҳам истиқболдағи мударрис, муфтилик ширин хаёллари ичida Бухороға сафар қилди.

Катта амак Бухоронинг “Хўжа Порсо” мадрасасининг мударриси бўлиб, Абдураҳмон шу кишининг тарбиясиға келган эди. Абдураҳмон силлиққина бола, мадраса муллабаччалари албатта шундай силлиқ болаға ўч... Шунга биноан домла мударрис гарчи мадрасадан хужра бериш мумкин бўлса ҳам мазкур ишончсизлиқ мажбуриятида Абдураҳмонни ўз меҳмонхонасиға жойлаштириди. Шу ҳолда Абдураҳмон таҳсил бошлади.

Домла мударрис “замона бузуқлигини” назарга олғани учун Абдураҳмонни ҳалиги тўғрисида жуда қаттиғ назорат қилар эди. Бироқ, домлаларнинг бундай бузуқлиққа қарши бора олишлари мумкинми эди? Уларнинг ўzlари шу “маҳрам” балосиға гирифттор, яъни бузуқлиққа манбаъ бўла туриб ҳам яна “замона бузуқлиғи”дан шикоят қилишлари ўша вақтлардағи “мадраса мантиқи”ға ҳеч бир баҳссиз сиға олур эдиким, бу тўғрида менга осила кўрмангиз. Кишининг боласини бузиш ҳар бир салласи муazzам, илми “фавқалодда”, ўзи “варасатул-анбиё”² саналған зотлар назарида ва виждонида маъфу, аммо ўз ўғлиға бошқалар ўшандоғ

¹ Бефойда

² Пайғамбарлар авлоди

хайвонликни қиласынан бўлса: “Замона бузук, эҳтиёт шарт!”

Шу йўсун домла мударрис буродарзодасини яхши эҳтиёт билан, ҳатто шомдан кейин дарбозага қулф солиб тарбия қилас, мадрасадаги оти ёмонга йиртилган хоҳ ёш, хоҳ кекса умуман, талабалар мажлисига яқинлашдирмас эди.

Киши аввало моҳхов ёки пес бўлмасин: бўлдими, бетдан бўлмаса – елкадан, қўлдан сув очмаса – оёқсан, ҳар ҳолда оқаберадир. Шунга ўхаш жамият ҳам бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табака ёки синфиға, яна тўғриси, фардига¹ шу касал сироят² қилмай қолмайдир. Домла мударрис буродарзодасини мадраса муллабаччаларидан ҳар қанча эҳтиёт қиласа ҳам, яна амният³ остида эмас эди. Мадрасадан ташқарида ҳам Абдураҳмонни кўз остиға олғучи “муллабаччалар” йўқ эмас эдилар, масала четларнинг кўз олайтиришиға етканда, табиъий, домла мударриснинг қўлидан хеч иш келмай қолди.

Домла назоратни эскича давом этдириб, хотиржамъ юрғанда бир неча жувонбоз савдогарлар Абдураҳмон билан алоқа қилиб қўйған эдилар. Домла мударрис эрта-кеч Абдураҳмонни кўз ўнгидан юбормас, хуфтандан кейин дарбозага қулф солар, Абдураҳмонни меҳмонхонада ётқузиб, сўнгра ўзи ичкарига ухлағали кирап; зиёфатка бориладирған бўлса, ўзи билан бирга олиб юрар эди. Яна шу ҳолда Абдураҳмонни қандай қилиб буза олсинлар? Тассуф, бузған эдилар. Баччабозлиққа маҳсус ҳунар ва найранглар ижод қилған омилкор савдогарлардан бир нечаси “Абдураҳмонча”ни йўлдан оздирған эдилар.

Домла мударрис хотиржамъ ичкарига ухлағали киргандан кейин меҳмонхонанинг кўча томон даричасига кичкина бир кесак тиқ этиб тегар, гўё ешиниб ётқан Абдураҳмонча бу ишорадан сўнг туриб кийинар ва секингина даричани очар эшик очилған кўчадан бир ўрим арқон тўп этиб меҳмонхонаға ташланар эди. Абдураҳмонча арқоннинг бир учини меҳмонхонанинг дарласига боғлаб, иккинчи учига ўзи осилиб кўчага тушар, арқонни бўй етарлик қилиб яширгач, нарида кутиб ўлтурган “одам ўғриси” билан бирга базм ўрниға жўнар эди. У ерда бўлса беш-ўн “ошиқлар” Абдураҳмончани келиши он билиттифоқ “Бухоро амирлиги”га кўтариб, амру фармонига итоат қилурлар:

“Мулла Абдураҳмонжон, жаноби олий, гарам, аз сарашон гардам, балонгни олай!”⁴ каби мадху саноларга “Абдураҳмонча” ҳар бир ишни ўз тилагича юритар: май учун соқий бўлар, заифона кўйлак, лозим ва бошиға кокил кийиб ўн олти ёшар қиз суратига кирап; чойға лабини тегизиб “табаррук” қилас; дутор, танбурга йўргалаб ўюнчи бўлар; бошидағи кокил билан “ошиқлар”ни раҳмсиз чамчилаб ситамгар ва золимга айланар, энг охирда... Қисқаси бу бобдаги бор чорамиз учун ҳам ярарлиқ ҳолға келган ёки келтирилган эди.

Уч йилгача шу йўсун “ошиқлар” кўнглини овлаб келиб, бир кун сир очилиб қолди. Домла мударрис бу номуска чидалмай Абдураҳмонни ўз уйидан қувлади. Абдураҳмон тавба қилиб, домла мударрисдан лоақал мадрасада туришни сўради. Восита-васоит билан изн ҳосил қилиб, мадрасада истиқомат қила бошлади. Энди ишрат навбати мадраса жигар сўхталарига⁵... Икки йил чамаси мадраса афроди⁶ орасида чандир каби саккиз тарафдан тишланиб юрғандан кейин соқол-мурти чикиб ҳусн сармояси заволга юз тутди ва кундан-кун “бозор касодланиб” харидор озайди. Абдураҳмон уч йил бўйи савдогарлар орасида “ахлоқ тузаткан” бўлса, яна икки йил мадрасада туриб тузалган ахлоқни “камолотка” эришдирди. Шунинг учун анвўи эркалиқка, неча хил муқайифотка, ранг-баранг “иззат, ҳурматка” ўрганган кўнгли бу харидорсизлик балосига туз сепкан ярадек ачир эди. Кўбни кўрган бу кичик бош баъзи уят найрангларга ҳам уриниб кўрар, масалан “вақтсиз чиққан” соқол-муртларини мўйчинак билан териб, ҳар кун ўн

¹ Кимса

² Таъсир

³ Тинчлик

⁴ Айланай, бошингча жоним фидо, дардингни олай

⁵ Ошиқи бекарор

⁶ Шахслар

қайта ойнага қарар, янги харидор топиш мақсадида кун сайин бозор-раста, күй-гузарлар сайрига чиқар эди...

Маълумдирким, дўндиқчалар аввало оқчаси кўб, бел оғриғи кўрмаган бойларға насиб бўлурлар. Улар зерикиб ташлағач, ўрта ҳол “ташна”лар домига тушарлар. Соқол-мурти чиқиб давангиликдан¹ хабар келгач, усунчи табақа, яъни бўйи йўғон, ғўлабурлар истифодасига кечарлар. Шунга ўхшаш бизнинг Абдураҳмон ҳам мўйчинак ушлаган даврида шу учунчи табақа – чойхонанишин, тавкарғир² ва бобойи банглар орасидан ўзига замин топди. Унинг бу учунчи давридаги аҳволини ёзишға қалам маъзурдир. Шу йўсун бу кейинги табақа орасида ҳам уч йил чамаси иш кўргач, ажойиб бир дунёдийда, мисли озшалоқ, ҳамма шароитлари билан мадрасалик бир безори ва чапан ҳолда баччалик даври билан видўлашди. Чунки, башара нонға чумоли ёпишқандек соқол-мурт билан тўлиб, мўйчинакка сўз берарлик бўлмади.

20. ХУШЁРЛИҚ

Хозир Абдураҳмон ўзининг яқин мозийсида усти ширнига беланган от тезакдан бошқа бир нарса кўрмаганидек, истиқболида ҳам эпақалиқ бир ҳол тасаввур қилолмас эди. Бир неча ойлар ниҳоятда рухсиз, кайфсиз ва дарсига ҳам ҳавсаласиз давом этиб юрди. Гўё бу кунларда бениҳоят ичкулукдан сўнг бош оғриғи даврини кечиради. Шу йўсун кўб вақт руҳий хасталик кечириб кутилмагандан жонланиб кетди. Яъни “Ақоид”нинг шарҳига яхши тушуниш учун беш бармоғини оғзиға тиққандек енг шимарди.

Юқоридағи руҳ тушиш даврида ул мозийсидағи каби эркалиқ, амру фармон ва шуҳрат учун қайғирган, кўб бош оғритиб эндиғи шуҳратни мўйчинак истеъмоли билан эмас, балки ақоид, шарҳ ва ҳавоший³ воситасида топмоқчи бўлған, яъни фарди ғоясиға⁴ диний олимлиқ либосини кийдириш фикрига келган эди. Беш йил “ғоя” учун қаттиғ берилиб, рутубатлик ҳужрада захлаб, саломатлиги учун умр бўйи аримайдирған ориғлиқ, рангсизлик ортдириб йигирма саккиз ёшида “хатми кутуб” қилишға муваффақ бўлди. Беш йиллик ўзгаришдан сўнг домла мударрис Абдураҳмоннинг эски гуноҳларини кечирган эди. Ўз ёнидан бир мунча сарф этиб, Абдураҳмон учун хатм тўйи қилиб берди.

Мулла Абдураҳмон Кўқон сафарига ҳозирланар эди. Кўнгли Кўқонда ўзини кутиб турған уламолик шуҳратига; муфтилик, қози ва аъламлик мансабига ошиқинар эди. Унинг фикрича, Кўқондағи қариндош-уруғлар ҳам ёш олимнинг истиқболиға ҳозирлик кўргандек эдилар.

Шу йўсун ошиқлар ёр власлига ошиққандек мулла Абдураҳмон ҳам ўз шаҳрига елиб-югуриб етди. Ул ўйлағанча истиқболға бутун Кўқон кўчиб чиқмаса ҳам, қариндош-уруғдан уч-тўрт киши, маҳалла кексаларидан иккита савобталаб чол дарбоза ёнида кутиб олдилар. Бу соддacha истиқбол қилиниш Абдураҳмоннинг Бухорода туриб қилған ширин хаёлиға биринчи зарба эди. Уйига бориб тушти. Бир неча кунгача фотиҳаонлиқ, ҳордиқ чиқариш маросимлари давом этди. Лекин бундан ҳам қаноатлана олмади, билъакс, жини отланди. Чунки зиёрат қилғучиларнинг аксариси мертуқ-сертуқ қавму қариндошлар, узок-яқин кўз таниш мадраса талабалари ва бир неча маҳалла имомлари бўлиб, ул куткан асосий моялар⁵, яъни мударрис, пешволар, муфти-уламолар ва бекбекзодалар, бообрў ашроф ва боёнлар зиёратчилар орасида ақалли кўз оғриғи учун ҳам кўринмадилар. Бу иккинчи зарба эди.

Зиёрат қилишға “кўли тегмаган” баъзилар узр мақомида ўз уйларига “максус зиёфат” билан чақиравлар, деб кутди. Бахтка қарши, бу умид ҳам бўш чиқди. Бир неча қариндошларнинг

¹ Ўсмирлик даври

² Қиморда ютуқдан чўтал олувчи

³ Ҳошиялар, бирон китобнинг шарҳига берилиган шарҳ

⁴ Аллоҳнинг бирлигини англаш ғояси

⁵ Аслзода

титраб-қахшаб қилған зиёфатлари билан “үйдан уйга ўтиб неъматлар ичида сузига юриш” хаёли ҳам “бир хаёл” бўлиб қолди. Бу учунчи зарба эди.

Бир ой ўтмай қавму қариндошларнинг-да зиёфатлари ниҳоятига етиб, бева онасининг туппасига қаноат этишка мажбур бўлиб қолди. Бухорода ўйлағанча бирар мадрасанинг мударрислиги ёки бу топилмағанда мукаррирлигигина эмас, ҳатто нариги маҳалланинг имоматини олиш ҳам қийин келди. Ўзидан икки маҳалла нарида бўлған ҳозирғи масжид имоматига таъйин қилмоқчи бўлған эдилар, бунга ҳам мониъ чиқди; мулла Абдураҳмон алҳол суннатни бажо келтирмаган, яъни, уйланмай, тарки суннат қилған кишининг имоматида нуқс бор, дейишиб, маҳалладаги баъзи тақводорлар эътиroz қилдилар. Шундан кейин бир неча ёрдўстлар, тўй чиқимини ўзаро устларига олишиб, уни уйландириш фикрига туштилар. Бухородағи “хаёллар” зеру забар¹ бўлған ҳолда, мулла Абдураҳмон уйланиш шарти билан ҳалиги маҳалла имоматига ўтди. Ҳозир шунчалик паст ишқа ҳам бўйин эгиш зарурати бор эди...

Мулла Абдураҳмоннинг совчилари ибтадаан² Солиҳ маҳдумнинг қизи – Раъно учун бордилар. Чунки Раънонинг ҳусни бу даҳада машҳур, ундан кейин Абдураҳмоннинг ўзи Солиҳ маҳдумда савод ўқуб юрган фурсатда ёш Раънони кўрган, учунчидан – ёш олим кекса домланинг қизига уйланса яна бир ҳусн бўлар эди. Айниқса, мулла Абдураҳмон ҳануз Раънонинг эрга берилмаганлиги хабарини эшиккач, бу тасодифни истиқболининг хайрлик фоллари сирасига киритди. Раъно бу ўн йил ичида яна етилган бўлса керак, деб тўйни кутмаёқ унинг хаёлий сиймосини кучоқлай бошлади. Мактабдор домлаларға қарағандা ўз илм ва мартабасини аллақанча юқори қўйғанлиқдан, Солиҳ маҳдумнинг қулоқ қоқмай домод қилишиға ишонар ва бу кунми, эртами, Раънони чиндан оғуш этиш учун ошиқар эди. Лекин тақдир бунда ҳам уни алдади. Совчилар Нигор ойимдан бўлмаған узрни олиб келдилар: “Қизлари ҳали ёш эмиш, энди ўн икки ёшқа кирган эмиш...”

Мулла Абдураҳмон хотинлар сўзига ишонмай Солиҳ маҳдумнинг ўз олдиға маҳалладан бир-иккита кексани совчи қилиб юборди. Бу совчилар ҳам яна аччиғроқ жавоб билан келдилар. “Солиҳ маҳдум қизини ўрдада мирзолик қиласидирған Анвар исмлик бир йигитка фотиҳа ўқуб қўйған экан. Фотиҳа қилмағанда, албатта сизга берар экан, кўб афсус чекти”.

Бу жавобдан кейин Абдураҳмоннинг дами ичида тушиб, ўз тақдирниға лаънат ўқуди. Аммо кўнглида Раънони оладирған Анвар исмлик йигитка қарши бир кек туғилди. Бу жавоб чиндан тўғрими, найранги йўқми, деб ўрдада хизмат қиласидирған Анвар отлиқ мирзони сўраштириди. Тўғрилиғини билиш устига ҳатто бу Анварни кимлигини ҳам хотирлади: ўзи Бухороға кетар олдида Солиҳ маҳдумнинг мактабида ўқуб юрган ўша ятим бола эмиш. Уч-тўрт йиллардан бери ўрдада мирзолик қилиб, неча тилло моҳона олар эмиш... Бу сўраштириб билишдан кейин Абдураҳмоннинг ичи яна ёниб кетди; Бухорода хатми кутуб қилиб келган бир “олим”, ақалли бир маҳалла имоматига хархашасиз ўталмасин-да, унинг харом тукига арзимаган бир бесавод ятим ва баднажот исқирт ўрдадан фалон тилло вазифадор бўлсин ва шу туфайлда Раъно каби бир қизни ҳам ўзиники қилсин: бу айниқса киши чидарлик гап эмас эди...

Мулла Абдураҳмон бутун камолатини ишқа қўйиб, имомат ва хатибликка шуруъ³ қилди. Ҳар кун қавмлариған амри маъруф, нахий анилмункар айтиб, ҳусусан, ҳар хафта жумъа куни амри маъруфни кенгроқ доирада юритиб, кўбларнинг кўнглини эритишкага муваффақ ҳам бўлди. Изҳори фазл ниятида қилинған бу кўз бўяш кўбларнинг дикқатини ўзига жалб этиб, ҳатто унинг амри маъруфини тинглаш учун жумъа кунлари чет маҳаллалардан оғиб, кишилар кела бошладилар. Бу муваффақиятдан чатнаёзған мулла Абдураҳмон кучангандан кучанар, айниқса, орада хонға тегишлиқ ҳукumatдор бекларданкўриниб қолса, жаннат ва жаҳаннам устидаги

¹ Остин-устун

² Дастлаб

³ Ишга киришиш

масалани дарҳол хонға итоат, бекларга ҳурмат билан айрибошлаб олар эди. Ҳаммабоп бўлишға қарағанда, айниқса, хонбоп бўлишға тиришар эди. Унинг бу жонбозлиғи бошқа тўғриларда бирар амалий натижага эришмаса ҳам, фақат бир важида ниҳоятда яхши самара берди. Унинг “дарёи фазли”га мафтун бўлған савдогарлардан бири қиз қариндошини бериб ўзига куяв қилди. Яхши оиласа куяв бўлғанидек, шаҳардаги бошқа давлатмандлар билан ҳам алоқа бўлади ва уларнинг зиёфатлари воситасида баъзи мадрасаларнинг мударрислари, мукаррирлари билан ҳам танишди, қисқаси, бир оз бурни кўтарилаётди. Фақат энди ўрдаға яқинлаша олса... Аммо ҳануз бу муюссар эмас-да.

Имомнинг кўнгли Анвар қархисиға озғина кирлик эканини ўқуғучи юқоридан онглади. Унинг кўнглидаги шу озғина кир Анварнинг кўтарилишига тинчсиз эди.

— Нодон Анвар ўрдадан қувланиш ерида сармуншийлик маснадига минмакчи.

Холис муҳокама кўпинча муҳокама бўлиб қоладир. Аммо ғаразлиқ фикр аксар сўзлагучини шарманда қиладир. Шунга ўхшаш, мулла Абдураҳмон ҳам муҳокамасига озғина ғараз аралаштириб, Сафар бўзчининг аччиғ ҳақоратиға ҳадаф бўлди.

Шундай, ул Анварга кекли эди. Шунинг билан бирга Анварга қарши амалда бир иш қилиш кучидан ҳам маҳрум эди. Балки сиз “енди Имом афанди уйланиб олибdir, Раънога эҳтиёҳи қолмабdir, бас, шу ҳолда кек сақлашға қандай мантиқ бор?” дерсиз. Бу жуда содда муҳокама. Аслида бу кек Раъно билан бошланған бўлса ҳам, ҳозирда доирани бошқача ушлаган. Масалан дейсизми? Масалан, Сафар бўзчи жуда билиб сўзлади: “Сиз шунча йил Бухорода ўқуб келиб, ниҳояти маҳаллага бир имом бўлдингиз, ул бўлса...”

Битишка маҳкум бўлған кекни мана шу “неча йил Бухорода ўқуб келганлик ёки Бухороға бормаса ҳам кимсан фалоний бўлғанлик” сақлаб тураг эди. Агар сиз содда бўлсангиз, масалага Сафар бўзчи каби қараб “худой берса шундай” дерсиз, яна гапга тушунмассиз. Абдураҳмон каби кишиларнинг табиъатига тушуниш албатта қийин ва тушунмаган маъқул.

21. ЁРЛИФ БЕРИШ МАРОСИМИ

Ёрлигнинг кимнин исмига ёзилғанлиғини эрталабданоқ ўрдада ҳар ким сезиб қолди. Девонда эски одатича ўз ишини қилиб ўртурғучи Анварнинг ёниға дам-бадам мирзо ва ғайри сарой ходимлари келиб, оҳистагина уни табрик этиб кетар эдилар. Анвар табрикларга илтифотсиз, оддий вазиятда, хонға эшитдирилиши зарур, атроф ҳокимларидан бу кун келган нома ва аризаларнинг муҳимини аҳамиятсиздан ажратиб, худайчига топшириш учун тайёрлар, баъзиларини биринчи хонада олдиға довот-қалам қўйиб дафтар устида ўлтурган мирзо, муфтиларга ҳавола қилар эди.

Сармунший хонасида Анвардан бошқа яна икки номанавис бор эди. Бу иккиси қоғозға михлангандек гап-сўзсиз савағич қаламни қирр-қирр қоғоз устида юритиб тураг эдилар. Бу қовоқ-тумшуғи осилиб кетканларнинг биттаси Шаҳодат муфти бўлиб, номзади хонға манзур қилинғанлардан эди. Иккинчиси шоир “Мадхий”нинг сармунший бўлишини орзу қилған Калоншоҳ отлиғ яна бир пешқадам мирзо эди.

Биринчи хонадаги ўн бешка яқин мирзолар ҳам турлиси турли вазиятда: Султонали мирзоға ўхшағанлар ер остидан ёнидағисиға кулим муомала қилар ва баъзилари Шаҳодат муфти каби тўнини бескари кийиб олған кўринар эди. Анвар ёнидағиларнинг бу ўзгаришларидан сиқилғансумон ҳар бир аризани кўриб чиқиш ораси уларга қараб олар эди. Қархисидағи иккиси гўё мум тишлаған каби сўзсиз эдилар.

— Бу кундан мени мазоҳ қилиб бошладилар, — деди ниҳоят Анвар, — гўё мен сармунший бўлар эмишман...

Шаҳодат муфти савағич қаламини довотка бир-икки тиқиб олғач, кўзи қоғозда экан, жавоб берди:

— Бўлсангиз ажаб эмас...

— Йўқ, — деди Анвар ариза бувлаб, — сиз қишлоқда бўлғанингиз сабабдан келгунингизча ишлар тўхтаб қолмасин деб вазифамдан ташқари ишларга уриндим. Эртадан бу вазифани ўзингиз олингиз, тақсир, мен бу мазоҳларга чидай олмайман.

Шаҳодат муфти қарийб бутун кўкрагини ёпқан баҳайбат мошгуруч соқолни қалам билан таради.

— Мазоҳ бўлмаса керак, — деди билинтиrmайдиган энтикиб, — алҳол ёшсиз, муҳафазангиз бутун, зерикиш сизнинг учун айб бўлади... Биз энди бу ишни кўб қилиб зерикканмиз...

— Албатта, — деди муфтининг ёнидағи Калоншоҳ мирзо кўзини қоғоздан олмаған ҳолда, — мазоҳларга қулоқ солиш керак эмас.

Анвар табрикларни бир қадар ҳақиқатка яқин кўрар эди. Аммо уларга “мазоҳ” деб таъбир қилиши, ўзини маълум ўнгғайсизликдан кутқариш ва уларга ҳам енгиллик бериш учун эди. Бироқ Калоншоҳ мирзонинг кейинги сўзи яна уни эзиб, очиқдан-очиқ бўлған бу адовартка қарши қандай муқобала қилишдан ожиз келди. Шу ҳолда биринчи хонанинг даҳлизидан худайчи кўринди ва турған жойидан Анварни чакирди:

— Мирзо Анвар!

Анвар, худайчи учун ажратқан аризаларни қўлиға олиб ўрнидан турди:

— Аризалар тайёр... Ҳузурингизга чиқармоқчи бўлиб турған эдим.

Худайчи бошини чайқади:

— Аризаларни ҳозирча қўйиб турингиз, — деб ерга ишорат қилди, — ўзингиз мен билан бирга келингиз.

— Қаёққа, тақсир?

— Ҳузури муборакка.

Мирзолар бир-бирларига қарашиб олдилар. Шаҳодат муфти бўзрайиб ҳамроҳига қаради. Анвар эса қўлида аризалари билан ҳайрат ичиди эди. Даҳлизда уни кутиб турған худайчи яна танбех қилди:

— Мен сизга айтаман, Анвар.

Анвар, қўлидағини ўз жойига қўйиб худайчи орқасидан чиқди. Хон таҳтда эди. Ўнг тараф курсида Абдураҳмон офтобачи¹ ва сўлда шоир мулла Ниёз домла қўл боғлаб ўлтурасар эдилар. Биринчи хонадан Худоёр ҳузурига кирадиган эшикнинг икки ёнида ойболта кўтарган икки жаллод сурат каби қотқанлар, улар қаторида хон улуғлари – аъён ва сарой беклари чизилишиб ўлтурғанлар эди.

Худайчи “ҳузури муборакка” таъзим қилди...

— Ҷақирдинғма? – деди хон.

— Тақсир.

— Изн берамиз.

Худайчи қуллук қилған кўйи орқаси билан юриб, биринчи хонанинг даҳлизига келди ва даҳлизда кутиб турған Анварни “ҳузури муборак” сари йўлға солди.

Анвар “ҳузури муборак”нинг эшигига тўхтаб, таъзим адо қилди ва унинг ёнидағиларға ҳам яrim таъзим ишорасини берди.

— Ишларинг яхшима, мирза? – деб сўради хон.

— Дуолари баракасида, қиблагоҳ, — деди Анвар.

Хон мулла Ниёз домлаға қаради:

— Бу жигит бизнинг мирзалар орасида ўбдан кўринади, — деди.

Домла Ниёз ўрнидан қўзғалиб олди.

— Файзи шоҳаншоҳий.

¹ Машхур офтобачи – Мусулмокулнинг ўғли (*муал.*)

— Мен бу жигитни мирзабоши қилмақчи бўлдим, — деди хон ва тизаси тегидан бир қоғоз олиб, домла Ниёзға узатти, — уқунғ, домла.

Домла Ниёз ўрнидан туриб, қоғозни олиб ўпди, Абдураҳмон офтобачи ва унга эргашиб биринчи хонадаги аъёнлар баробар ўрунларидан туришдилар.

Домла Ниёз турған кўйи ёрлиғни ўқуди:

“Ба исми субҳонаҳу. Анруллоҳи фаризатун ва амруно вобиж¹. Бизким Фарғона мамлакатининг хоқони султон ибни султон, аъни Сайд Худоёрхон сўзимиз: Жулуси солисамизнинг² учунчи санаси мутобики³ 1287-нчи хижрия моҳи сафарнинг 25-нчиси, ушбу ёрлиғимизни бердик хўқандлик мулла мирзо Анварғаким, мазкур мулла мирзо Анвар бинни Салимбой саръи шариф узра устивор туруб, амримизга инқиёд⁴ этиб девонбеги унвон дигар садри муншийлик умури⁵ вазойифаларимизни кама янбағи⁶ адо қилғай деб. Адойи ҳадама асноси биз амири вазифа мутлақалъинон⁸ дорус-салтананинг ҳаққи шаръийсиға хиёнат қилишдин ижтиноб⁹, адолатимиз ойинасини даноат¹⁰ ғубороти бирлан халалдор айлашдин парҳез, арзи доди фуқаромиз суръати истимоъида¹¹ ихмол¹² ва сустлик кўрсатмай интишори¹³ адолатимиз кўшишида субҳи шом машғул ва мабзул¹⁴, диққат ва эътибори том қилғай деб ва яна мазкур исмига ёрлиғ мактуб бўлмиш итоатига афроди девонхонамиз маъмурлар деб, муҳри шоҳонамиз бирлан ушбу ёрлиғни таъкид ва тақрир¹⁵ этдик”.

Домла Ниёз ёрлиғни тугатиб, қоғозни манглайиға кўтарди ва икки қўллаб Худоёрға узатди.

Худоёр ёрлиғни олиб қаршида бош букиб турған Анварга ишорат қилди. Анвар югуриб келиб, ёрлиғни олиб ўпти ва уни салласига санчиб, орқаси билан юриб, илгариги ўрниға бориб тўхтади.

Домла Ниёз Анвар тарафидан дуоға қўл очти.

— Давлати шаҳаншоҳи рўз-барўз афзун, душманови амир-ал-мўминини сарнигун бошад. Оллоҳи таоло сояи зиллаллаҳиро, аз сари раиятон кам нақунад¹⁶ ...

Ҳудонавдо, бигардоний балоро,
Зи офатҳо, нигаҳ дорий ту моро.
Ба ҳакки ҳарду гисӯи Мухаммад,
Забун гардо забардастони моро¹⁷.

Дуо асноси айниқса биринчи хонадаги аъённинг йиғи ва риққат оҳанглик “омин, омин” садолари “хузури муборак”ни титратди. Дуодан кейин худайчи икки тўн келтириб, кимхобни

¹ Аллоҳнинг амри фарздир, бизнинг амримиз вожибdir

² Тахтга учинчи марта ўтириш

³ Мувоғик

⁴ Бўйсуниш

⁵ Ишлар

⁶ Талаб даражасида

⁷ Хизматларни бажариш

⁸ Ўз-ўзига мустакил

⁹ Четланиш

¹⁰ Пасткашлик

¹¹ Эшитиш

¹² Эътиборсизлик

¹³ Ёйилиш

¹⁴ Бағишимоқ

¹⁵ Қарор

¹⁶ Шаҳаншоҳнинг давлати кун сайин кўпайиб, амирал-мўмининнинг душманлари йўқ бўлсин. Аллоҳ таоло худо соясини фуқаро бошидан кам қилмасин.

¹⁷ Эй худо, сен балоларни қайтарғучидирсан,

Офатлардан бизни саклагуҷидирсан.

Муҳаммаднинг икки кокили ҳурматига,

Бизга ғолиб келгучиларни забун қил. (муал.)

домла Ниёзга ва қора бахмалдан тикилган мирзабошилиқ хилъатини Анврга кийдирди. Кимхобни кийиб олғач, мулла Ниёз “саховатда Хотамитойдан,adolatda Нўширвони одилдан” ортиғроқ ул жанобнинг ҳаққига яна янги дуо ва санолар тўқуди, гўё “амирал-мўминин”ни кўмди ва ўзи ҳам қайнади. Бундан сўнг маросим итмомига етиб, Анвар секин-секин орқаси билан юриб биринчи хонага ва ундаги аъённинг табриклариға кўмилиб, даҳлизга чиқди.

Анвар девонхона саҳнига етканда ичкаридаги каттадан кичик мирзо, муншийлар янги бошлиқларини муборакбод қилғали ўрунларидан қўзғалдилар. Ҳозир баъзиларининг устида бояғи “онглашилмовчиликлар” гўё бўлмагандек, ҳатто мулла Шаҳодат муфти ҳам ҳеч нарсани кўрмагандек, ўз умрида биринчи мартаға Анварнинг хурматига ўрнидан турди.

— Муборак, муборак! Боракалло, мирзо Анвар! – деди.

Баъзи муншийлардаги ярим соатлиқ бу ўзгаришдан таажжуб қилинмасинким, бунинг сабаби оддий ва очиқдир. Сармунший – демак, агарчи соқоли қўксини тутқан Шаҳодат муфти кабиларнинг бўлса ҳам хўжасидир. Шу соатдан бошлаб уларнинг тақдири шу бир кишининг кўлидадир.

Анвар самимий ва риё аралаш табриклардан анча ўнгайсизланған эди. Бошидағи ёрлиғни қўлиға олиб, ўз-ўзидан таажжубланганнамо атрофидаги мирзоларға қаради:

— Жанобнинг амирлари билан, — деди Анвар уларга хитобан, — энг оғир ва жавобгарлик бир хизматни ўз устимга олишқа мажбур бўлдим. Бу мажбуриятим ўзимга эътиномод қилғанимдан эмас, балки сизнингдек оталарим, оғаларимға такягоҳ деб ишонғанимдандир. Ўйлайманким, бундай мажбуриятда қолған бир укангизни албатта ерга қаратмассизлар ва ундан марҳаматларингни аямассизлар... Мен сизларнинг сояларингизда тарбияландим, менга ўз шогирдларингиздек муомалада бўлиб келдингизлар. Бу кун мен расман сизларга бошлиқ бўлиш мажбуриятида қолған эканман, яна ҳеч аҳамият йўқдир. Мақсад: мундан кейин ҳам менга кечаги Анвар каби такаллуфсиз муомалада бўлишларингиз ва хурматлар билан мени ранжитмасликларингиздир. Чунки содда муомала яқинлиқ ва меҳрибонлик белгисидир.

— Бу кунгача биз сизни марҳум мулла Мухаммад Ражабbekнинг шогирди бўлғанлиғингиз учун эҳтиром қилмадиқ, — деди жавобан Султонали мирзо, — балки сизнинг истеъдодингизни хурмат қилдиқ. Мундан сўнг ҳам бош мирзолифингизни эмас, мирзо Анварлиғингизни эҳтиром қиласмиш.

Мулла Шаҳодат муфти ер остидан Султоналига хўмрайиб қаради ва нос отиб ўз жойига бориб ўлтурди.

— Сиз ҳамиша мени муболағангиз билан уялтирасиз, мулла Султонали ака, — деди Анвар. – Агар менга хурмат лозим бўлса, муболаға билан эмас, яна такрор айтаман, бир қариндошингиз қаторида такаллуфсиз муомала қилиш билан бўлсин.

Фотихадан сўнг ҳар ким ўз ишига ўлтурди. Анвар ҳам бахмал тўнни еша бошлаған эди, ёниға Султонали мирзо келди:

— Анвар, сиз уйга борсангиз яхши эди.

— Нима учун?

— Ёрлиғ олғнингизни хабар қилиш учун шаҳарга ҳозир жарчи чиқар. Уйингизга сизни муборакбод қилғали кишилар келса...

— Аввало меним уйим йўқ. Ундан кейин мени муборакбод қиладирған танишларим ҳам йўқ, — деди Анвар қўл силтаб, — бундан хотиржамъ бўлингиз.

— Ёшлиқ қиласиз, Анвар.

Анвар жавоб бериш ўрниға кулимсираб қўйди ва жойига ўлтуриб, аризалар кўра бошлади.

22. АДРАС ТЎН ВА ИССИФ НОН "ФОЖИѢСИ"

Ёрлиғ олишнинг иккинчи соатларида бутун шаҳарга бу хабар тарқалиб кетди. Ўрда

жарчиси бозор ва уруниш жойларда тўхтаб:

— Айюҳаннос! Билмаган билсин – эшитмаган эшитсин:

Вактики ажал паймонаси тўлди,
Мунший мулла Мухаммад Ражаббек ўлди!

Фазл боғида очилған бир гул,
Яъни гул шохиға қўнған булбул.

Ба номи мулла мирзо Анвар,
Камолига мусалламдир¹ аксар.

Хузури муборакдан олиб ёрлиғ,
Майдони қаламкашликда қилур сухандонлиғ.

Ҳар кимсанингким бахти қулса,
Шоҳига жону дил ила хизмат қилса.

Лутфи шоҳонага сазовор бўлғай,
Атрофи зару зевар ила тўлғай!..

манзумаси билан жар солиб юрар эди.

Кечаги хабарларга кулги ва мазоҳ тариқасида қараған шаҳар уламо ва ашрофлари бу кунги ҳақиқат олдида ҳар замон ёқа ушлаб: “Тавба, бу қандай бемазалик? Бир беному нишонга бунча илтифот!” дер эдилар. Шаҳарнинг аксарият қисми бўлған камбағал-косиблар бу масала устида бир хилдароқ фикр қилиб “ким бўлса ҳам ўзи инсофлик бўлсин, нима дединг-а, Мамарайим?” каби содда жумла билан ўз орзуларининг нимада эканини гавдалантирас, аммо Анварга иши тушиб, унинг шафқатини кўрган Сафар бўзчи кабилар бу хабардан жуда ҳам хурсанд: “Қилмишидан топти бу йигит, бўғани жуда маъқул” деб, янги мирзобошининг таърифини қиласр эдилар.

Махдум бу хабарни илгаридан кутиб турған бўлса ҳам яна шошиб қолди. Сўйинчига келган йигитни тўхтатиб қўйиб, дарҳол икки болани меҳмонхонани супуриб жой солишқа буюрди ва бошқа болаларни ёппа озод қўйиб юборди. Алпанғ-талпанғ ичкарига кириб, ўқуғучи қизлар ичида Нигор ойимни ўз ёниға чакирди:

— Ҳай, — деди, — Анварингдан киши келди, сандигингни оч-чи!

Нигор ойим махдумнинг шошиб айткан бу сўзига тушунмади.

— Анвардан нима учун киши келади, сандиқни нега очай?

— Ҳай, аҳмақсан, — деди махдум энтикиб, — Анвар ёрлиғ олған, сўйинчига йигит келди; сандиқни очиб, шунга бир нарса бериб юборайлик, дейман, тез бўл!

Нигор ойим ҳам шошилинқиради, уйга кириб, сандиқнинг калидини тополмай тўрт томонни излар, махдум даҳлиздан туриб уни койир эди. Калид топила бермагач, махдумнинг тоқати тугади, чиқиб қизлар ичидан Раънони чакирди.

— Топдим, топдим! – деди Нигор ойим.

Махдум уйга қайтиб кирди. Нигор ойим сандиқни очиб сўради:

— Қандай тўндан олай?

— Бўздан ол, бўздан.

Шу вақт Раъно ҳам уйга кирди. Махдум қизиға қараб қулди:

— Бахтинг-да, қизим, — деди, — Анвар аканг сармунший бўлибдир.

Раъно кулимсираб четка қаради:

¹ Тан бермоқ

— Мени нега чақирған эдингиз?
— Сандиқнинг калидини биласанми, деб чақирған эдим, калид топилди.
Нигор ойим бир бўз тўнни олиб, эрига кўрсатти:
— Шуниси бўладими?
— Ҳа бўлади, ташла.
— Ўрдадан келган кишига шу тўнни бериб бўлармикин?
Раъно ҳам бўз тўнга эътиroz қилди:
— Бериб бўлмайди, уят.
Махдум ўйланиб қолди:
— Бўлмаса, — деди иккиланиб, — жўнрок адресдан ол-чи, — Нигор ойим бир адрес тўн олиб махдумнинг қўлиға берди. Махдум тўнни ёрукка солиб кўрди:
— Йўқ, адрес ҳайф, Раъно, — деди тўнни таҳиға солиб, — ҳалиги бўзни беравур.
— Бўз тўн бергандан, бермаган яхши, — деди аччиғланиб Раъно, — арзимаган нарса учун Анвар акамни уялтирасизми?

Раъонинг ёниға Нигор ойим ҳам қўшулди:
— Киши уялғулиқ бўлмасин, Раъно.
— Ҳайф-да, ҳайф, — деди махдум, адрес тўнни салмоғлаб кўриб, бояғи шошилиш ҳолати ҳозир йўқ, аммо юзида ачиниш вазияти бор эди. — Увол-да, увол, қизим, ипаги жуда қуюқ экан.
— Ипаги қуюқ бўлса, ҳеч нарса қилмас, — деди асабийланиб Раъно. — Кишининг иззатинафси ундан ҳам қуюқ.
— Хайр, хайр, — деди махдум, адрес тўн билан видўлашқандек. — Сен Раъно, соchlaringни ювиг сал одамшаванда бўлиб юрсанг бўлмайдими, қизим?

Махдум шу сўзни айтиб чиқди. Раъно махдумнинг орқасидан нима учундир кулиб юборди. Нигор ойим югуриб эрининг орқасидан чиқди:

— Ҳай, Раъно! — деди ҳавлида кетиб борған махдумга, — нонларимизнинг суви қочқан, ҳамир қилишға вақт оз, бозордан иссиғ нон олдирасизми?
Бу гап махдумга адрес тўннинг алами устидан туз сепкан таъсирини берди.
Ҳавли ўртасида бош қашиниб қолди ва қўзини қисиб, хотинига қаради:
— Жуда қаттиғми? — деб сўради.
— Жуда қаттиғ, ҳатто ушатишка ҳам қўлнинг кучи етмас.

Жавоб яна фалокатлироқ эди. “Хўб, нон олдирман” дейишка ҳам махдумнинг мажоли қолмаған ҳолда бошини қуи солиб, жавобсиз ташқариға жўнади. Меҳмонхона саҳнида кутиб ўлтурган йигитка ўз қўли билан адрес тўнни кийдирди. Йигит дарбозадан чиққунча ҳам махдумнинг қўзи “ҳайф кеткан” адрес тўнда, ҳатто ундан Анварнинг келаёткан хабарини сўрашни ҳам унуткан эди. Ҳавли супурғучи бола сув сепмай чангитиб юборғани учун уни “аблаҳ, кучук!” деб койиди. Меҳмонхонада қўрпача ёзиб турған боланинг ёниға келиб, қўмаклашди ва боланинг уқувсизлиғидан ранжиб, буни ҳам бирмунча ачитиб олди.

— Сен чопиб гузарга чик, — деди болаға, жой солиниб бўлғандан кейин. — Катта толнинг тегида Совур новвойнинг дўкони бор. “Махдум домлаға йигирма дона нон керак экан. Нархи қанчадан?” деб даррав сўраб кел. “Махдум домлаға” дегин, “арzon қилиб айтар эмишсиз, пули нақд эмиш” дегин... “Янги мирзабошининг ўрдадан меҳмонлари келар экан” дегин... Югур!

Болани нарх билишка жўнатиб, ҳавлига чиқди. Ҳавлидаги бола сувни кўб сепиб, ерни лой қилиб юборған эди, яна койиди ва дарбоза олди – кўчага ҳам сув септириб, ичкари кирди.

— Қизларни озод қўйибсан, яхши, — деди махдум Нигор ойимға. — Биз-ку шу хабарни кутиб турған эдик. Шундай бўлғандан кейин, нон-понингни тўғрилаб турмайсанми; ун бўлса-ку бор, абллаҳ, қани менга уч-тўртта нонингдан олиб кўрсат-чи.

Раъно онасининг сўзи билан кутидан беш-олти дона нон олиб дадасининг қўлиға берди. Дарҳақиқат, бир-бирига ўхшамаган нонлар тарашадек қотиб қолған эдилар. Махдум уруниб

кўриб, биттасини ҳам синдиришға кучи етмади. Раъно, юзини четка ўгуриб, кулиб турар эди. Махдум урина-урина ниҳоят ўзи ҳам кулди.

— Зор қолғуринг жуда ҳам қотипти-да, кун ҳам иссиқ-да, Раъно?

Бу сўздан Раъно баттарроқ кулиб юборди. Нигор ойим ҳам қулимсиди:

— Ахир, ўзингиз кечагина мен хамир қилай десам койидингиз, — деди Нигор ойим. — Биз-ку майли, қуни бўйи ишлаб келган Анварга жабр. Шунчалик рўзгор қилиб, лоақал юмшоғроқ нон едирмасак... Киши жуда уялади.

— Мен иссиқ нонга бола юбордим, — деди махдум қаттиғ нонларни Раънога бериб. — Анварга жабр бўладир, деб ўйласанг мундан кейин ўзига лойиқ, оз-оз нон ёпиб тур. Сен билан мен бўлсақ қаттиғ нонни ҳам ея берамиз: жаззаси чойға бўктириш-да.

Махдум айтмаса ҳам Нигор ойим Анвар билан Раънога яширинча юмшоқ нон ёпиб берар, фақат бу кун ўша нондан бир-иккита қолған эди. Махдум энди нон сотиб олишни бўйниға олиб, ташқариға чиқди. Нарх билиб келган болаға йигирма пул бериб, орқаси куймаганини олиш шарти билан нонға юборди.

Анварнинг “танишсизлик ва уйсизлик” фикрининг аксича фотиҳаҳонлар ҳам кўриниб қолдилар, иккинчи, учунчи дуркум фотиҳаҳонлар келгандан сўнг, махдум Анвар олдиға киши юбориб, уни чақиртириб келишка мажбур бўлди.

Шу кун кечкача шаҳарнинг ҳамма табақаларидан ҳам фотиҳаҳонлар келиб турдилар. Ҳатто Анварнинг нодонлиғидан кулиб ёқа ушлаган уламолар, бой ва ашрофлар муборакбодчиларнинг аксариятини ташкил этар эдилар. Чунки бу кейинги табақа замонасозлик, мувосо¹ ва тадбир орқасида яшағучидирлар. Анвар ўзини табрик қилғучи уламо ва ашрофлар юзидан очик равишда риё, шайтанат ва тамаъ ўқур, камбағаллардан содда самимият кўрар эди.

23. КИТОБ СЎЗИ

Асрдан бироз илгарироқ эди. Махдум дарбоза ёнида муборакбодчи мударрислардан бирини икки букланиб таъзим қилған ҳолда узатар эди. Ҳазрати мударрис хайрлашқан жойида яна тўхтаб томоқ қириб олди.

— Ҳай, мулла Солих, яна бир гапни саҳв қилибман, — деди ҳазрати мударрис. Солих махдум югуриб ҳазратнинг ёниға келди. — Мирзога айтишни эп кўрмадим; масалан, ривоят ва ҳоказо масалаларга ҳожат тушса, биздан бегона қилмасин... Жанобингиз ҳам шуни таъйинлаб қўясиз.

— Хўб, тақсир, хўб.

— Фаромуш қилмассиз, албатта?

— Хотиржамъ тақсир.

Махдум уламо, амалдор ва ғайрилардан шунинг каби сипоришларни тўрт-беш соатдан бери қабул қила-қила жуда мияси суюлған эди. Ҳозирғи илтимосни ҳам ўшалар қаторида бўйниға олиб, ҳазрат мударрисни жўнатди.

Нари-бери бўз салласини бошиға чулғаб, сарпойчан кафшини шап-шуб босиб, дарбозадан ичкарига кириб бормоқда бўлған Сафар бўзчини махдум тўхтатди:

— Хўш, хўш, ука, — деди Сафар бўзчиға. — Йўл бўлсин сизга?

Чунки махдум муборакбодчи камбағаллар уёқда турсин, ҳатто уламо ва бойлардан ҳам ҳозир зериккан эди. Бу зерикишқа иккинчи мартаба нон олдиришнинг ҳам алоқаси бор эди. Сафар бўзчи остона ёнидан махдумга қийшайиб қаради:

— Лаббай, тақсир? — деди.

— Йўл бўлсин сизга?

¹ Муроса қилиш

- Мирзо Анвар иминга худо мартаба ато қилған эмиш деб эшилдим, — деди Сафар бўзчи,
— пирилни зиёрат қилай, деб келяппан...
- Келганингиз маъкул, илло ўзи ҳозир жуда чарчаб қолған-да, четдан дуо қилиб турсангиз
ҳам кифоя, ука.
- Сафар бўзчи бошини қашиб, яна маҳдумнинг афтига қараб қўйди:
— Зиёрат қилиб чиқа бераман, тақсир. Бошқа гап йўқ, тақсир.
- Маҳдум Сафар бўзчининг илгарисига ўтди:
— Майлику, ука, ранжитасиз-да.
- Садағаси кетай мирзонинг, — деди Сафар бўзчи маҳдумнинг қаториға бориб, — барака
топкурнинг ўзи ранжийдирган йигит эмас, хоксор-да, тақсир, кўрсангиз биларсиз-ку, мен минан
жуда қадрдон-да, тақсир.
- Маҳдум асабийлашиброқ Сафар бўзчининг бетига қаради. Сафар бўзч ҳам маҳдумга бир оз
тиклиб турғач, илжайди.
- Кўрсангиз биларсиз, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир, — деди яна ва маҳдумга
илтифот қилмай, ичкарига юрий берди. Бир неча мартаба келиб Анварнинг меҳмонхонасиға
үрганиб қолған, шунга биноан бу тўғрида маҳдумнинг ёрдамиға муҳтож ҳам эмас эди.
- Анвар меҳмонхонада Шаҳидбек ва яна бир саркарданамо била сўзлашиб ўлтураси ҳам эди. Сафар
бўзчини даҳлизда қўриб ўрнидан турди. Иккиси неча йиллик қадрдонлар каби самимий
кўришдилар. Сафар бўзчи кўзида ёши билан Анварни табрик қилди. Анвар унга ўз ёнидан жой
кўрсатиб ўлтуришдилар. Сафар бўзчининг фотиҳасига анови икки бек аранг қўл кўтариб
қўйдилар.
- Закотчидан тинчмисиз? — деб Анвар кулди.
— Худойға шукур, давлатингизда, мирзам.
— Бозорлар яхшими?
— Бир навъи... ҳарчи тириклик тебраниб туради, ука.

Сафар бўзчининг бояғи харакатидан аччиғланиб ташқарида қолған маҳдумнинг кимни ҳам
бўлса ичкарига таклиф қилған товши эшилди. Сафар билан Анварнинг сўзлари бўлинишга
мажбур бўлди.

Мулла Абдураҳмон Анвар билан ёнма-ён ўлтурғучи “дўсти” Сафар бўзчини
меҳмонхонанинг даҳлизига киришидаёқ қўриб қолди ва сариқ туси бўзариб кеткан ҳолда
ичкарига қадам узди. Сафар бўзчининг ҳурмати учун лоақал қимир этмаган беклар ҳам мулла
Абдураҳмоннинг истиқболиға қўзғалишдилар. Маҳдум мулла Абдураҳмон билан Анварни бир-
бирларига танишдирди.

— Балки хотирларсиз, мирзо Анвар, — деди маҳдум, — сиз маним қўлимға келган
йилларингизда мулла Абдураҳмон акангиз ҳам бизнинг мактабда ўкур эдилар.

— Хотиримда. Хўб саломатмилар, тақсир?
— Алҳамдулилоҳ, — деди Абдураҳмон ва ер остидан Сафар бўзчиға қараб қўйди, —
марталари муборак бўлсин.

— Қутлуғ, тақсир, қани, марҳамат қилсинлар.
Ўлтуришдилар, фотиҳадан сўнг яна бир даража аҳвол сўрашилди. Ҳозирги тасодуф жуда
қизик тушкан эди. Мулла Абдураҳмон бу учрашишдан нихоятда ўнгғайсизланған. Анварни
табрик этиш учун оғиз очишға қодир эмас ва ҳар замон қаршисидағи “бемаъни”га қараб қўяр
эди. Шу ҳолда бир неча фурсат сўзсиз ўлтуришкандан кейин, Анвар кўбчиликни дастурхонға
таклиф қилди ва Шаҳидбек мулла Абдураҳмонни сўзга тортди.

— Нима лавозимотдалар, тақсирим?
— Имоматда, — деди Абдураҳим ва ер тегидан Анварга кўз юбориб олди, — Бухордан
келганимиздан бери имоматдамиз... Мадрасада ҳам бирмунча мукаррирлигимиз бор...
— Кўб яхши экан; имоматлари қайси маҳаллада?

— Бизнинг маҳаллада, — деди сўзга аралашиб Сафар бўзчи, — тақсиримнинг илмлари жуда дарё, ўзлари Бухорода хатим китоб қилғанлар.

Шахидбек гўё кўнгил учун яна:

— Кўб яхши экан, — деди.

— Мулла Абдураҳмоннинг илми дарҳақиқат яхши бўлған деб эшитаман, — деди маҳдум.

Сафар бўзчи мулла Абдураҳмоннинг тилагига қарши яна сўзлаб кетди:

— Яхшилиққа келганда — яхши, бироқ тақсиримнинг толеълари бир оз пастлик қилиб туради. Бўлмаса мударрислик, муфтилик, мирзолик — буларнинг барига ҳам тақсирим етук... Фақат толеъ паст-да, бек бобо. Мана энди мирзам оталиқ қилиб, ўрдадан бирар иш топиб берсалар, тақсиримға ҳам офтоб тегса ажаб эмас. Ўзлари ҳам бир ҳафтадан бери мирзамнинг ҳақлариға дуода эдилар... а, тақсир, шундай эмасми?

Мулла Абдураҳмон Сафар бўзчининг қаршисида ҳозир ҳар бир ризолатка ҳам бўйин эгар эди. Манглайдаги терини артиб бесаранжом аҳли мажлиска қараб чиқди ва ғулдиранғансумон:

— Шундай, — деб юборди.

Маҳдум Сафар бўзчини мулла Абдураҳмон тарафидан воситачилик учун жўрттага келган, деб ўйлади.

— Мулла Абдураҳмон ўзимизники, — деди маҳдум, — албатта мирзо Анвар қўлидан келган ёрдамини аямас.

— Албатта, мунший тариқасида ўрдага олинса ҳам бўлади, — деди утта¹ бек.

Анвар ваъда бериб қўйишни эп билмаганликдан, сўзсиз ултурап эди. Мулла Абдураҳмон ҳар замон манглай терини артиб олар эди. Сафар бўзчи тунови кунги адабсизликни тақсиримнинг кўнглидан чиқардим, деб мулла Абдураҳмоннинг кўзини учратишка ва озгина бўлса ҳам тақсиримдан миннатдорчилик олишға тиришар эди. Бир мунча вақт шу кўйи сўзсиз ўлтуришкандан кейин беклар фотиҳа ўқуб кўзғалмоқчи бўлдилар. Сафар бўзчининг яна оғзини очиб юборишдан қўрқиб, ҳатто қимир этмай ўлтурган имом ҳам бекларнинг фотиҳасига қўшулишиб ўрнидан турди. Сафар бўзчи ҳам мирзонинг ҳақига дуо қилиб имомга эргашти. Чунки имом билан биргалашиб кетиш орзуси, шу баҳонада тунови кунги паст-баланд гапларни мулла Абдураҳмоннинг кўнглидан чиқариш нияти бор эди.

Анвар билан хайрлашиб, тўрт киши баробар кўчага чиқдилар. Ўттуз қадам чамаси бирга бориб, Шахидбек ўз ҳавлисига бурулди. Яна бир оз борғандан сўнг иккинчи бек ҳам бошқа кўчага кириб кетди. Мулла Абдураҳммон ҳам Сафарбой “дўсти” билан бирга юришни хоҳламади шекиллик тез-тез адим ташлаб ҳамроҳлик алоқасини узмоқчи бўлди. Бунга қарши Сафар ака уч хатлаб бир босиб, Абдураҳмоннинг ёнидан чиқди. Бу холдан яна имомнинг феъли айнаб, йўл устида бирдан тўхтади ва Сафарнинг афтига бир турли мушук қараши қилди:

— Нега тўхтадингиз, боравуринг.

Сафар бўзчи Абдураҳмоннинг тўхтағанидан хабарсиз икки-уч адим нарига ўткан эди:

— Биргалашиб борамиз-да, тақсир.

— Мен сиз билан юришни хоҳламайман, жўнанг, жўнанг!

Сафар бўзчи тушунолмай бир оз қараб қолди:

— Нега, тақсир?

— Нега дейди-я, аҳмақ одам...

— Ўзларингизни айтишларингизга қарағанда, мусулмон киши учун кина сақлаш бир рўймолни ювиб қурутқанча экан, — деди Сафар бўзчи, — бизлар бўлсақ тўрт кундан бери шайтонни апичлаб юруймиз... Шуниси ҳам кифоя-да, тақсир.

— Астағифурullo, — деди имом, — сиз ўша куни маним устимга уч кунлик гап қилдингизми?

¹ Анови, нариги

— Шайтоннинг ишида, тақсир, — деди Сафар, — ахир, яна маним айтканим бўлди-ку, мен бунга бир нарса деяпманми? Недир, кинани қўйалиқ деяпман-да.

Мулла Абдураҳмон истиғфор айтиб йўлға тушти. Сафар бўзчи ҳам мулоимғина унинг ёнида қўл қовуштириб жўнади.

— Хўш, кинани ташлаған бўлсангиз, — деди йўлакай имом, — нега боя уларнинг олдида оғзингизга келганини ўтладингиз?

— Яхшилиқдан бошқа ҳеч гап айтмадим. Фақат илмингизни мақтадим.

— Бошқа гап айтмадингизми?

— Нима дедим, ахир? Шунчалик илмлари бўлса ҳам толеълари озғина пастлик қилиб турадир, дедим. Бу тўғри гап эмасми, тақсир?

— Мен сизга мирзодан хизмат сўраб беринг, деб ваколат берган эмас эдим-ку.

— Ваколат-ку, йўқ... Ахир, токай илмингизни хор қилиб масжидда ётасиз... Ахир, биравни ука, биравни ака деб сиз ҳам тузукроқ ишқа қатишинг-да, тақсир.

— Астағфирулло... Балки менга подшоҳлиқдан ҳам шу имомат яхшидир.

— Бе-е-е, гўрними, тақсир, — деди Сафар бўзчи, — у гапни қўйинг, нафсилаҳ гап яхши. Шахардаги бирарта мударрис домлани ўшандака мирзобоши кўтарсалар йўқ дерми?.. Вой-боёв, тақсир, сизга ҳам ўрдадаги бир мурзоликни берса, деб, “сизнинг ҳақингизга тақсирим дуода бўлдилар”, дедим-да. Маним холислигимни шундан ҳам пайқасангиз бўлар эди, ука.

— Астағфирулло, — деди яна имом, — дарҳақиқат, мен уни шундай, деб дуо қилғанмидим... Ёлғоннинг нима кераги бор?

— Тақсирим бўлсангиз ҳам ҳали ёшсиз-да, — деб кулди Сафар. – Башарти ростини сўзлаб “сизнинг мурзобоши бўлишингизни тақсирим кўралмаган эдилар” десам, хурсанд бўлармидингиз, вах-хах-хах, хех-хех-хех... Йўқ, тақсир, ўзингиз ҳам Бухорода ўкуған бўлсангзи керак: китоблар икки жойда ёлғон айтишни мъқул деган эканлар; биттаси – эру хотиннинг орасида, иккинчиси – икки мўминни битириш учун. Буни худо раҳмати домлам ўқуб берар эдилар. Шу гап қулогимда қолған экан, мен дуруғ¹ айткан бўлсам китоб сўзига амал қилдим-да, икки мўминни битишириш учун сўзладим-да.

Мулла Абдураҳмон яна оғиз очолмади. Чунки Сафар бўзчи “китоб сўзи” билан уни енгиб қўйди. Маҳаллага келиб етдилар. Сафар бўзчи кинани тамоман кўнглидан ювиб ташлаған эди. Шомни мулла Абдураҳмон орқасида ўқуш учун масжидга кирди. Жиловхонадаги намоз кутиб ўлтурган қавмлар ичидан Самад бўқоқ, Шукур сўфилар ҳам кўринар эдилар. Сафарнинг имом билан бирга масжидга киришидан таажжубланган Самад бўқоқ уни туртиб сўради:

— Ярашдингларми?

— Кина деган рўмолни ювиб қуритқунча, — деди Сафар бўзчи, — янги мурзобошининг уйидан домла билан бирга фотиха ўқуб келамиз. Ҳали эшитдингми, ўша маним мурзам ёрлиғ опти-я.

Самад бўқоқ индамай четка бурулиб кетди. Шукур сўфи шом намози учун такбир тушура бошлади.

24. ШОИРНИНГ СИРРИ

Ўн беш куннинг ичida маҳдумнинг меҳмонхонаси расмий бир маҳкамага айланаётди. Ўрдаға ариза билан мурожаат қиладирған ҳар ким, ҳатто расмий кишилар ҳам аввал маслаҳат сўраш учун Анварнинг ёнига келар эдилар. Кундузлари ўрда девонини бошқариш, эрталаб ва кечқурун ўз уйида хусусий кишиларни қабул қилиш, албатта, Анвар учун оғир эди. Аммо бу оғирлиқ бурундан сармунший бўлған кишининг устидаги қонуний вазифаси ҳисобланиб

¹ Ёлғон

келганликдан кишиларни уйда қабул қилишға Анвар мажбур эди. Бу хусусда камбағалларнинг берадирган заҳматлари Анварга унча оғир тушмаса ҳам, беклар, уламо ва бойларники аксар чучмал ва машаққатли бўлар эди. Чунки камбағалнинг кенгаш сўраб келиши жуда муҳим ишлар устида, масалан: бир бекнинг қилған зулми устидан шикоят, жуда камбағал бўлғани учун солиқлардан дархонлиқ сўраш ва ҳоказо... Кейингилар эса, масалан: бир мударрис иккинчи мударрис устидан шикоят қилиб, бу тўғрида домла Ниёз Муҳаммад шоғовулбошининг қулоғига андаккина тингиллатиб қўйишни сўрар; бир закотчи иккинчи бир закотчининг хиёнатидан “холисона” шикоят қилас, бир савдогар ўзининг жуда фақирлиғидан ҳасратланиб, закотдан озод қилинишини сўрар; агар закотдан қутқазиб юборса, Анварнинг “кўнглини тўлатиш”ка ҳозирлигини ҳам билдирап эди. Анвар бу кейинги илтимосчилардан гоҳ аччиғланиб, гоҳ кулар, ҳар ҳолда бир неча дақиқалиқ ваъдалар билан уларни жўнатқунча эси кетар эди.

Бу сўнгғиларнинг ташрифлари Анварга қанча беҳузурлик берса, масдумга ўшанча мағрурият ва лаззат бағишилар, ҳатто Анвар ўрдада бўлған кезларда ҳам уларни меҳмонхонаға қабул қилиб, Анвар келгунча унга қанча сифоришилар ва аксар сифоришчиларнинг ўзларини тўплаб турар эди. Юқорида Сафар бўзчи билан воқиъ бўлғанидек, маҳдум ариза ва кенгашка келгучи косиб ва тўни эскилар иличиши олмас, ўлгунча уларни ёмон кўриб, “мирзо бу кун келмайди, сиз билан гаплашишка фурсати йўқ, бемаъни бўлманг” каби гаплар билан камбағалларни эшикдан қайтаришға тиришар эди. Анварнинг бирарта камбағал билан “езилишиб” ўлтурганини кўрса, ичидан аччиғланиб “куллушайъин яржиъу ило аслихи... паст ҳамиша пастлигини қиласидир... Сут билан кирган – жон билан чиқар, мақоли кўб тўғри сўз” деб ўйлар ва энсаси қотиб, четка қарап эди.

Маҳдум шу кунгача Анвар билан Раъноларнинг тўйларини қилишға шошилмасдан келар эди. Аммо бунда бир қанча сабаблар бўлиб, жумладан – Анварнинг Раънога қаттиғ боғланғанини яхши сезганлиги ва шунинг орқасида Анвардан “хотиржамъ”лиги эди. Шошилмаслиқнинг иккинчи, ҳам кучлик сабаби мумкин қадар тўйни узоққа чўзиб, шу воситада Анварни соғиши... чунки тўй қилиниб Раъно Анварга берилса, бу даромаднинг қатъиян кесилиш эҳтимоли бор эди.

Анвар бош муншийлик даражасини олғандан кейин маҳдум илгариги “сиёsat”ни яна давом этдириш ва этдиримаслик тўғрисиа иккиланиб қолди. Зеро, Анвар ҳозир бутун шаҳарга донғ тортқан, шаҳарнинг уламоси, ашрофи, бек ва бекбаччаси Анварни танийдир; Анварга мазкур олий табақаларнинг ҳар қайсиси ҳам ўз қизини бериб, куяв қилишға тайёр. Бас, шу ҳолда яна маҳдум эски тадбир билан амал қилса мумкини?

Маҳдум ноилож сармунший бўлишни йигирманчи кунларида Нигор ойим билан кенгашиб, мирзо Султоналига мурожаат қилиш мажбуриятида қолди. Токи мирзо Султонали Анварнинг ризолигини олиб берсин.

Анвар кечқурун ўрдадан қайтишға ҳозирланар эди. Хон аъёнларға рухсат бериб ҳарамга кирган, ўрданинг кундузлик ходимлари тарқалишиб, факат кеча беклари, хон соқчилари, доимий ходимлар қолған эдилар. Энг кейинга қолиб Анвар билан Султонали мирзо ҳам ўрдадан чиқдилар. Уларнинг орқасидан ўрда дарбозаси ёпилди.

Султонали мирзо Анварнинг ташқи аҳволи билан яхши таниш бўлса ҳам унинг ички сиррига воқиғ эмас, чунки Анвар хусусий хаёти, айниқса, Раънога алоқасидан ҳеч кимга оғиз очмас эди. Анвар мадум ҳавлисида туришини жойсизлиқдан я ёшлиқдан шунда ўсиб ўргангандан, деб юрған Султонали мирзо бу кун эрталаб ўз уйига келган маҳдумнинг сўзидан кейин бир оз ҳақиқатка тушунгандек бўлди. Айниқса маҳдумнинг ҳеч бир муқаддимасиз “Ожизамиз билан Анварнинг тўйларини қилмоқ ниятимиз бор эди. Шу тўғрида жанобингиз мирзо Анвардан тўйға урунишимиз учун бир калима жавоб олиб берсангиз” деб, тўғридан-тўғри фақат тўй вақтини белгилашни сўраши Султонали мирзога яна бошқа сирларни онглаткан эди.

Иккиси йўл бўйлаб сўзлашиб борар эдилар:

— Маним сўзимга кирсангиз албатта бир от олингиз, — деди Султонали мирзо, — айниқса, сизга энди пиёда юриш келишмайдир.

Анвар бояғича яна кулди.

— От минишнинг нима ҳожати бор, модомики, тайёр оёғ отимиз бўлғандан...

— Маъқул-ку, мендан сўнг яхши эмас-да.

— Ҳозир яхши эмас экан, — деди Анвар, — мен бу хизматдан тушкандан сўнг пиёда юриш яхши бўладими?

— Нега тушар экансиз... Кўб йиллар шу вазифада қоласиз.

Анвар кулиб қўйди:

— Лекин, манимча, бир йил ҳам қололмасман... Агар оғам бўлсангиз, худодан сўрангки, бўйнимға бирар бўхтон ортилмай, азл қилинайин.

— Бўлмаған васвасаларга тушасиз, Анвар.

— Шаҳодат муфтингнинг афтига сира қарайсизми, шоирингизнинг пичингларини пайқайсизми? Агар шу жониворлар мендан сармуншийликни тинчлик билан олсалар, ўзимни жуда ҳам баҳтлик кишилардан санар эдим... Шунчалик зўр харидорлари турған бир замонда бу вазифани менга келиб тўхтағаниға ҳануз ақлим бовар қилмайдир... Бу воқиға ё мени ўта баҳтиёрлиққа ёки фожиъ бир фалокатка олиб борар. Сиз айтканча васвасамга, ёхуд бошқа бир бадбинлигимга биноан кейинги эҳтимол...

— На Шаҳодат муфти ва на шоирнинг қўлидан бир пуллик иш келса мендан домангир бўла берингиз, — деди Султонали, — сизнинг сармунший бўлишингиз ҳар ҳолда бир ҳақиқат эди. Негаки, кўб йиллардан бери хиёнат, иғво билан кун кечириб етти ёшлиқ гўдакнинг ҳам назарида икки пуллик обрўси қолмаған муфтининг сиррини ёлғиз менгина эмас, бутун шахар, ҳатто хоннинг ўзи ҳам биладир. Бас, бу жиҳатдан унинг ёрлиғ ололмаслиғи аниқ эди. Домла Бурҳон маҳдумнинг бўлса, шоғобул домла билан оралари бузук; агар хон ёрлиғни унинг исмига буюрганда ҳам шоғовул домла ёзмас эди. Мундан бошқа домла Бурҳоннинг лоқайдлиги, девонхонани оср-уст қилиши бўладирған савдо... Шоир “Мадҳий”нинг бўлса яна аҳволи маълум; хонни маҳташ, ўзига ёқмағанни хажв қилиш, хотинбозлиқ, баччабозлиқ билан овора бир бетаъйин. Мундан ташқари, “Мадҳий”нинг ёрлиғ оломалиғига яна бир сабаб бор эдик...

— Хўш?

— Буни сўраманг-да, кулманг.

— Хўш, хўш?

Султонали мирзо кулди ва товшини секинлатиб деди:

— Шоир ҳарамдаги канизларнинг бири билан алоқа боғлаған экан...

— Хўш, ундан сўнг?

— Бу ҳолни сезган иккинчи бир каниз хонни бу алоқадан хабардор қиласидир. Хон канизни ҳарамдан ҳайдаганидек, шоирни ҳам хузурига чорлаб, ўбдан оғиз-бўғзиға, ҳатто энасининг ўсма-сурмасигача қолдирмайдир... Шоир аранг тавба қилиб кутиладир.

Анвар кулди:

— Шунинг учун унга ёрлиғ берилмади, дейсиз?

— Албатта. Шоирнинг эси бўлса бўйини бошоққа узатмай, саройдан ҳайдалмаганига ҳам шукур қиласа бўлар эди. Бинобарин, сизнинг хаёлларингиз тамоман ўрунсиз. Яхши, ҳозир кўнмасангиз ҳам пиёда юриб зерикканингиздан кейин от минишкага мажбур бўларсиз. Шунинг учун буни қўйиб турайлик-да, отдан ҳам зарурроқ масалага ўтайлик, масалан, бошингизни икки қилиш учун, албатта вақт еткандир, деб ўйлайман?

— Қаёқдағи гапларни топасиз, Султонали ака.

— Ҳазили йўқ. Уйланиш сизга ҳам фарз, ҳам қарз. Бунга қолғанда, албатта бир узр

күрсаталмассиз.

Анвар кулимсиб қўйди:

- Уйланишни ҳам бекор бўлишғача тўхтатиб турсак, дейман.
- Ана гап, — деди Султонали, — балки умр бўйи шу вазифада қолиб кетарсиз. Шу ҳолда бутун умр хотинсиз юриш, хах-хах...
- Ким бир вазифада умр бўйи қолған бўлсин.
- Қолғанлар кўб. Масалан, Муҳаммад Ражаббек мархум; Муҳаммадалихон замонидан бери девон билан олишиб келар эди. Мен сизга жиддий айтаман: шаҳардан кимнинг қизини ёқтирансангиз ҳам биз олиб беришка ҳаракат қиласиз.
- Раҳмат...
- Чиндан сўзлайман, Анвар.

Анвар ярим жиддий Султоналига қаради ва унинг ўзидан жавоб кутканини сезиб:

- Хўб, мен бу тўғрида домла билан кенгашиб, сизга жавоб берайин, — деди.
- Бу кун эрталаб домла бизниги келган эди, — деди Султонали жиддий турда, — домланинг сўз даромадига қарағанда, сизни ўзига куяв қилиш фикри борға ўхшайди. Сизнинг ризолифингиз биланми, йўқми, бунисини билалмадим...

Анвар қизаринди. Жавоб бериш ўрнига “натижа?” дегандек қилиб унга савол назари билан қаради.

— Домланинг гапига қарағанда, бошқа тарафлар биткан кўринди, — деди Султонали давом этиб, — фақат ул маним воситамда тўйни бошлиш учун сиздан изн олғали келган экан. Мен бу тўғриға сиздан жавоб олиб бермакчи бўлдим.

Анвар кулди. Аммо бу кулиш унинг бояғи кулгуларидан тамоман бошқа, яъни баҳтиёрлик кулгуси эди.

— Яхши, — деди Анвар ва ўн қадам чамаси сўzsиз борди. — Яхши, мен эртагача ўйлашиб, сизга жавобини бераман.

- Маъқул, агар бу кун домлаға учрашсам, жавобни эртага оламан деяйми?
- Албатта.
- Хайр, худонинг паноҳига, Анвар.
- Хўш, Султонали ака.

Иккиси ажралишдилар.

25. ҲАЁТ ШАМЬИ

Неча йиллар Анварнинг қўнглини машғул эткан бир муаммо ниҳоят орзуға мувоғик ҳал қилинғандек, яъни шубҳа ичидаги қизарған муҳаббат ғунчаси висол хабари билан очилаёзғандев ва қуруқ томоша билан кечкан унинг ой, йиллари бу кун Раъно гулини искаш башоратига ноил бўлғандек эди. Дарҳақиқат, бунча йиллардан бери маҳдумнинг эшигига қолиши, опаси Нодиранинг: “Мен сени онамнинг уйига чароғчи бўларсан, деб сўйинган эдим. Ўз истиқболинг учун қайғирмай, бир кишини семиртириб юришинг ақлли йигитнинг иши эмас, Анвар” каби таъналарига бўйин эгиши ва ҳатто шу уйдан силжимаслик фикрида ўзи тиламаган вазифаларга ҳам уриниши яна шу башоратни олиш учун эмасмиди?

Истиқбол сўзини ҳар ким ҳар турлик тушунадир. Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқалиқ кўрар эди. Ота-онанинг чароғини ёқишиб учун аввало ўзига бир шамъи ҳаёт топмоқчи ва ўзи шамъсиз туриб ота-онаға чароғ ёқишиб асло тасаввур қилолмас, яъни истиқбол Анварнинг фарди ҳаётида¹ ёлғиз муҳаббат эди.

Йигитлар ўз истиқболлари қайғусида янги бино, янги рўзғор тузийдирлар ва ҳатто дунёда

¹ Шахсий ҳаёт

хәёлий ҳам бўлмаған рафиқалари учун кийим тикдирадирлар... Анвар эрса аввало Раъно каби бир рафиқага эга бўлмоқчи ва шу воситада бошқа масалаларга қарамоқчи эди.

Анвар Султонали мирзога бояғи ваъдани бериб, бу хабар билан юраги шопиринганд ҳолда уйга келди. Мехмонхонада ўзини кутиб ўлтурганлар билан нари-бери ишни битириб, ичкари кирди. Унинг бу кириши ҳар кундагидек киши билмас, тасодуфий эмас, Раънони кўришдан бошқа яна маълум бир маънони Раънодан ўқуш учун эди.

Раъно айвоннинг устунига суюниб китор ўкур, Нигор ойим ўчоқ бошида овқат пишириш билан машғул эди. Раъно ўзига қараб келгучи Анварга ер остидан кулимсиб олғач, бир оз кўриниб турған оёқ учларини сариф атлас кўйлаги билан яширди, атлас кўйлакни яхшифина тутиб турған сирлик кўкраги устига ён ўрим соchlарини олиб ташлади. Анвар яқинлашғач, секингина китобдан кўзини олиб, “хорманг” деди, яна китобка юз ўгириди. Анвар келди ва унинг кўлидағи китобка қаради.

— Умар Хайём, — деди ва Раънонинг қаршисиға, ҳавлига оёғ солинтириб ўлтурди. — Қани, ўқу-чи эшитайлик.

Раъно китобни секингина ёпиб, Анвага узатди:

- Сиз ўқунг, мен эшитай.
- Ўзинг ўқи, баҳилсан-да.
- Мен тўғри ўқий олмасам, тунови кунгидек куласиз...
- Жўрттага хато ўқуб, ўзинг кулдирдинг... Ўқи, Раъно.

Раъно китобни ерга қўйди:

- Мен ўқиб зериқдим...
- Маним учун ўқиб бер, деяпман.

Раъно йўлакка ишорат қилди:

- Дадам келиб қолади.
- Қаёқдан бу қадар уятчан бўлиб қолдинг?

Раъно табассум билан жавоб берди ва унда бир оз қизариниш белгиси бор эди. Анвар бу ҳолдан бир нарса сезгандек, сўзни бошқага бурди:

- Кун иссиқми, терлабсан, Раъно?

Раъно бурни устидаги билинар-билинмас марварид резаларини рўймоли билан артди.

- Терлашим иссиқдан эмас, — деди кулимсираб Раъно, — бошқа нарсадан...
- Нимадан, қани?

Раъно бир оз эски кулавич ва мунаққидлик ҳолатига кирди:

— Сиз беклашканингиздан бери... сизни кўрсам уядирған бўлиб қолибман. Терлашим ҳам сиздан уялғанимга...

— Кесатуқ хунаринг эсингдан чиқдими, деб турған эдим. Ҳар начук ёдингда экан. Тағин, хўш?

— Хон жанобнинг муншийлар муншийси бўлған бир йигитнинг салобати борлиғини ким инкор этсин. Албатта, бу тўғрида канизингизга ҳақ берарсиз деб ўйлайман.

— Хўб, ҳақ бердик, — деди кулиб Анвар ва ўрнидан турди. — Башарти, канизимиз уялмасалар, бизнинг ҳам бир амримиз бор: амр қилсақ уялмасмикинлар?

- Амрингизга маҳжуби инқиёд¹ этишқа канизингиз ҳозир.

— Канизларнинг ўз хўжалари билан ўлтуриб муомала қилишлари мумкинми? Амрга инқиёд этишдан илгари шу тўғрида жавоб берсангиз...

Раъно ирғиб ўрнидан турди, гўё канизлардек, икки қўли ёнида ва боши кўксига афу сўради:

- Инсон муштақ ас нисёнаст²... Канизи бетамиз ҳамиша афу атоға лойикдир, чунки

¹ Яширинча бўйсуниш

² Фаромушхотирлик айрим пайтларда инсон учун хос хусусиятдир

зархарид¹ хўжасиға содикдир.

Анвар, очиқ ва ўюн-кулгини бир дақиқа ҳам қўйиб туролмаған парининг санъаткор шу вазиятига кулимсираган кўйи анча қараб турди, ҳам ўзининг хўжалиқ рўлини бузмай:

— Мен суфада бўламан, фурсат топиб ёнимға чиқ, сенга айтадирған махфуй бир сўзим бор, — деди.

Раъно канизлар каби бош букиб “ҳозирман” ишорасини берди ва табассумга мойил жоду қўзлари билан Анварга оҳиста бош кўтариб қаради... Анвар ўзини завқ ҳам кулгидан тўхтатолмаған ҳолда ташқариға бурулиб жўнад. Ўчоқ бошида машғул Нигор ойим ҳам қизининг кейинги ҳаракатидан кулиб, Анварга қаради. Лекин, Раъно билан Анварнинг доимий шунингдек ўюнлариға тушуниб қолғани учун бу тўғрида гап айлантирмади:

— Ошим пишиб қолди, Анвар, — деди ўчоқ бошидан кулимсиб, суфада бўласизми?

— Бўламан.

— Отангиз аср намозидан чиқиб, бир жойға бориб келаман, дега эдилар. Сизнинг ошингизни сузуб чиқара берайми?

— Майли.

— Ташқарида болалар кўринса айтиб юборингиз-чи!

— Хўб.

Анвар маҳдумнинг қаёққа бориб келишини ўйлаған ҳолда ташқариға чиқди.

Шомдан бир оз эртарок эди. Енгилча бир шамол суфа атрофидаги гулларни эринибкина қимирлатар ва бу қимирлатишдан райҳонларнинг ўткур иси ўқтин-ўқтин димоғқа келиб уринарди. Ўн икки-ўн уч кунлик ой кўкнинг шарқи-жануби қисмидан туссизгина бўлиб кўтарилиб келмақда, қуёш ботқан сайин унинг чехраси ҳар замон очилиб бормоқда эди. Шаҳар подаси қайтиб, теваракдан сигир ва бузоқларнинг ма-а-а-му-у-у-лари, қўзичоқ ва қўйларнинг ба-а-а-бу-у-у-лари эшитилиб турар эди.

Анвар суфада ўрда юмишларидан баъзисини таҳрир қилиш билан машғул экан, ичкаридан Раъно чиқиб келд. Гўё Анвар Раънонинг келишидан хабарсизча ўз ишига қаттиғ берилган эди. Раъно оҳистагина Анварнинг ёниға келиб, суфага суюнди, икки қўли билан иягини кўтариб, оралиқдан Анварнинг таҳририга қаради. Анвар ҳам мулоимгини кулимсиб Раънога кўз қирини ташлаб олғач, гўё илтифотсиз яна қаламини қоралаб, қоғоз устига бир-икки калима ёзди. Аммо учунчи калимага ўтканда қалами қўлида ўйланиб қолди ва бояғидек ёнидағиға кулимсиб қаради. Раънонинг ҳам кўзи унга тўқнашиб бир оз бир-бирларига кулимсираган ҳолда тикилишдилар...

— Нега тўхтадингиз, ёза беринг.

— Сенинг қилған ишинг доим шундай, Раъно.

— Масалан?

— Масалан... Ҳамиша иш чоғида келиб, фикрни бўласан.

— Мен ораға сўз аралаштиридимми?.. Ёза беринг, мен шундай қараб тураман.

Анвар Раънога ўнгланиб ўлтурди:

— Фойдаси йўқ, энди фикрни ўғирладинг.

— Мен фикр ўғриси эмасман... Қани ёзинг.

Анвар қўлидағи ёзилған қоғозни қўйиб, иккинчи оқ қоғоз олди:

— Энди бошқа нарса ёзаман?

— Майли ёзинг.

— Сен ҳам жавоб ёзасан, хўбми?

— Хўб.

— Тунови кундагидек жавоб тополмасанг нима қилай?

¹ Қул

— Раъно суфага оёғ солинтириб ўлтуриб олди.

— Юзимга бир шапалоқ уринг, лекин сажъ қофияси осон бўлиш шарти билан.

— Маъқул, — деб кулди Анвар ва Раънога қараған ҳолда ўйланди. Бу ўйланишдан Раъно қошларини чимириб эътиroz этди:

— Кўб ўйламанг.

Анвар жавоб бериш ўрнига қаламини қоралаб ёзди:

Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг “Раъно”си.

Анварнинг қаламидан қоғозга тушиб борған сўзларни таъқиб эткан Раъно, қоғоздан кўзини олиб қизарди ва бош чайқаб тескарига қаради.

— Қани жавоб, Раъно?

Раъно шу кўйи бир оз Анварга қарамай турди ва қайрилиб унинг қўлидан қалам-қоғозни олди-да:

— Уят қилмайсизми? – деб сўради.

— Маним ёзғанимни сен уят қилмасанг, мен ҳам сенинг ёзғанингни уят қилмайман. Лекин шарт шуку, маним икки йўлимға айни жавоб бўлсин.

Раъно яна бир оз ўйланиб, Анвардан яширинча ёзди:

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин,
Не баҳт, Раъно харидоринг талаб ахлининг “Мирзо”си.

Раъно ёзувни Анварнинг олдиға ташлаб, қизарған ва кулимсираган ҳолатда чопиб гуллар ёниға кетди. Анвар жавобни ўқуб завқланди:

— Офарин, Раъно, лекин биравнинг устидан ортиқчароқ муболаға қилибсан.

Раъно гуллар ёнидан Анварга жиддий қаради:

— Сиз ҳам муболаға қилған эдингиз.

— Маники муболаға эмас, — деди Анвар, — масалан, сен ҳозир гуллар ёнидасан, ҳам чиндан-да, гулларнинг раъносисан... Мана, мен яна ёза бошладим; жавобға ҳозирлан, Раъно.

Раъно югуриб Анварнинг ёниға келди ва унинг қаламидан томған сўзларни ўқуб борди:

Ҳамиша хавфда кўнглим бу муҳаббат интихосидин,
Мени ҳам этмаса мажнун дебон Раънонинг савдоси.

Раъно кейинги мисраъни ўқуб ўйланиб қолди. Анвар ҳозирги Раънонинг ўйчан кўзига анчагина тикилиб турғач, кулимсиди:

— Жавоби қийин келдими, Раъно?

— Қаламни беринг, — деди Раъно ўпкалаган қиёфатда қўл узатиб, — ўйлағали ҳам фурсат бермайсиз.

Ёзди:

Муҳаббат жомидин нўш айлаган¹ ахли зако бўлмиш,
Фунуни тибда мажнундир кишининг куйса сафроси.

— Енгдинг, раъно, енгдинг, — деди Анвар, — лекин кейинги мисраъда бир хато қилдинг...

— Масалан?

— Тибнинг айтишича, сафро эмас, қон куйса, киши жинни бўладир...

¹ Ичмок

- Қоннинг бузулишиға аввало сафронинг күйиши керак, сафро куймай туриб қон бузулмайдир... Хўш, яна ёзасизми ёки енгилдингизми?
- Енгилдим...
- Енгилган бўлсангиз, ютуғимни беринг.
- Анвар юзини тутиб берди. Раъно бўшқина унинг юзига уриб қўйди.
- Агар шу гал ҳам енгсам, — деди Анвар ачиниб, — мен сени уруб ўлтурмас эдим...
- Нима қиласар эдингиз?
- Энди фойдаси йўқ.
- Айтинг-да, агар менга ҳам маъқул бўлса, урғаним ҳисоб эмас, бўшқина урдим-ку.
- Лекин сен уни қилолмайсан...
- Нега қилолмайман, қани айтинг-чи.
- Қилолмайсан... — деб кулди ва бир оз айтишка кучланиб турди. — Мен... мен сенинг юзингга қўлим билан эмас, оғзим билан урар эдим...

Раъно қизариб ерга қаради. Юзга оғиз билан уришни ул ўз умрида биринч мартаба эшитканлиги учун қизаришқа ва ерга қараашға ҳақли ҳам эди. Ўзининг ёзған муҳаббатка оид шеърлари ва Анварга берган ҳалигидек жавоблари билан чин бир маҳбуба ва маъшуқа бўлиб кўринса ҳам, лекин кейинги гапларга ҳануз ошна эмас ва юзга оғиз билан уришлардан тамом бегона эди. Бу гап Анварнинг ҳам биринчи жасорати бўлиб, иккиси-да шу “янгилик”нинг ўнгфайсизлиғида қолдилар.

Гумбази нилигун қандилида¹ шамъи кофурий²лар ёқила бошлиған эди. Ой ҳам бир оз нурланиб, турмушка янги қадам босқан бу икки ёшнинн ҳозирги ҳолларидан кулимсигандек кўринар эди. Бояғидан бир мунча кучаятушкан шамол гулни гулга қувишириб, гўё бу икки ёшға: “Сиз ҳам ман шу гуллар каби қовишинг” дегандек бўлар эди. Ўнгфайсизликда қолған Раъно хижолат аралаш Анварга кулимсиб бош кўтарди.

- Мен сизнинг “амрингизга” мувофиқ чиқған эдим.
- Амримга мувофиқми? — деди Анвар ва Раъонинг кўзига тўғри қараб илжайди: — Шомдан кейин.
- Нима шомдан кейин?
- “Амримга” мувофиқ чиқишинг.
- Ҳозир-чи?
- Ҳозир мумкин эмас.

Раъно ўпка билан Анварга қаради ва туриб ичкарига жўнади.

26. НЕГА ЕРГА ҚАРАЙСАН, РАЪНО?

Кучлик шамол кўтарилиб, боқчадаги ҳар нарсани тўрт тарафка бука бошлади. Кўча чанглари кўкка кўтарилиб, ой ва юлдузлар нурини хирароқ бир ҳолға қўйдилар. Чигирткалар чириллаши, кеча ҳашаротларининг нағмаси кучлик шамол товши билан кесилди. Суфа устидаги сўри ҳар замон тўрт томонға чайқалиб, ўз остида ўлтурғучиларнинг бетларини gox кўрсатиб, gox яшириб, улар билан ўйнашқандек теваракка ҳусайнини ғужумларини бир-икки бора узиб ташлади.

Анвар ўзидан нарироққа тушкан бир шингил узумни олиб еди ва бир-икки ғужумни ҳамроҳига узатти:

- Ма, Раъно...
- Мен емайман.
- Мен ҳам сенга егин демайман.

¹ Осмон

² Юлдуз

Раъно ўз ёнидағИ ғужумларни йиғиб, Анварга берди.

— Мана узум есангиз... Менда нима юмушингиз бор?

— Баракалла... Тўкилган узумларни йиғиб бер-чи менга.

Раъно яна бир нечта ғужумларни териб узатти.

— Қани, юмишингиз?

— Сенда нима юмишим бўлсин, Раъно. Ҳар кунги ўзинг билган гап... сўзлашиб ўлтурармиз; узум тўкулса, менга териб берарсан, деб чақирған эдим.

— Дадам хуфтандан қайтиб қолади. Гапингиз бўлмаса, мен кетаман.

— Хуфтан ҳали ўқулған эмас, аzon ҳозир айтилди. Башарти дадамиз хуфтанни ўқумай келиб қолса, бунинг ҳийласи осон: даррав анави гулнинг тегига яширинамиз.

— Башарти дадам бизни қидириб гулнинг тегидан топса, нима қиласиз?

— Нима қилар эдик? Сен уйингга кетасан, мен бўлсам меҳмонхонаға.

— Иккавингиз гулнинг тегида нима қилиб ўлтурга эдингиз, деб сўраса, нима жавоб берамиз?

— Ўзимиз ўлтурган эдик, деймиз.

— Нима учун, деса-чи?

— Қизингиз ўялғани учун, деймиз.

Раъно кулиб ўрнидан турди ва суфадаги кўзи илғаған ғужумларни териб Анварга берди:

— Хайр, юмишингиз бўлмаса мен кетдим, шамолдан қулоғим битти.

— Гапим бор, гапим, — деди Анвар, — кел, айтаман.

Раъно қайтиб келди.

— Айтинг.

— Ўлтур.

Раъно Анварнинг қаршисиға ўлтурди. Ўлтуриши билан кучлик шамол юриб бошидағИ рўймолини учурди ва олиб бориб Анварнинг бетига ёпти.

— Ха-ха-ха, шамол сиздан ўчимни олди. Қани, гапуринг.

— Анвар рўймолни қисимиға олди.

— Ҳозир гапираман, лекин шартим бор.

— Айтинг шартингизни.

— Аччиғланмайсан.

— Хўб...

— Уялмайсан.

— Раъно масалаға тушунгандек ўйланиб қолди.

— Рўймолимни беринг.

— Рўймолинг учиб кетди... Шартимга кўндингми?

Раъно жавоб бермади. Анвар Раънонинг олачалпоқ қўлага ичидаги хаёлий бўлиб кўринган юзига қаради. Унинг ҳаё ичидаги олийлик каст эткан жоду кўзи Анварнинг ҳозирги мақсадиға тушунгандикни ифода қилар эди. Бирмунча вақт шу кўйи сўзсиз қолдилар. Шамол дам кўтарилиб, дам босилар эди. Шамол асноси гуллар ҳам келинлар каби ҳар томонға эгилишиб салом беришиб олар эдилар.

Анвар ўзини суфанинг қоронғу қисмиға олди. Раънога айтмакчи бўлған сўзи эҳтимол унинг ўзига ҳам ўнгғайсизлиқ берар эди.

— Туғилғандан сўнг ўсиш, ўскандан сўнг икав-икав бўлиб яшаш бор, — деди Анвар ва бир оз тўхталиб олди. — Жуфтлик ёлғиз кишилар орасидағина эмас, ер юзидағи ҳар бир махлуқда ҳам бор... Масалан, тоғлардағИ оҳулар, ўрмонлардаги тўтилар, чамандаги булбуллар ҳам ёлғиз эмас, жуфай яшайдирлар... Сенингча қандай, мен уни билмайман, аммо жуфтланишнинг, манимча энг муҳим бир шарти борким, ул ҳам икки тарафнинг муҳаббат занжири билан бир-бирларига қаттиғ боғланишларири... Биз икав ёшлиқдан бирга яшаб келамиз, орамизда махфий

сирларимиз йўқ ва бизнинг ўз аро сирларимизга воқиф бўлған чет кишилар ҳам йўқ. Шунга биноан сен билан маним ҳар бир тўғрида ҳам очик сўзлашмагимизга ҳеч бир монеълик бўлмас, деб ўйлайман... Агар янглишмасам, иккимизнинг бир-биримизга муомалаларимиз самимий ва юракларимиз тепиши ҳамоҳангдир. Ёки янглиш сўзладимми, Раъно?

Раъонинг ерга қараган кўзи секингина Анварга кўтарилиб, яна ерга оғди. Анвар унга бир оз қараб турғач, сўзида давом этти:

— Сен эшитдингми, йўқми, билмадим, улар иккимизни жуфтлашдирмакчи бўлиб, бу кун мендан киши орқалиқ тўй вақтини белгилашни сўратқан эдилар, мен эртага жавоб бермакчи бўлдим... Сени бу ерда тутишим ҳам сен билан кенгашиб, эртага шунинг жавобини уларга айтишдир... Нега ерга қарайсан, Раъно?

Раъно бошини кўтариб кулимсиди ва юзини четка ўгириди...

— Сен уял, уялма, улар бизни жуфтлашдирарлар. Марҳума Моҳларбиининг фотиҳаси ерда қолмас. Агар сен шундай юра берайлик, десанг, мен ҳам уларга сенинг жавобингни айтаман... Гапир, Раъно.

— Юра берайлик, — деди Раъно юзини четка ўгирган ҳолда, — уларга нима оғирлиғи бор? Раъонинг бу сўзи Анварнинг устидаги юкни кўтариб ташлағандек бўлди.

— Иккимиздан бошқаға албатта оғирлиғи йўқ... Лекин, сен айтканча, қачонғача юра берайлик? Уларга бир муҳлат кўрсатишимиш керак. Раъно.

— Қариғунимизча...

— Қариғунимизча, деб муҳлат сўрайми?

— Улгунимизча...

Анвар кулди ва сурулиб Раъонинг ёнига келди. Гўё уни ўзига қаратмоқчи бўлғандек, елкасига қўл юборди...

— Менга қара, тўғри жавоб бер, Раъно.

Раъно қулоғи остига теккан иссиғлиқдан чўчиб юзини ўнглаган эди, тасодуфан лаби ҳалиги иссиғлиққа учрашди... Иложсиз каби лабини иккинчи ҳароратлик лабдан ажратолмай, бир неча соний кутиб қолди. Кучлик шамол қўзғалған эди. Шамол, гўё кўмаклашкан каби орқадан эсиб, Раъони Анвар томонға майл этдирав эди. Терак орқасида қолған ой ҳам кучлик елнинг кўмагида терак бошидан буларга мўралаб олди. Икки ёшнинг ҳозирги ҳолини яқиндан томоша қилмоқчи бўлған туссиз бир юлдуз кўк саҳнининг ерга яқинроқ қисмиға учиб тушди...

— Жавоб бер, Раъно.

— Бу ҳолда мен жавоб бералмайман...

— Жавоб бермасанг, мен ҳам сени бўшатмайман.

— Дадам келиб қолади...

— Дадангдан бу кун жавоб олдим.

Раъно Анварнинг ияги остига сўл чаккасини қўйиб четка қаради.

— Сиз хоҳлаған вақтда бўлсин.

— Менга қолса эртага...

— Майли...

Анвар ияги остидағи мулойимлашқан қизнинг юзидан ўпти ва унинг тўзғифан сочларини тўғрилаб, ҳаётбахш кокилларнинг муаттар бўйини узок ҳидлади.

— Чин сўзла, мен сенинг раъйинг билан уларга жавоб айтмакчиман, Раъно.

— Кўкламга...

— Чинингми?

— Чиним.

— Хўб бўлғай. Мен эртага, тўйимиз кўкламга бўлсин деб жавоб айтаман... Ерлар кўк гиламлар билан бежалганда, ҳар тарафни бинафша чечаклари босқанда, қушлар уя қайғусини чекканда биз ҳам тўй қилармиз; чимилдиқда баҳт созини тинглаб, истиқбол куйини куйлармиз...

Шундайми, Раъно?

— Шундай...

— Ундан сўнг маним оғушимда шунинг сингари даданг келиб қолишидан қўрқиб, киши қўлиға тушкан қуш боласидек типирчиламассан. Шу ҳуснинг, шу малоҳатинг ва шу латофатинг билан тамом менини бўларсан, шундайми?

Раъно жавоб бермай, Анварнинг оғушидан ўзини қутқариб ўрнидан турди. Суфанинг зинасига бориб кафсихни кийди ва Анварнинг қувлашидан қўрқиб, сапчиб ерга тушти...

— Жавоб айтиб кет, Раъно.

— Ҳа, шундай, — деди Раъно, гул ёнида рўймолини тўғрилаб. — Энди сизнинг олдингизга чиқмайман.

— Нега чиқмайсан?

— Негаки жуда ёмон киши бўлибсиз... Мен аямга айтаман.

Анвар кулди.

— Нимани айтасан?

— Ҳаммасини айтаман.

Шу вақт ўрта эшикдан кириб келган маҳдум уларнинг сўзини бўлди, ичкарига кетиб борған Раъони тўхтатиб, “Анвар акангга чой бердингми, қизим?” деб сўради.

27. ЗУЛМ ЎЧОҒИ

Худоёрхонға 1283-нчи йилда учунчу мартаба таҳтка чиқиш насиб бўлди. Унинг охирға салтанати хонлик истибдодининг аччиғ зулм ва таъаддиларининг жонсўз қора саҳифаларини ташкил этадир. 1283-нчи хижрийдан 1292-нчигача бўлған саккиз йил, Худоёрнинг эркин нафас олиб, Фарғона устида ўзи тилаганча қамчи ўйнатқан ва зулм тифини камбағаллар қони билан сарбаст бўяған сўнгғи давридир. Мамлакатни обод қилиш баҳонаси билан 1284-нчи йилда Кўқон косибларини ҳақсиз – муфт¹ ишлатиб янги раста, карвон сарой, пахтасарой ва коппонлар бино қилдирди. 1285-нчи йилда Кўқоннинг Урганч мавзеъида машҳур Оқсаройни солдирди, узоқ жойдан ариғ қазитиб келиб, Оқсарой атрофини сугортирди. Иссиғ кунларда салқинлаш, малика хонимлар билан ишрат қуриш учун “Боғи Эрам” ясатди. Онаси Ҳоким ойимнинг васиятига мувоғик, 1286-нчи йилда “Ҳоким ойим мадрасаси” деб машҳур мадрасани, яна шу йилда Амир Умархон тарафидан асоси қўйилған маълум янги ўрдани ҳам теварагида боғ ва гулзорлари билан ишлатиб битирди².

1286-87-нчи йилларда “Улуғ наҳр”, “Хон ариғ” деб машҳур ариғни қазитди. 1287-нчи йилда ўз номидаги “Мадрасаи олий”ни ва “Дахмаи шоҳон”ни, 1288-нчи йилда Кўқоннинг эски қаландархонасини бузиб, янгидан таъмир, ҳам ўлган оғаси Султонмуродхон исмига мадраса бино қилдирди. Ва ушбу йил ўғли Ўрмонхоннинг хатнаси учун бир юз йигирма кун ош бериб, тўрт ойлик тўй эълон қилди. Шундоғки, ҳар кун икки юз қозон ош дамланар, саккиз юз танур нон ёпилар, икки юзлаб улок берилар, мамлакатдан тўйға келгучи аъёнға ҳар кун минглаб тўн кийдирилар эди.

Бу қадар саховат, бунчалик дабдаба, албатта, хазинадаги олтинлар кучи билан бўлғандир, деб баъзиларнинг кўнглига келар. Хонлар ва подшоҳлар хазинасидаги олтинлар манбаи ҳам фуқаронинг билак кучидир. Лекин Худоёрнинг саховатпешалиги ва маъмуриятпарварлиги меҳнаткашнинг хазинага олтин суратида йиғилған кучидан эмас, бевосита билак кучидан, қўз ёшидан эди. Сунки Муҳаммадалихон давридан бошланған (1240) ўзаро таҳт талаши, ўзбек-қипчоқ жанжали ва бошқа тўполонлар хазинани ялаб-юлқан. Худоёр 1283-нчи йил таҳтка

¹ Текин

² Эски ўрда Шаҳруҳ хоннинг ўғли Абдукаримхон тарафидан 1145 хижрия миёналарида бино килинған. Худоёрнинг орзулариға жавоб бералмайдирган ҳолға келиб эскирган эди (муал.)

ўлтуришида эшиги очик – бўш хазинагагина эга бўлған эди.

Бу “маъмурият даври” саналған беш-олти йиллар Фарғона фуқароларининг умхузн¹лари, қора кунлари бўлған эди. Худоёрнинг Сирдарёдан сув чиқариш можаросини мисол учун олайлиқ.

Хоннинг раъий сув чиқаришға тўхтади. Хазинанинг бўшлиғини, ўйланған ишнинг ниҳоятда улуғлиғини андиша қилмади. Қаламравидаги барча шаҳар ва қишлоқларға саркорлар, чўғоллар тарқатди. Улар халқдан солиқ йиғишқа, ёрдам тўплашқа буюрилгаш әдилар. Бу ихтиёрий равишдаги ҳозирликдан сўнг, “мамлакатимдаги ҳар бир хонадон битта кетман ва битта мардикор берсин!” деб истисносиз умумий бир фармон ҳам бўлди. Қамчиси кўкда тобланиб, ханжари заҳар сочқан “хон ҳазратнинг буйруғиға” ким қарши бора олсин. Ҳар бир оила, гарчи, рўзгор бошлиғини бўлса ҳам, битта кетман билан хон таъйин қилған жойға йўллай бошлади. Бойлар битта мардикор ёллаб бериш устига от ёки арава ҳам топишқа мажбур әдилар.

Ени олти, бўйи (чуқурлиғи) беш газдан ўн беш газгача қазиладирған ариғнинг узунлиғи ўттuz чақирим ва шу ўттuz чақиримлиқ ариғ қазилиб битканда, Наманган ва Андижон туманларидан икки минг ботмонғача ер суғорилар эди. Шу йўсун ариғ қазила бошланди. Лекин ишчи кўб, озиқ-овқат йўқ эди. Бойлар киши ёллаб қутулғанлар, ўттuz чақиримлиқ ариғ хатига бола чақасини оч ташлаб, кетман кўтариб келган нуқул меҳнаткаш, косиб ва дехқонлар чизилғанлар эди. Ўз ёнларидан сарф қилиш учун оқчалари, ҳукумат тарафидан бериладирган овқатнинг салмоғи йўқ эди. Иссиф қуёш остида, гиёҳсиз чўл бағрида кетман одатдагидан кўброк ем талаб қиладир. Ариғ қазувчиларнинг овқатдан силлалари қуриб, иликлари пучайган, ердан ўн қадоқ тупроқ олиб ирғитишқа эмас, ҳатто кетманинг ўзини кўтаришқа ҳам дармонсиз әдилар. Хон тарафидан улар устига ишбоши қилиб белгиланган саркорлар, очлиқ ялқовлигини чинга ҳисоблаб, қулоқ эшитмаган сўкишлар билан бечораларни таҳқир этар, сулайиб йиқилмағунча кетманни ташлатмас әдилар. Ҳар ўн беш-йигирма кунда ариғ бошиға келиб турғучи хон, саркорларнинг съюяти² билан ҳар бора бир-икки меҳнаткашни қовлиқда, ўзига итоатсизликда айблаб, кўбчилик кўз ўнгидаги бўғизлатар ва ҳар гал келиб кетишида шунинг сингари мазлумлар қони билан янги “Хон ариғ”ни намлар турар, бу зулмни ўз кўзлари билан кўриб турған бечоралар очлиққа, дармонсизликқа қарамай жон аччиғида ишқа ёпишар әдилар.

Шу йўсун зулм зарби остида ниҳоятда улуғ иш бир йилга ҳам қолмай итмомиға еткан, минг чақиримлар бўйлаб Сирнинг сирлик суви кумуш каби оққан, гиёҳ унмаган чўллар меҳнаткашлар қони бўлса керакким, хоннинг маъмуриятпарварлиги, яъни унинг мадрасалар, тўрт ойлаб тўй бериши хазинада асрлардан бери йиғилиб ётқан олтинларни сарф қилиб эмас, тўғридан-тўғри фуқарони муфт, мажбурий ишлатиш йўли билан эди.

Хоннинг гарчи зулм билан бўлса ҳам солған мадрасаларига, қазидирған ариғалариға таҳсин қилғучи, “золим бўлса ҳам маъмуриятпарвар экан” дегучи баъзи биравлар орамизда топилиб қолур. Шунинг учун хонни “маъмуриятпарвар” қилған омиллар устида тўхталиб ўламиз:

Хон икки мартаба тахтдай ҳайдалиб, анчагина тажриба ортдирған, учунчи мартаба тахтка ўлтуриши маданиятлик ўрус истибодининг Тошкандин олиб Хўжандга ҳам қўл узатқан саналарга тўғри келган эди. Бу кунги шароит тажрибалик хонни бошқача сиёsat ушлашка мажбур этар эди. Ниҳоятда қаттиғ қўллиқ бўлиш, юқори табақа ҳисобланған уламони, ашроғни ўзига қаратиш лозим ва тахтига аждаҳо каби оғиз очиб келмакда бўлған ўрусларга қарши ўз маданиятини қуриб, жавоб бериши керак эди. Шунинг учун меҳнаткашни раҳмсиз ишлатиб мадрасалар бино қилмоқда, ариғлар чиқармоқда, сарой ва расталар, қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди. Абдукаримхондан бери ўнлаб хонларға яраб келган ўрдани бўзиб, янги ўрда бино қилиши ўз кайфига қарағанда ҳам ўрусларга жонлилиқ кўрсатиш, ялтирасин шаъну шавкат билан Фарғонани ўз қўлида сақлаб қолиш учун эди.

¹ Умумий хафалик

² Чакимчилик

Ўчадирған чароғ ёқин ўчадир, мақоли каби Туркистон хонларида сийрак кўрилган бу маъмуриятпарварлик бизга қолса шу омиллардан туғилған ва бунда самимий ҳеч нарса йўқ эди.

28. ҲАРАМ

Янги ўрда юкорида ёзғанимиздек, ҳақиқатан шукуҳлик, хушманзара бино қилинған эдиким, унинг ҳозирги харобасидан ҳам кўрса бўлур.

Ўрда қўрғонининг ташқари айланаси (тўрт томони) ажойиб гулзорлар, анвўи мевалик дарахтлар билан зийнатланган. Бу боғни маҳтаб Худоёрнинг ўз шоири Мулла Ниёз Муҳаммад:

“Ясаб қасре саодат даврида боғи жаҳон оро,
Муаттар бўлди гулзоридин олам гунбази хазро¹.

Шаҳи волоки берди зеб боғ ичра раёҳиндин,
Ўшал кун тутди ер сахнини бўйи анбари соро².

Ясарда тархини тарроҳ³лар андоғ сакиз гулшан,
Бу гулшан ҳар биридин топдилар юз минг чаман оро.

Ки ҳар ашжор⁴ асмор⁵ини таъмида шакар мазмар⁶,
Очарға шаккар оғзин муддалиққа наҳад оро.

Хиёбон расталардин боғ топди зеби ороиши,
Гулистониға бергандек чаман оро гули ҳумро.

Жаҳон боғида ҳарна неъматидир бунда ул мавжуд,
Насиб эткай сенга юз йилғача ҳақ эй жаҳондоро...⁷”

дейдир ва Худоёрға бу боғда юз йиллаб роҳатланмоқ учун дуо қиладир.

Домла Ниёз Муҳаммад айткандек, гулшаннинг уч тарафи хиёбон, расталар ва бунда эртадан-кечкача ҳалқ қайназиб турар эди. Ўрда боғининг эшигига доим қоровуллар қараб турғанлиқдан, ўрдага алоқаси бўлмаған кишилар боққа кидаласлар, факат ҳафтада бир кун, хоннинг кўнгил очиш соатларида, баъзи мустасно зотлар учун боғнинг йўли очик бўлур эди. Боққа кирилгандан кейин, тўғридан янги ўрданинг дарбозаси, муҳташам музаяқакор тоқ ва равоқлар кўзни қамашдирар, киши гўё ўзини хон ҳузурида, истибдод салобати остида сезар ва мутантан⁸, ва музайян⁹ қасрдан рух олиш ўрниға, билъакс, бир даҳшат ва хавф ҳис эта бошлар эди. Ўрданинг хиштин, кунгирадор қўрғонлари ости билан жазойири қилич тақинған маҳсус мухофиз йигитлар айланиб, бегона кишини қўрғон яқиниға йўлатмаслар, айниқса, ўрданинг юқори қисмидан қўйилған ҳарам дарбозасига яқинлашиш учун, ҳатто ўрданинг ўз ходимлариға ҳам рухсат йўқ эди. Ҳарам дарбозасидан юрғучилар ёлғиз хоннинг ўғли – шаҳзода, хоннинг хотин қариндошлари, канизлар, доя хотинлар, яна баъзи “маҳсус” юмишларга хон томонидан белгиланган заифаларгина эдилар. Бу дарбозадан хоннинг ўзи ҳам юрмас, чунки унинг ҳарамига кирадиган йўли ўз маҳкамаси ва шаҳнишин орқалиқ эди.

¹ Кўк яшил

² Тоза, соф

³ Лойихачи

⁴ Дарахтлар

⁵ Мевалар

⁶ Замири, ичи

⁷ Жаҳонни эгалловчи хукмдор

⁸ Тантанавор

⁹ Зийнатланган

1287-нчи йилнинг сунбула ойи, яъни эрта кузнинг кўклам ҳавосига яқин турған салқинча бир куни. Кечки соат бешларда ўрда ичидаги қайнар турған ҳаёт бир оз тинчиб тушти, дарбоза ёнларидағи қоровуллар ичкарига киши киритмай қўйдилар. Ўрда хизматчилари, масалан, беклар, мирзолар, ясовуллар ва шулар сингари “сайд¹” ходимлари бирин-сирин чиқиб тарқала бошладилар. Биринчи дарбозанинг икки биқинида турғучи қоровул йигитлар ўрданинг улуғ даражалик бекларини таъзим билан узатар, мансаби қуириқ ясовуллар билан мутояба қилишиб қолар эдилар. Саркардалардан баъзиси дарбоза ташкарисида хизматчи тарафидан қантарилиб турған отининг ёниға келиб, отни қараб чиқар, яхши боқмағани, ёки тоза супурмағани учун сайис²ни койиб олар ва сўкуниш ораси сайис кўмагида отиға миниб жўнаб кетар эди.

Дарбозабонлар ўрдада зарур юмиши борлигини сўзлаб, илтижо қилғучи ҳар қандай кишини ҳам хозир ичкарига йўлатмаслар ва асабийланиб койиб қайтарарлар эди.

— Бу ўзи қандай одам, қулоғиға ун босқанму! — деб жекириниб турған биринчи дарбозабон узоқдағи кимгадир қараб қолди, кўзи ўша тарафда экан бояғи сўзини такрорлади, — боравуринг³, оғизни очманғ, шери Яздон келганда ҳам ичкари киритмаймуз!

Илтижо қилғучи умидсиз дарбозадан йироклашди. Унинг кетича дарбоза ёнида банорас паранжилик бир хотин пайдо бўлиб, ичкарига парвосиз кира берди. “Шери Яздон”³ни ҳам киритмайдирган дарбозабонлар хотинни бошдан-оёғ кузатиб, индашмай қараб қола бердилар. Хотин ичкари кириб тўғриға қараб юрди, асл ўрданинг улуғ муҳташам дарбозасиға яқинлашқандан кейин ўнгдаги айри йўлға бурилди.

Хотин ҳарам дарбозасини чоғлаб борар эди. Қўргон остидағи соқчилар хотинга ёвош-ёвош қараб олиш билан кифояланар ва уни таниғандан парвосизча ўз ёнларидан кечирар эдилар.

Хотин ҳарам дарбозаси ёниға етиб, оstonага қадам босқан чоғида бўсағадағи йигит “виш” этдириб қиличини қинидан суғурди.

— Тўхтанғ!

Хотин тўхтади ва йигитка қараб бетидаги чашмандини қия очти. Йигитнинг жиддияти кулимсирашқа мубаддал⁴ бўлиб, ҳаводаги қиличини қайтариб ғилоғиға солди. Хотин юзини очқан кўйи ичкарига юрди. Ўттуз беш ёшларда кўринган бу гўзал хотин ҳарам ходимларидан Гулшанбону эди.

Гулшанбону Худоёрнинг иккинчи даврида ўз хусни билан бир неча мартаба хоннинг илтифотига сазовор бўлған ҳарам канизларидан эди. Худоёр тахтни ташлаб Бухороға қочишға мажбур бўлғандан кейин, оғасини ғайри шаръий ишларда, жумладан, хотинбозлиқда айблаб, тахтка минган Муллахон ўз даъвосига мувофиқ Худоёр ҳарамидаги юзлаб хотинларни ўз йигитлари орасида хотинлиқка тақсим қилиб юборди. Шу жумладан, Гулшанбону ҳам Маллахон тарафидан Худоёрға қарши урушда қаҳрамонлик кўрсаткан бир йигитка инъом қилиниб, шундан бери ўша йигитнинг никоҳида хотин эди. Худоёр учунчи мартаба тахтка мингандан кейин, Гулшан хоннинг ёниға келиб, эски “қадрдонлик” номиға ҳарамдан бир хизмат сўрағанида, “марҳаматлик” хон Гулшаннинг арзини ерда қолдирмай, ҳарам ходимларининг жуда озлариға насиб бўладирған улуғ бир мартаба ато қилдиким, биз Гулшанг топширилған вазифанинг нимадан иборатлигин қуйида кўрармиз.

Гулшан дарбозадан ичкари киргандан кейин, паранжи остида босилиб тартибсизланган соchlарини тузатди, чанг ўлтурған нилий ранг товор кўйлагининг этакларини қоқти, қўлидағи ёқут ва зумурад кўзлик олтин узукларини тўғрилаб тақти ва шундан сўнг зиналардан юқориға қараб чиқа бошлади. Йигирманчи зинадан кейин узун – ўрданинг эни қадар бир бўлак бошланиб, унинг ўнг-сўлини ўн чоғлиқ бухори чакма эшиклар зийнатлаган эдилар. Бу эшиклар

¹ Амир демоқчи

² Отбоқар

³ Халифа Алига берилган нисбат

⁴ Алмашинган

ҳарамдаги алоҳида ҳавлилар ва улар даромад¹ини кўрсатар эдилар.

Гулшан узун йўлакка чиқиб, ўнгдаги биринчи эшикни итарди. Ичкари тарафдан кекса бир ходима – эшик очар хола кўриниб, Гулшанга салом берди ва “хуш келдилар” деди. Гулшанни ичкари киритиб, эшикни беклади. Бу, ҳарамнинг кичкинагина сув ҳавлиси эди. Ўртадағи мис ҳовузда кўм-кўк сув мавж уриб, бир неча канизлар ҳовуздан сув олмоқда эдилар. Ҳавлининг шимолидаги ходималар турадирған кичкина бир уйдан бошқа мунда бино йўқ, фақат жанубда ҳалигидек бир эшик бор эди. Сув ҳавлисидаги бу ҳовуз ҳарамнинг бутун эҳтиёжини ўтар, уни ҳафтада бир неча мартаба маҳсус соатларда мешкоблар томонидан тўлдириб турилар эди.

Гулшан паранжисини кўлиға олиб, эшик томонға юрди. Эшик ёнига келиб секин-секин ҳалқани чертти. Эшик ичкаридан очилиб, бунда ҳам эшик очар хола кўринди. Лекин буниси ёшқина бир каниз эди. Гулшандан паранжи, ҷашмбандни олиб, “хуш келдилар” деди. Бу ҳарамнинг биринчи ҳавлиси эди. Ҳавлининг тўрт томони нақшинкор, ойнабанд, гул чакилган даричалиқ, ҳаммаси бир хил бичиқда танобий (зол) уйлар, ҳар бир уйга маҳсус даҳлизлар ва бир-бирига ямашдириб солинған хоналарни шу даҳлизлар бир-биридан ажратиб турар эдилар. У қадар кенг бўлмаған саҳн остиға хиш тўшалган, ҳавли юзида тўрт-бешта қизил шолдан кўйлак ва бошлариға сариф шолдан рўмол ўраб, оёқлариға бедонадан кафш масхи кийган ёш канизлар сочилған ҳолда вазифалари орқасидан юрар эдилар. Гулшан улар билан оҳиста сўрашди ва канизларнинг биридан ярим товуш ичидаги сўради:

— Он ҳазратим?

— Шаҳнишиндалар, — деди каниз, товшини четка чиқармаслиққа тиришиб.

Шаҳнишин – хоннинг хос ҳужраси, хон овқанланадирған, ухлайдирған ҳам хотинларни қабул қиласидирған уй бўлиб, сув ҳавлисининг қатори билан то тахт ўрнатилған маҳкамагача қатор уч хона танобий уйлардан иборат эди. Бу уйлар шаҳнишинликка мувофиқ бошқа бинолардан баланд қилиб солинған бинолар орқаси, жануби хос ойимлар – яни хонимлар танобийси, ғарби – қисман танобий ва қисман ошхона ва ҳарам ҳазинаси биноларини ва бошқа ҳавлиларга чиқиш учун даромадларни ташкил этар эди.

Гулшан, “шаҳнишиндалар” жавобидан сўнг, тараддуллангандек бўлди. Бир оз иккиланиб турғандан кейин; яна бир қайта сочини, рўймолини, кийимини тузатиб олди ва шаҳнишин томонға бурулди.

— Ойихоним чақирадирлар, — деб бир каниз шивирлади.

Гулшан уч-тўрт қадам босқан эди, тўрдаги танобийдан чиқиб келган канизнинг ҳалиги сўзи билан тўхтади ва сўзсиз каниз томонға бурулди. Гулшан кирганда даҳлизнинг тўрида уч нафар каниз санама² тикиб ўлтуар эдилар. Улар билан саломлашди. Ул саломлашкан аснода ичкари танобийдан олти ёшлар чамалиқ, оқ туслик қора кўзлик кўркамгина бир бола сариф атлас кўйлагини ҳилпиратиб чиқиб келди.

— Ассалому алайкум... Соғмилар, шаҳзодам, — деди Гулшан кўлини кўкрагига кўйиб, болаға букилинқираған ҳолатда.

Шаҳзода жавобсиз кулимсираб, Гулшанга бир оз қараб турди-да, ичкарига кириб кетди.

Гулшан кафшандозда оёғини ешиб, гиламга чиқди. Даҳлиз ўн бир ёғочлик катта мунаққаш уйдан иборат бўлиб, тахмонида атлас ва адрес кўрпа, кўрпачалар уюлған, тоқчалари анвойи хитойи ва қашқар чиннилари, бухоро мис ва кумуш идишлари билан зийнатланган эди. Гулшан кафшини еша бошлиғач юқоридағи санама тиқувчилар ҳам ўрунларидан турған эдилар, келиб кўришдилар. Улар кўришиб бўлғанда, бояғи каниз ичкаридан чиқди.

— Кирсинлар, — деди Гулшанга.

29. ОҒАЧА ОЙИМ

¹ Йўлак

² Ироки

Гулшан эшикка юриб келиб, рўймол-лачагини тузатти ва ичкарига қадам бости. Эшик ичкарисида қўл қовиштириб ўлтурган каниз ўрнидан туриб букилди.

— Сафо келдилар¹.

Асл гиламлар, баҳмал кўрпачалар, олтин ва кумуш асбоблар билан зийнатланган танобий уйнинг орқа ва ўнги деярлик кўзни қамашдиравлик шукуҳларга ғарқ бўлған эди. Танобийнинг ҳавли томонига қурулған учта кичкина теразаларнинг ойналари ҳам бундаги асл ашёларнинг турлик навъи қабилидан ҳар кўзи ҳар рангда жилваланар ва уларнинг акси зиёси билан шипга осилған олтин қандил алвон тусда товланар эди. Танобийнинг тўрида, ипак жойнамоз устида қиблаға қараб ўлтурган ойим тизасига ясланған шаҳзодани эркалаб, ёниға кайрилди. Эшикдан кириб, қўл қовиштириб тўхтаған Гулшан икки букилиб салом берди.

— Келинг, Гулшан, — деди ойим, — ўлтуринг, ваалайкум ассалом.

Гулшан таъзим билан биринчи даричанинг юқорисиға бориб ўлтурди ва дуоға қўл кўтарди.

— Ойи хонимнинг баҳт ва обрўлари зиёда, шаҳзодамнинг умрлари узун бўлсин.

Эшик ёнида тик турған каниз дуо асноси ўлтуриб фотиха ўқушди. Фотиҳадан сўнг яна ўрнидан туриб қадалди. Ойим ҳамон шаҳзодани эркалаб жойнамоз устида ўлтурар эди.

Жияклик атлас кўйлак, Бухоро кундалидан² желатка на бошиға санама рўймол ўраған ўттуз беш ёшлар чамалиқ бу хоним — Хоннинг мұйтамад³ хотини Оғача ойим ва шаҳзода эса хоннинг суюклик ўғли — Ўрмонбек эди. Оғача ойимнинг хитой хонимлариникига ўхшаш қора бодом кўзи ва умуман сиймоси Туркистон қизи эмаслигини айтиб турар, бироқ тилида бегоналиқ сезилмас эди. Оғача ойимнинг асли исми Масъуда хоним, аммо "Оғача ойим" деб машҳур бўлиши унинг қашқар қизи бўлғанлиғидандир. Уйғурлар биздаги "хоним, бекач" дейиш ўрнида "оғача" дейдирлар. Масъуда йўш атрофида турғун бўлған уйғурлардан Ибодуллаҳўжа деганинг қизи, Худоёр ўзининг иккинчи давлатида бунга уйланган эди.

Худоёр таҳтни ташлаб Бухороға кетишқа мажбур бўлғандан кейин қўб хотинлари унга вафосизлиқ билан эр қилиб кетканлари ҳолда, шу Оғача ойим эрининг ҳорлиқ ва муҳтоҷлик кунларига шерик бўлиб юрған ва шу вафодорлиғи жиҳатидан хоннинг эътимодини қозонған эди. Иккинчидан, Оғача ойим Худоёрнинг ҳарам хотинлари ичиди ақллик, тадбирлик ва шу сояда ҳарамнинг барча хонимлари ва юзлаб канизлари бунинг идорасига топширилған эдилар. Юзлаб кундашлар орасидағи жанжаллар оғачанинг ислоҳиға⁴ келиб тўхтар, ҳарамдан ҳар кимса бунинг сўзига қулоқ солишиға мажбур, ҳатто хоннинг ўзи ҳам хотинлар орасидағи онглашилмовчиликларни Оғачанинг ислоҳиға ҳавола қилғучи эди. Янги кийим бериш вақти етканда, кимга қандай кийимлик лозим, ким қандай нарсага муҳтоҷ — бу масала ҳам Оғача ойим тарафидан ҳал қилиниб, ҳазиначига буюрилар ва ҳозирланилған кийимликлар унинг томонидан таҳсум қилинар эди. Бундан бошқа, кундалик ошхона овқати ҳам Оғачанинг белгилаши билан пиширилар, ойим ва каниз, доя ва чеварларнинг ҳаммомга боришлари, бекларнинг тўйига чиқишилари ва шунга ўхшаш лозим-омадалар ҳам бу ойимнинг кўрсатишига мувофиқ эди. Баъзан Оғача ойим мамлакат ишларига ҳам оралашиб олар, гоҳо ўз фикрига хонни унатиб ҳам қўяр эди. Худоёрнинг хотинларидан кичик Шоҳ ойим⁵ вафот этиб, ундан бир бола — Ўрмонбек ятим қолған эди. Худоёр Ўрмонбекни жуда яхши кўрар ва ўзига валиаҳд белгилаган эди. Кичик Шоҳ ойим ўлгандан кейин Ўрмонбекни ҳарамда эътимодлик бўлған Оғача ойимға топширди. Шундан бери ул Ўрмонбекни ўз боласидек тарбия қилиб келар ва бу сабабдан ҳам хоннинг назарида унинг қадри жуда юқори кўтарилган эди.

¹ Сафо келдилар — хуш келдилар.

² Кундал — зар иплар билан тўқилған қимматбаҳо мато.

³ Мұйтамад — ишончли, эътимодли.

⁴ Ислоҳ — тузатиш, тўғрилаш.

⁵ Шунгон бегининг қизи (муал.).

Оғача ойим ҳануз Гулшанга илтифотсиз, Ўрмонбек билан сўзлашмакда эди:

- Жуда шўх бўлибсан, ўғлим. Мен сени отахонингға чақиб бир урдираи.
- Будана берсангиз шўхлик қилмайман.
- Буданаларингни ўлдириб битирдинг-ку, золим, буданаларни яна қайдан олайлик.
- Мен ўлдирмадим, ўзлари ўлиб бутдилар.
- Зийракни нега урдинг?
- Зийрак менга будана топмади.

Оғача ойим эшик ёнида тик турған канизға қаради:

- Кел, Мисқол, — деди ва Ўрмонбекнинг орқасини силади. — Сен ғуманг билан ўйнаб кир, буданани эртага топдирамиз.

Каниз Ўрмонбекни етаклаб чиқа бошлади.

- Олдимға ҳеч ким кирмасин, — деди Оғача ойим. — Эшикни ёпиб чиқ.

Улар чиқғач, Оғача ойим Гулшанни ўз яқиниға чақириб, жойнамоздан қўрпачага сурилиб ўлтурди, такрор — "яқинроқ келинг, Гулшан", деб таклиф қилди. Оғача ойимнинг бирар муҳим сўзи борлиғини сезган Гулшанбону қўл қовишириб, ойимнинг яқиниға бориб тиз чўкти.

- Шаҳардан нима хабарлар топдингиз, Гулшанбону?

- Шаҳар хабарлари ойи хонимдан маҳфий эмасдир.

- Ўзингиз тинч турасизми, уй ичингиз соғмилар?

- Шукур... Онҳазратим ва ойи хонимнинг сояи давлатларида.

— Ишларингиз қандай? — деди қулимсираб Оғача ойим. — Бизга кундашлар топиб бўладими?

Бу саволдан Гулшан бошини қуи солди, Оғача ойим қулимсиганча Гулшандан жавоб кутиб турар эди.

— Сиз бизга кундаш изласангиз ҳам, — деди Оғача ойим, — албатта, ўз ихтиёргизча эмас, сайиднинг амрлари билан; шунинг учун бу тўғрида мен сизни айблай олмайман.

Бу сўз билан Гулшан бир оз хижолатдан чиққандек бўлди.

- Албатта, ойи хоним...

— Сўзимни ерда қолдирмаслиғингизға ишонғаним важидан, — деди Оғача жиддий тус олиб, — сиз билан бу тўғрида маҳфий бир-икки оғиз гаплашмакчи эдим.

- Канизингизнинг боши устиға, ойи хоним.

Оғача ойим деворға суялған ёстиқни тирсаги остиға тортиб такя қилди.

— Мен бу гапимни ўткан кун Ботирбоши холаға ҳам айтиб қўйдим. Лекин сайиднинг қулоқлариға еткурмаслик шартдир. Бу тўғрида холадан ҳам сиз эҳтиётлироқсиз, деб ишонаман. Чунки сизнинг мен билан эски қадрдонлиғингиз бор.

- Чўрингиз сўз улашдиришни ёмон кўрадир, ойи хоним.

— Албатта, шундай бўлмоғи лозим, — деди Оғача ойим, — ўзгалардан ҳам сизга айткулуғи йўқ, Гулшан. Сайиднинг никоҳларида биз ўнлаб кундашмиз¹... Агар канизларни ҳам қўшиб хисобланса, кундашларнинг саноғи бир юздан ортадир. Ботирбоши хола, яна бир нечалар ва атрофдаги бекларимизнинг таважжуҳлари соясида² сайиднинг ҳарамлари уч-тўрт йилнинг ичидаги бунчалик чўриларга эга бўлди... Янги ва кенг ўрдаға келиб яйрашармиз деган эдик, баракатларингизда кундан-кун баттарроқ сиқилишиб борамиз. Ҳатто ичкари ҳавлиларда бир уйга саккиз, тўқкуз каниз жойлашишға тўғри келиб қолди. Бу ҳол давом этса, бирар йиллар ичидаги яна бир янги ўрда солишқа тўғри келадир. Бу, албатта, мумкин эмас. Ундан сўнг сайиднинг ҳамма дикқатларини ҳарамга тортилса, мамлакат иши халалдор бўлишида ва бунинг

¹ Шариъатда тўрттадан ортиқча хотин олиш йўқдир. Худоёрнинг расмий никоҳидаги хотини тўрттадан ошмас, яъни, янги хотин оладирган бўлса, тўртинчи хотинини канизликка кечириб, ўрнига янгисини кўйиб турар эди. Оғача канизликка кечирилганларни ҳам бунда қўшиб хисобладайдир (*муал*).

² Атроф хокимлари хушомад тариқасида чиройлик кизларни хонга юбориб тургучи эдилар... (*муал*).

уволини бизлар кўтаришимизда шубҳа йўқ. Мана шу андишаларга бориб, сиз билан кенгашмакчи эдим... Бу андишам Ботирбоши холаға ҳам маъқул тушиб, ваъда берди. Сиз ҳам шу гапларни яхши ўйлаб, ўз фикрингизни менга сўзланг-чи, Гулшанбону.

Гулшан оғача ойимнинг мақсадига тушунмагандек бир оз ўйланиб турди:

— Муддаоларига чўрингиз тушунмадим, ойи хоним.

— Тушунмаган бўлсангиз, — деди Оғача, — мундан сўнг ҳарамга хотин ва каниз келтирилмасин, дейман.

Гулшан бошини қуи солди. Чамаси, Оғача ойимнинг таклифи унга ёқмағансумон эди. Дарҳақиқат, оғиздағи ошни олдириш ҳар ким учун ҳам бир хил эмасдир.

— Биз каминаларда нима гап, айланай ойи хоним... Биз, ҳарна қилсақ, онҳазратимнинг буйруқлари билан қиласиз... Биз онҳазратнинг отқан ўқларимиз.

Оғача ойим Гулшаннинг қўзига анча тикилиб қолди. Лекин Гулшан қўзини ундан қочириб ерга боқди.

— Албатта, биз сайиднинг отқан ўқларимиз, — деди Оғача ойим қизишқаннамо. — Лекин, хўжам буюрди, деб ишнинг ўнг-терсига қарамай югурга бериш аҳмоқлиқдир. Агар сиз билан мен онҳазратнинг холис қуллари бўлсақ, сайиднинг давлатларига рахна солмайлик, дўсти нодонлик қилмайлик. Мана бу — холис қуллик даъвосида бўлган бизнинг қўлимиздан келадир... Зоҳиран, сайидга хиёнат кўринса-да, ҳақиқатда холис дўстлик, деб сизга бу таклифни қилдим. Сайдни кунчилайди¹, деб бошингизға келтира кўрмангки, ҳозир ҳам мен онҳазратнинг бир юзинчи хотини бўламан. Юз хотиннинг биттаси бўла туриб, кундашлиқ қилиш ўзи телбаликдир. Лекин, орада бир ғараз² бўлса, ул ҳам сизга айтканимдек, холис қуллик — чин давлатхоҳлиқдир³, тушундингизми Гулшан.

Гулшан "биз сайиднинг отқан ўқларимиз" деб Оғача ойимни аччиғландирған эди. Ўз хатосига тушунган Гулшан узр айтди.

— Мен сизга бу гапни бошқа мақсадда айтдим, ойи хоним. Биз, дедим... албатта, биз...

— Агар сиз бунда ноилож бўлсангиз, мендан йўл сўранг.

— Пир бўлиб қўлимдан тутсангиз, онҳазратимнинг ўғурларида бошим фидо бўлсин.

— Гап шундай бўлса, иккимизнинг бу ишқа кўмаклашувимиз ёки сукут қилишимиз давлатхоҳлиқ эмас, душманлиқдир, — деди Оғача ойим. — Маним сизга кенгашим — бундан сўнг устингиздаги хизматка бир оз ўйлашиб қадам босишидир.

— Мени итобга⁴ тутсалар?..

— Бунинг тадбири осон, — деди Оғача. — Аввал шуки, сайиднинг қўзларига оз кўрининг, кўринган чоғингизда сулук чўри тополмадим, деб узр айтинг. Сизни, тополмабсан деб қийин-қистоққа олмаслар, жазога тортмаслар. Мухтоҷлиқдан кўрқсангиз мен бор, мен сизга қўлимдан келган ёрдамни қиларман. Маъқулми, Гулшанбону?!

Кейинги жумла билан Гулшаннинг чехраси очилиб кетди.

— Хўб, айланай ойи хоним.

— Аҳсан!

Даҳлизда санама тикиб ўлтурган канизлардан бири — хазинадор югуриб кирди.

— Лаббай.

— Опангға икки тилло бер, устига мунсак ёп!

Аҳсан икки қўлини кўкрагига қўйиб, таъзим қилғандан сўнг, чиқиб кетди.

— Шундай одатингизча маним олдимға келиб туравуринг, керагингиз бўлса тортинмай айтинг.

¹ Кунчи — рашқ қилиш, қизғаниш.

² Ғараз — мақсад, ният, муддао.

³ Давлатхоҳ — хайриҳоҳ; дўст.

⁴ Итоб — таъна.

Гулшан бош букиб қуллик қилди. Эшик очилиб, қўлида адрес мунсаги билан Аҳсан кирди ва Гулшаннинг устида тўхтади. Гулшан ўрнидан туриб ойимға бош эгди. Шу ҳодда Аҳсан мунсакни унинг устига ёпиб, қўлиға икки тиллони ҳам узатди. Гулшан устида мунсаги билан оҳистағина ўлтурди. Аҳсан ҳам турған жойига чўккалади. Гулшан дуоға хўл кўтарди. Аҳсан омин, деди. Дуодан сўнг Гулшан ва хазинадор — Аҳсан оҳиста-оҳиста орқалари билан юриб, Оғача ойимнинг ҳузуридан чиқдилар.

30. ХОНИМ ОЙИМЛАР

Гулшан эгнида мунсаги билан даҳлизга чиқиб, ундаги канизлар томонидан "илтифотга лойик қўрилгани" учун табрик қилинди. Кафшандозда кийинар экан, кўзи тўғридағи шаҳнишинда эди. Канизлар билан хўшлашиб ҳавлига тушди.

Юқорида сўзланганидек, бу ҳавлида хоннинг суюкли хотинлари ўзларига хос доя, чевар, канизлар ва қуллари билан турар эдилар.

Оғача ойимнинг қаторидағи иккинчи танобий хоннинг суюкли хотини Розия ойимға қарап эди. Розия ойим гарчи ўткан йиллардагина хонга никоҳланган бўлса ҳам, ўзининг хаёлий ҳусни билан "сайд"нинг илтифотини жалб этиб, ҳарамда биринчи мавқуъга минган хонимдир. Хизматига тўрт каниз ва икки қул ҳадя қилинған бу ойим асли кошғарлиқ бўлған Охундженбой деганнинг қизидир. Розия хоним қизлик чоғида Кўқон бойларидан Жонбобо отлиғ бир кишига тегиб, бир бола тукқандан кейин эри ўладир. Бундан сўнг кўқонлик Миён Фазл Ваҳҳоб ҳазратка эрга чиқадир. Гулшанбонуға ўхшаш хуфиялар "сайд"нинг қулоғиға еткирган бўлсалар керак, бир кун хон, тўсиндан арава юбориб, Розия хонимни "мечмонға" чақиради...

Хоннинг хукмига қарши Миён Фазл Ваҳҳоб нима ҳам қила олсин. Розия хоним хон ҳарамида бир кеча кўниб, эртаси уйига қайтадир. Ул уйига қайтиб келганда Миён Фазл Ваҳҳоб Розия хонимнинг қўлиға талоқ хати топшириб, етти арава мол билан ўрдаға жўнатадир... Миён Фазл Ваҳҳоб бу ишни қўрққанидан қилғанми ёки хонға аччиғ тариқасидами, ҳар ҳолда буниси ҳатто Розия ойимнинг ўзига ҳам қоронғидир¹.

Гулшан Розия ойимнинг даромадига етканда икки нафар каниз даҳлиздан чиқиб, бўсағанинг икки томонида хўл боғлаб ва бош букиб тўхтадилар. Шу ҳолда ичкаридан гўё юзи сут билан суғорилғандек оқ, қуралай кўзи ойсиз ва булутиқ кечасидан ҳам корароқ, қадди сарв каби мавзун, қора сочи тақимини ўпкан, уст-боши ипак ва олтинлар билан ғарқ бир хоним хиромон чиқиб келди. Бошидағи ҳисобсиз кокилларини санама тикилган оқ ҳарир рўймол билан озорсизгина боғлаған, ёқа ва этакларига нафис жияқ бириқтирган хонатлас кўйлак, бухоро кундалидан қирғоқлариға олтин уқа (кўр) тутулған енгиз желатка кийиб, ёкут кўзлик олтин тугмаларни бўшқина солған, ҳуснда мисли оз бу нозанин хоннинг суюкли хотини — мазкура Розия хоним эди. Розия хоним орқасидан саккиз-тўққуз ёшлар чамалиқ, кўз ва тишидан бошқа аъзосида оқи йўқ бир бола кўриниб, хонимни таъқиб этди. Бу ёш югурдак қулча хонимнинг ҳар бир майда хизматларига тайёр каби оёғ олар эди².

¹ Ҳарам тўғрисидаги маълумотимизнинг аксариси бу кунда ҳам ҳаёт бўлған шу Розия ойимдан олинди. Ҳозир тўқсон ёшларга еткан бу кампир ўзининг кучлик хотираси билан бизга қийматлик маълумотлар берди. Ҳануз сакланиб келган баъзи ҳусусиятлари билан бизни таажжубка солди. Мухтарама Розия ойимга ва икки орада воситачи бўлиб устимга миннат қўйған кўқонлик дўстим Босит Қодирийга ташаккур ва раҳматлар айтишқа бурчлиман (муал).

² Қуллар аксар тожик ва хабашдан бўлиб етти ёшдан ўн икки ёшғача эдилар ва ҳарамда бундан юкори ёшдағи қуллар сакланмас, қул ўн икки ёшға етканда, ҳарамдан чиқарилиб, ўрдадағи бирар хизматка белгиланар эди, дейдир Розия ойим. Эрлиги олинган (бичилган) қуллар Худоёрнинг онаси Ҳоким ойим — Жорқин ойимғача (1285 нчи йилда вафот) факат икки нафар бўлиб: (Эшмат саркор, Тошмат саркор; ҳар иккави хабаш) булар ҳам хондан ташкари ҳарамга киralмас эканлар. Ҳар кун эрталаб хон онасиға салом бергали кирганда ҳалиги икки нафар қул ҳам хоннинг орқасида кириб, Ҳоким ойимга салом бергандан сўнг яна хон билан бирга чиқишиб кетар эканлар (бу иккиси Шералихондан қолған, Ҳоким ойимга яқин, қадрдон қуллар бўлғанга ўхшайдир).

Розия ойимнинг айтишига қарағанда, шу икки кулдан бошқаларнинг эрлиги йўқотилмаған экан. Бундан

Розия хонимға қарши келгучи Гулшан букилиб салом қилди. Розия хоним ишорат билан жавоб бергач, "эсонми-сиз" деди ва унинг жавобини ҳам кутмай шаҳнишин то-монға қараб йўл солди.

Гулшан Розия ойимнинг қўйисидағи даҳлизга юзланиб, ундаги канизлардан Қурбон ойимнинг соғлигини сўраб ўтди. Қурбон ойим танобийсидан сўнг ҳавлиниңг кун ботишиға мойил бино Шодмон ойимға қарашлиқ ва шу билан ҳарамнинг биринчи ҳавлисидағи ойимлар ҳисоби битадир¹.

онглашиладирким, Худоёр ҳарами тўғрисида ёзгучи ўрусларнинг кул (евнух) ларни каниз ва хонимлар билан аралаш юрган ҳолда кўрсатишлари муболагадир.

Розия ойим яна тафсилга киришиб: "Хон биринчи мартаба таҳтдан ҳайдалишида ўзига қарашлиқ ёш қуллардан бир нечасини Жиззахка элтиб ўқутди ва сўнғи даврида уларни баъзи мансабларга кўйди. Улар: Шоғулом жарчибоши, Жамил Файзулло ва Муллача ҳазиначилар, Давлат удайчи, Давлат саркор ва Шопсанд қўрошилар, дейдир. Бу қуллар ҳам ҳарамга киralмаганларидек, эрликлари ҳам жойида экан (муал.).

¹ Розия ойимнинг айтишига қараганда, Худоёр ўзининг уч карра хонлик даврида шу хотинларға уйланган:

- 1). Қозок тўра — Розия ойим бунинг отасини аниқ айтамайдир. Лекин, ўзи кирғизлардан эди, дейдир. Фикримизча, Мусулмонқулининг кизи шу бўлсамикин?.. Ҳизматида тўрт канизи бўлған;
- 2). Анбарчик тўра — Ўратепада юзбеги бўлған Худоёрбек валламининг кизи;
- 3). Катта пошшо ойим — қўқонлик Хўжа Калон тўранинг кизи, Насриддин бекнинг онаси, ҳизматида етти каниз, тўрт кул;
- 4). Қўқонлик ойим — Қўқоннинг Сармозор даҳасидан, кимнинг қизи эканини Розия ойим билмайдир. Хон биринчи мартаба таҳтдан қувланғач, эрга тегиб кеткан;
- 5). Қурбон ойим — ғума (жория) лардан, Ўрмонбекнинг ҳазиначиси, ҳизматида икки кул, уч каниз.
- 6). Гулзода бекач — ғумалардан, ҳизматида тўрт каниз. Шаҳзодаҳон исмлик бир кизи бўлиб, 1919 йилда Ўшда ўлган;
- 7). Ширин бекач — ғумалардан, ҳизматида уч каниз, икки кул. Тўра пошша исмлик бир кизи бўлиб, қўқонлик Кароматхон тўрага берилган;
- 8). Исфаралик ойим — исфаралик Ҳабиб эшоннинг кизи. Бундан Моҳзодаҳон исмлик бир киз туғулиб, қўқонлик Сафоҳон тўранинг ўғли Исоҳонға берилган (Моҳзода алҳол тирик эмиш). Худоёр иккинчи хонлик даврида исфаралик ойимни ғарликда айблаб, баҳона билан ўрдадан ҳайдаб юборған.
- Худоёрнинг иккинчи хонлик даврида олған хотинлари:
- 9). Мунисхон пошшо — қўқонлик Ғозихон тўранинг кизи, ҳизматида саккиз каниз, тўрт кул. Бундан Сайд Умарбек исмлик ўғул туғулған. Сайд Умарбек бу кунда Рошидан райён, Тўра қишлоқда турар эмиш;
- 10). Пошшобону ойим — Қўқонда машхур Баҳодирхон тўранинг синглиси, Муҳаммад Аминбек билан Чорсолаҳон пошшонинг онаси, ҳизматида тўқкуз каниз, беш кул;
- 11). Мастьудаҳон (Оғача ойим) Ибодуллаҳўжа кизи, Фансуруллобекнинг онаси;
- 12). Кишибиби (Қизойим) — Худоёрнинг тоғаси Гадойбой дотхонинг кизи. Бу аслда Шомуродхоннинг хотини бўлиб, Шомурод ўлгандан кейин Ҳоким ойим Бухорода ўғли Худоёрға Кишибибини никоҳлаб берган, ҳизматида беш чўри, уч кул;
- 13). Кичик Шоҳойим — Шуғнон ҳокимининг кизи, Ўрмонбекнинг онаси, боланинг чилласи чиқмай ўлган;
- 14). Тўхтапошшо (Чиндовуллик ойим) — Наманган тумани Чиндовул қишлоғининг хўжа қизларидан, ҳизматида тўрт каниз, уч кул.
- 15). Катта Шоҳойим — Дорбоз ҳокимининг кизи, ҳизматида етти чўри, катта Шоҳойимдан Сайд Фансурулло исмлик ўғул туғулиб, беш ёшида экан, Марғилонда Пўладхон ўлдирган;
- 16). Гуландом бекач — ғумалардан, бундан Офтобхон исмлик киз туғулиб, Худоёр вактида, ўн уч ёшида ўлган;
- 17). Моҳбегим бекач — ғумалардан. Биняминбекнинг онаси, ҳизматида уч кул, уч чўри;
- 18). Гулқиз бекач — ғумалардан;
- 19). Асал бекач — ғумалардан. Учунчи хонлиқ даврида;
- 20). Қоратегинлик ойим — Қоратегин ҳокимининг кизи, ҳизматида етти чўри;
- 21). Биби пошшо экавотлик ойим — Наманган юқорисида Экавот қишлоғининг катта эшони Хўжам пошшо тўранинг кизи, ҳизматида уч чўри, икки кул бўлған; бу ойимдан Сайд Фансурулло исмлик ўғул туғулиб, уч ёшида Пўладхон ўлдирган;
- 22). Розия ойим — (шу маълумотларни бергувчи) Розия ойимдан Сайд Умарбек отлиқ ўғул бўлса ҳам уч ёшида ўлган;
- 23). Қамбар пошшо — Хўжакалон тўранинг кичик кизи, Катта пошшо ойим ўлгандан кейин болдиз олган, ҳизматида уч каниз.
- 24). Ойнисахон пошшо — Турсун оталиқнинг кизи;
- 25). Тухфаниса ойим — Олтиариғ қозисининг кизи; бу қизга уйлангандан ўттуз етти кун кейин Худоёр ўрусларга сиғиниб Тошканд келган;
- 26). Ҳамроҳ биби ойим — қўқонлик Нурматбой деганнинг кизи;
- 27). Саиданисо (чимёнлик ойим) кирғизлардан бирининг кизи.
- 28). Шодмон ойим — ғумалардан; ҳонға суюкли эмиш, ҳизматида уч чўри, уч кул;
- 29). Гулбону бекач — ғумалардан; ҳизматида бир чўри, бундан Озодаҳон исмлик киз туғулиб, қўқонлик Баҳодирхон

Гулшан ҳавлининг кун ботиши — ошхона ва бошқа рўзгор уйлари ёни билан бориб бир эшик орқали бизга маълум узун йўлакка чиқди. Йўлакда сув ҳавлисидан чиқиб келган бир каниз Гулшанни кўриши он қўлидағи сувлик кашкулни ерга қўйиб югурди:

— Эсонмисиз? Мунсак муборак, аямлар соғми?

Гулшан қўл учи билан кўришди:

— Ўзинг ўйнаб кулиб юрубсанми? Мунисхон пошша ойим саломатмилар? Биби пошша ойим ёзилиб кетдиларми?

— Шукур, шукур, бизнинг ҳавлига киринг.

— Киарман, — деди Гулшан ва устидаги мунсакни еша берди. — Сен маним келганимни уларга айтма. Мен ўзим бир оздан кейин чиқарман.

Каниз орқасиға бурилиши билан йўлакнинг юқори эшикларидан бири тарақ-турук очилиб, ичкаридан икки ёш, оёғ ялан каниз қувлашиб чиқдилар. Гулшанни мунсак билан овора кўрган қизлар шу тарафка қараб югурдилар.

— Гулшанжон, Гулшанжон! Эсонмисиз, омонмисиз? Сарпа қутлуғ!

Шўх канизларнинг бири Гулшаннинг олдидан ва иккинчиси ёнидан ўрмалаб, бирининг оғзидан иккинчиси "Гулшанжон, эсонмисиз!" ни олиб эсанкиратдилар.

— Бўлди, бўлди! Шўх байтал ўлгурлар! — деди Гулшан, — ойимлар эшитса нима деган гап бўлади?

Қизлар Гулшаннинг сўзига қулоқ солмай, келган тарафлариға қараб уни судрадилар.

— Тўқ байтал! Гулшанжон! Тўқ байтал!

Гулшан аччиғланса ҳам яна уларнинг сўз ва ҳаракатидан кулишқа мажбур эди.

— Куриб кеткурлар... Шунинг учун ҳам сенларнинг олдингға киргим келмайди-да!

Сўзга илтифотсиз, ўюн билан борған канизлардан бири Гулшаннинг қўлидағи мунсакни титкилаб ўзига тортди:

— Қайси гўрдан олдинг, менга берсанг-чи шуни!

— Ол, ол! — деди Гулшан мунсакни бўшатиб, — ўлимлик қиласан!

— Албатта тобутимга ёпарлар!

Йўлакнинг бошидағи эшикка етдилар ва учиси бирдан сиқилишиб, ичкарига кирдилар.

31. ҚИРҚ ҚИЗЛАР

Гулшанлар киргандан ҳавли "Қирқ қизлар" деб аталар эди. Бунда хоннинг кўнгил очишиға хизмат қилғучи "Қирқ қизлар" турага эдилар. Бу ҳавли ундаги ўюнчи, созанда ва навозанда канизларнинг сонидан олиб "қирқ қизлар" аталған эди.

Худоёрнинг ҳарам канизлари сони бир юз эллий беш нафар бўлиб, булардан ўн тўрт нафар оқ саройда, саккиз нафар шаҳнишинда, яъни хоннинг ётиш туришиға маҳсус, саккиз нафар Ўрмонбекка қарағучи, ўн нафар доялар хузурида, йигирма беш нафар шу "қирқ қизлар"да ва қолғанлари ҳар қайси хоним ойимларнинг хизматида эдилар.

тўрага келин бўлган;

30). Рухафзо бекач;

31). Сайқал бекач;

32). Санавбар бекач;

33). Арғувони бекач;

34). Нигор бекач;

35). Рузвон бекач. Бу олтovi ҳам ғумалардан эмиш.

Бу ерда ёзилганлар Худоёрнинг тугал хотинлари ҳисоби бўлмас, деб ўйлайман. Чунки Розия ойимнинг хотиридан баъзиси кўтарилган бўлиши мумкинdir. Биз Розия ойимнинг ёнида эканмиз, ўртоқ Босит:

— Хон неча хотин олган эди, ойи? — деб ҳазил тариқасида такрор савол берди. Розия ойим мендан ийманган қиёфада:

— Хон курсин, унинг олған хотинларининг ҳисоб-китоби йўқ, болам, — деди ва манимча жуда тўғри сўзни айтди (муал).

Ҳавли юзида тўп (копток) ўйнағучи "қирқ қизлар"дан етти-саккизи Гулшан олдиға югурдилар.

- Эсонмисиз!
- Елиб югуриб ҳорманг!
- Эрингиз ўлмадими!
- Шаҳар йигитлари омонми!...

Бу қизлар ҳалигилардан қолишмайдирған шўх эдилар. Гулшан ҳам энди жиддият сақлаб турмади:

— Зерикмай ўлтурибсанларми? Ичларингда туғиб қўйганларинг йўқми? Уйнаш қилиб тутилмадингларми?

Бу ҳавли тўртта кичик ва битта зўр танобий уйдан, ҳам "қирқ қизлар"га маҳсус ошхона ва бошқалардан ташкил топиб, қизлар кичик уйларга жойлашқан эдилар. Уларнинг ясаниға келганда, юқоридағи канизларда кўрилгандек — қизил шол кўйлак, сариф гуллик қизил шол рўймол, шуваматос ёки адрас желатка эди. Ҳозирги тўп ўюниға иштирок этувчи қизларнинг ҳаммаси деярлик ялан оёғ бўлиб, юмишдаги ва ошхонада ош пиширгучи қизлар дуранглик бедона кафшлар кийган эдилар. Аксарият, йигирмадан ошқан қизлар, ичларида ўн олти, ўн етти ёшликлари ҳам кўринар эди. Бу қизлар мамлакатнинг ҳар тарафидаги беклардан хонға ҳадя тариқасида юборилғанлар, шунинг учун улар терма дўндиқлар эдилар. Чўри исми билан ҳарамга келган кунлари ҳар бирлари ҳам хоннинг "илтифоти"га бир-икки мартабагина "лойик" кўрилиб, сўнгра "қирқ қизлар" ичига ҳавола қилинған эдилар. Улар ҳануз ҳам шаҳарнинг машҳур хотинлари бўлған Нусрат ҳофиз, Ботирбоши хола, Тилло ҳофиз, Тожи ҳофиз, Мисқол ҳофиз, Хон оғача, Мисоқ оғача, Улуғ ўюнчи, Шоҳбачча, Ражабхон, Тош ҳофиз ва ҳатто марғилонлик Зебихонлардан ўюнга, созға, ашулага таълим олиб келарлар ва шунинг учун ҳар бирлари ўз ҳунарларида яхши санъаткор бўлған эдилар. Жумъа куни етканда бу ҳавлидаги катта танобий тартибка солинар, "қирқ қизлар" янги кийимлар кийиб упа-эликлар қўярлар, турли зийнатлар тақиб, ажойиб суратда базмга ҳозирланарлар эди. Жумъа намозидан кейин хон баъзан ёнида Розия ва Оғача ойимлар билан бу ҳавлига ўтар ва катта танобийнинг тўрига кўюлған маҳсус курсига ўлтуриб, "қирқ қизлар" базмини кўрар эди...

Шу йўсун қизлар Гулшанни ҳавли ўртасидағи тўп ўюниға судрадилар. Гулшан ўюнға иштирок этишда тихирлиқ қилиб кўрган эди, қизлар зўр келдилар. Ноилож ул ҳам ўйнамоққа мажбур бўлди. Бир чеккада ўлтуриб ешинди. Шу қизлардек ялан оёғ, бош ялан бўлди. Товор кўйлагини аяб липпа урди, енгини тирсаги юқорисиғача шимарди ва ички кийимини ҳам болдириғача кўтарди.

Қизлар ўзлари ясаған катта ипак коптокни Гулшанга бердилар:

— Марра беш-ўн; ҳар ўнда бир айланиш; агар тўпни маррага еткармай қочирсангиз, ҳар биримизни апичиб, ҳавлини бир айлантириб чиқасиз! — дейишди қизлар.

Гулшан шартни эшишиб ўйланиб турди.

- Агар маррага еткарсам?
- Биз апичиб айлантирамиз!
- Қочинглар бўлмаса! — деди Гулшан ўртаға тушиб, — тўпка тегсанглар, менга ҳадук берсанглар ҳисоб эмас!

Қизлар унинг шартига кўниб ҳавлининг теварагига тарқалишдилар. Гулшан ўйинни бошлади. Тўп чиқағон эди. Гулшан биринчи ўнни муваффақият билан тамомлади. Ўн иккинчи урушда биринчи ўн учун айланган эди, Гулшаннинг узун соchlари атрофка тарқалиб, ҳатто кўкраги ҳам ларзага келди... Қизлар қийқиришиб кулдилар. Иккинчи ўннинг айланиши ҳам шу йўсун кулги берди. Лекин учунчи ўннинг ерга саккизинчи урулишида копток қочти. Гулшан коптокни ҳарчанд кувлаб юқори чиқаришға урунса ҳам бўлмади, ерда думалаб қолди. Қизлар қийқириқ ичидаги чапак уриб юбордилар ва Гулшанни ўраб олдилар. Гулшан чиқиб қочишға

хезланса ҳам бўлмади, ул кутмагандан бир қиз орқадан келиб сакраб минди...

— Хих, эшагим!

Қизлар кулишар эдилар. Икки қиз Гулшаннинг олд ўрум сочидан ушлаб етаклади. Бу томошага ҳатто уйдаги ва ошхонадаги қизлар ҳам қизиқсандилар. Биринчи қизни ҳавли айлантириб чиқкан эди, иккинчиси минди... Шу йўсун бечора Гулшан ўнлаб қизни ўз устига миндириб, орқаси яғир бўлаёзди. Яна ўюн бошланди...

Шомга яқин ош тайёр бўлиб, қизлар ўз қўшоқлари билан уйларига кирдилар. Гулшан ҳам бир қўшоқ қизларға қўшулиб, ўртадағи уйга кирди. Қизларнинг ўзидек уйнинг полос ва жиҳозлари ҳам бесаранжом эди. Унда бир рўймол, бунда бир маҳси, нарида яна бир нарса... Хулласи, уй ивирсиб ётар эди.

Гулшан бу ҳолдан ранжиб қизларни урушти: — Сенларга хеч сон кирмади... Қачон кўрсам, уйларинг лўлининг хуржун солған елкаси!

— Лўлининг хуржун солған елкаси бўлса, — деди Нозик отлиғ бир қиз, — ўзинг ийғишишириб бер, Гулшан опа! — Менми, менга нима? — Менга ҳам нима?

— Сенинг турадирған уйинг, — деди Гулшан, — ийғишитирсанг, кўнглинг равшан бўлади.

— Уй ийғиширилмаса ҳам кўнглим равшан, — деди Нозик ва ёнидағи Тухфага қараб кўлди. — Тухфа, сенинг ҳам кўнглинг равшанми?

Тухфа оғзини катта очиб, Гулшаннинг олдиға келди:

— Мана, ўз кўзинг билан қара, опа: кўнглим чилчироғ ёққандек равшан, кўрдингми?

— Кўрдим, кўрдим? — деди Гулшан, юзини четка ўгуриб. — Кўнглинг равшанлиги устига яна бир нарса ҳам тилабдир...

— Нима тилабдир, эрми? — деди учунчи ёқдан Қумри. — Кўнгилдагини топар экансан, опа! Меникига ҳам қара-чи, кима тилар экан?

— Сеники ҳам эр, — деб кулди Гулшан. — Буларга бир сўзни айт-да, қоч! Ош келди. Нозик, дастурхонингни ёз!

Нозик дастурхон ёзди. Ўртаға икки хитой лагандада палов қўйилиб, Гулшан билан етти қиз ошқа ўлтурдилар. Кенгаш-пенгаш бўлмади. Хуфтандан кейин уйлардаги қизлар бирин-сирин катта танобийға ийғила бошладилар. Икки чилдирма қизитилди ва дутор, танбур, ғижжак, чанг каби асбоблар созланди. Қизлар ўзаро базмга ҳозирланар эдилар ва ҳар кеч ҳам базм билан кўнгил ёзар эдилар. Дарҳақиқат, эркаклар дунёсидан алоқаси кесилган мазлума, оила ҳаётидан маҳрум бечоралар шундан бошқа нима билан ҳам овинсин? Уларнинг овинчофи — кундузлари ўюн, кечалари базм ва тунлари уйқу ҳам туш эди.

Қизларға маҳсус назокат билан соз чалинار эди. Созга йўлбошлиқ қилған чилдирма ярим товушда гумбирлар, қўнғуроқлари шинғирлар эди. Катта қандилдаги чилчароғ мури остида ҳарам қизларининг ҳусни ял-ёнар, ўртада ўйнағучининг маммалари мақом билан силкинар ва "Кирқ қизлар"дағи кундалик базмга одат қилған бошқа ҳавли канизлари билан танобий борған сайин тўла борар эди.

Ўюнчи қуллик қилиб, саҳнадан чиқди. Унинг ўрниға Нозик кўзғалди. Нозик саҳнага чиқиши билан чилдирма ҳам бошқа куйга ўтди:

— Бак-баканг, бак-баканг...

Чилдирмага созлар замлангандан кейин, икки ўртадан узук ва шўх бир куй туғилди. Нозик ўртада хиромон бир тарафка ўткан эди, қизларнинг баъзисидан соз каби шўх ва нафис оҳанг эшитилди:

Очилғанда лолалар, териб юргай болалар,
Айтингиз-чи, холалар, ўткан дўндиқ созмидир?

Ўткан дўндиқ созмидир?

Термулғаним билмаса, писандига илмаса,
Рахми асло келмаса, менга қилган нозмидир?

Чеккан жабрим озмидир?

Нозик ўйнар, қизларнинг ашуласига аъзо ҳаракати билан тасдиқ ишорасини берар ва бунда нафис бир санъат кўрсатар эди.

Бағрим ўтда ёнади, ёрим мендан тонади,
Кулни йўқка санади, мендан ё аразмидир?
Мендан ё аразмидир?
Ёрим юзи гул эрур, зулфлари сунбул эрур,
Лаҳза кўрган қул эрур, ёки бул пардозмидир?
Ёки бул пардозмидир?
Хуммор кўзинг ўйнатиб, ошиқни арzon сотиб,
Исён лойига ботиб, жабру ситам бозмидир?
Жабру ситам бозмидир?
Тирнамагил сен ярам, йиглатма кўб, кил карам,
Турган ўрнингдир ҳарам, яъни шоҳим базмидир!
Яъни шоҳим базмидир!
Ою йиллар йиглаған, бағрин ҳар дам тиғлаған,
Ҳасратидан биғлаған¹, бахтсиз бир киз Назмидир!
Бахтсиз бир киз Назмидир!

Кейинги байтлар оғир бир фожиъани тасвир қилдилар: ойлар, йиллар йиғлаған, ҳасратидан хушсиз йиқилған бахтсиз бир қизнинг жонсўз фарёдини гавдалантириб кўрсатдилар. Бу ўрунда шўх куй лобарғина қилиб бир ҳасратка таржимонлик этди. Юқоридан бошлаб ўйноқи руҳда куйлаб келган қизлар ва доим нозу карашмада бўлған ўртадағи ўюнчи ҳам бундаги оғир маънони ўзича олишқа тиришдилар...

Ою йиллар йиглаған, бағрин ҳар дам тиғлаған,
Ҳасратидан биғлаған бахтсиз бир киз Назмидир!

Бу "бахтсиз бир қиз" базмдаги қизларнинг ҳар қаюсиға маълум эди. Фақат бу мажлисда унинг фарёди иштирок этса ҳам, ўзи иштирок этмас, беҳисоб фарёдлар, фифонлар, ҳасратлар билан чарчаған бу қиз ҳозир тупроқ остида тинчib ухлар эди. Унинг таржимаи ҳолини "қирқ қизлар"дан ҳар ким билганидек, ҳатто уни қўмсаб йиғлағучилар ҳали ҳам топилар эдилар. Дарҳақиқат, озодлиқдан маҳрум этилган мазлума қизларға неча асаллар қолдириб кеткан бир шоирани ким билмасин, кўбчиликнинг айталмаган ҳасратини қуйларга солиб берган шоирани ким унутсин? Ошиқидан айрилған бир маъшуқа, номусига тўқунилған бир мазлуманинг фарёди кимларнинг юрагига кириб ўлтурмасин?

Шундай... Мундан бир йиллар илгари шу "қирқ қизлар" ичida Назми исмлик бир қиз ўлган эди. Бу шу қизнинг тўқуған байтларидан бири эди. Қизларнинг сўзига қарағанда, Назми Қўқон қишлоқларининг биридан, чиройлик қиз экан. Назми холасининг ўғли билан севишкан, ҳатто тўй кунлари ҳам яқинлашқан экан. Отаси жуда камбағал дехқон бўлиб, Худоёрнинг неча йиллик солиқларини тўламаған экан. Худоёр чўғоллари (золим табиъатлик, раҳмсиз солик йиғувчилар) қишлоққа чиқиб, Назмининг отасини сиққанлар, урганлар... Қизидан бошқа мол тополмай, уч йиллик солиқ бадалига Назмини тутиб, Худоёрға тортиқ қилғанлар. Хонға Назмининг хусни ёққан, уни доя хотинларға қўшиб ҳаммомга юборған. Худоёр бир-икки кеч бечоранинг номусига тегиб, сўнгра "қирқ қизлар"ға қўшқан... Назми шунда икки йил чамаси куйлаб, йиғлаб юрган, "қирқ қизлар"ға кўб янгиликлар берган ва охирда ўзи сил бўлиб ўлган...

Назмининг охирғи икки байтидан сўнг базм битди. Ҳар ким ўз жойиға тарқади.

32. НОЗИК

Гулшан бояғи етти қизлар ёнида ухламоқчи эди. Нозик билан Тухфа ўрун ёзар эдилар. Қумри Гулшанга шўхлик қиласар эди.

— Сен аҳмоқсан, Гулшан опа! — дер эди Қумри. — Эрингни ёлғиз ташлаб биз "бўйдоқлар"

¹ Биғлаған — биғиллаған, хушсиз йиқилған (*муал*).

ицида нима маъно топасан?

— Алжимай ўл! — деди Гулшан. — Сенлардан, албатта, маъно топмайман... Сенларнинг ўйлағанларинг фақат...

— Бўлмаса сен нимани ўйлайсан?

— Мен тириклик тўғрисида ўйлайман. Сенлар тўқлиққа шўхлик қиласанлар. Бир вакт мен ҳам хоним ойимларға чўри эдим. Бироқ сенлардек...

Ҳамма қизларнинг қулоқ-кўзи Гулшаннинг оғзиза эди. Ўрунни ёзиб битирган Тухфа сўради:

— Сен ўйламасмидинг?

Гулшан бир оз жавобсиз, кулимсираб турди.

— Ўйласам ҳам сенларча ҳар кимнинг олдида валдиралас эдим... Бу ўзи шайтоннинг иши. Намоз ўкусанг, рўза тутсанг, хаёлингга бу нарса ҳеч келмас. Мана биттаси Зарифа, сенлардек уят сўзга оғиз очмайдир.

— Ва-ха-ха-ха! — деб кулиб юборди Қумри. — Айт-чи ўзинг, Зарифа, сен кеча қандай туш кўрдинг?

— Куриб кет, — деди Зарифа юзини четка ўгуриб. — Кишини кўрган туши билан айбламакчи...

Қизлар бирин-бирин келиб ўрунлари устига ўлтурдилар. Ўрун қатор ва бир-бирига тақаштириб солинған эди. Гулшан ўзи учун четроқдағи ўрунни танлади.

— Кўйлак ешар! — деди Қумри турған кўйи ва кўйлагини ешиб ташлади. — Иштон солар!

Қизлардан тўрттаси Нозикни таъқиб этдилар ва шарт-шурт бир-бирининг яланғоч этига уришиб шартак олишдилар. Қип-яланғач қизлар билан қулги бошланди.

— Сенларнинг ёнингда ётқан киши гуноҳкор бўлади, — деди Гулшан бошини кўрпага буркаб. — Агар билсанглар, ҳар қайсинг иккита, учта боланинг онаси бўладиган ёшдасанлар.

— Тўғри айтасиз, айланай Гулшан, — деди Қумри яланғоч ўзини шамъга солиб. — Менга яна бир қараб кўринг-чи, балки беш боланинг онаси бўлсан ҳам арзир.

Ҳамма кулишиб юборди. Кўрпани бир оз очиб қараған Гулшан ҳам бу ҳолдан ичи қотиб кулди.

— Шамъни ўчир.

Қумри тоқчадағи шамъни ўчирди. Уй қоронғиланди. Энди "нари ёт, бери ёт" билан бир-биirlарини итариб, суриб кўрпани тўрт томонға тортишиб жанжаллаша бошладилар.

— Ухлатасанларми, йўқми? — деди Гулшан жекириниб.

— Жим, жим, — деди ярим товуш билан Қумри. — Гулшан бизнинг уйга ухлағали келган экан.

— Уйида эри ухлатмаған бечорани.

— Мен шунинг учун ҳам эрга тегмайман-да, — деди Қумри. — Эр деганинг оти ўчсин, кишини ухлатмайди.

— Ухла, бечора, ухла, — деди Тухфа, — "Қирқ қизлар"дан саранжомингни олиб кет.

Яна қулги кўтарилди. Гулшан ҳарчанд ўзини ушласа ҳам яна қизларнинг кулгисига тортилди.

— Гап-сўзда ҳам бир маъни бўлиши керак, — деди Гулшан, — бўшдан-бўшка хиринг-хиринг, бундан кўра тинч ухлаған яхши.

— Маъни ўзи нима, Гулшан опа?

— Маънининг маънисини сўрама, Тухфа, — деди Қумри, — Гулшан опам жавоб берсин, бизнинг шу "қирқ қизлар"да қамалиб ётқанимизда ҳам маъни бормикин?

— Уни қўявур, — деди қизлардан яна бири, — Гулшан опам эрини ёлғиз ташлаб, биз маънисизларнинг ицида яна бир маънисиз бўлиб ётипти; шунда ҳам бир маъни бормикин?

— Товушларинг ўчсин.

— Бор, бор, — деди аллаким. — Бизга ҳамроҳ топиб келади.

— Бизга ҳамроҳ топиб келганида ҳам маъни борми?

— Нега маъни бўлмасин, бизга ўхшаш маънисиз қўпаяди.

Яна кулги қўтарилид. Қизларнинг "маъни"дан бошланған "пайрав"ларининг кейинги жумласи Гулшанга ҳам гаъсир килиб ҳиринглади.

— Қирилиб кет ҳаммаларинг... Энди маънисизни қўпайтирмайман, тинч ухлаларинг.

— Баракалла, — деди Нозик. — Ана энди сизга ҳам маъни кирипти.

— Бекор айтибсан, Нозик, Гулшан опамга маъни кирганига кўб бўлған.

— Масалан, қачон кирган?

— Анчадан бери... Эрга текканингизга қанча йил бўлди, Гулшан опа?

Қизлар яна шаққилдашиб кулдилар.

— Бемаза гапни қўйинглар, ухлайлик.

— Ухлашни бир оз қўйиб тур, Гулшан опа, — деди Нозик. — Мен сенга мазалик бир ҳикоя айтсам эшитасанми?

— Ҳикоянг қурсин...

— Ўзи мазалик гап. Эшитмасанг, бари бир ухлатмайман.

Гулшан минғиллаб ўрнида ағдарилди.

— Айт, лекин чўзма.

— Чўзмайман. Сенлар ҳам жим ёт, овсинлар!

Бир-бирини қитиғлаб, ҳиринглашкан қизлар Нозикнинг сўзига қулоқ солмадилар.

— Тухфа, Қумри! — деб ҳайқирди Нозик. — Тинчимасанглар бўғаман, майлими?

Нозикнинг таҳдидига қулоқ солувжи яна бўлмади. Нозик ирғиб ўрнидан турған эди, қизлар кўрпага яшириндилар.

— Оғзингға аямай ураман, Наврӯз!

Кўрпа ичида қизларнинг пиқиллаши эшитилса ҳам, бояғи тўполон биткандек бўлди.

— Уйғоқмисан, Гулшан опа?

— Гапуравер.

Қизларға яна бир мартаба таңбеҳ ясағандан кейин Нозик ўз ўрниға келиб ўлтурди.

— Бир кун эрталаб биз ҳаммомдан келар эдик, — деб ҳикоя бошлади Нозик, — бизга йўл устидан бир йигит ҳамроҳ бўлди...

— Эски дард, — деди аллаким, қизлар пиқиллашиб юбордилар.

— Эски гап бўлса, кишини эшиткали қўймайсанларми?.. Мен Гулшан опамга сўзлаб бермакчиман, сенлар эшитмасанглар, ухлаларинг ё бўлмаса, сўзни сўзга қовиштирларинг!

— Сўзлай бер, биз тинч ётамиз, — деди Тухфа, — Наврӯз, Қумри, Ҳамроҳ, жим ёт-да, ахир!

— Шундай, Гулшан опа, йўлдан бизга бир йигит ҳамроҳ бўлди. Ўзи қандай йигит деб сўра: сурма қўйғандек оҳу кўзи бор, қизил олмадек таранг юзи бор, энди чиқиб келган кўк майса мўйлаби, Розия хонимницидан ҳам нафисроқ қалам қоши... Устига кийган беқасам тўни ўзига шундай ярашқанки, биз қизлар ихтиёрсиз унга қарашиб, а, шундайми, Тухфа?

Тухфа тасдиқ қилди, Гулшандан уйғоқлиқ жавобини олиб, Нозик давом этди:

— Ёш, уятчан йигитка ўхшади. Йигирма чоғлиқ қизнинг ўзига тикилганидан уялиб, ерга қаради... Бизни ҳаммомга олиб борғучи Насиба хола билан Ҳанифа доя эдилар. Улар бизни йигитка айланишкан ҳолда кўриб, тез юришқа қистадилар. Биз йигитка қарай-қарай ночор қадам босар эдик. Йигитча бўлса биздан қолишмай бирга келар эди. Биз ўрда дарбозасига етаёзған эдик мен қайрилиб орқамға қарадим. Ёш йигит ҳамон ўн қадам нарида келар эди... Шайтон васваса қилиб қўнглимга бир гап келди. Секин-секин сурилиб, қизлардан кейин қола бордим. Энг орқаға чиқғач, бошимдағи рўймолни олиб, паранжи ичидан ерга ташлаб юбордим... Дарбозага яқинлашқан эдик, дарбозани очиб дарбозабонлар четлашдилар. Рўймолим ерга тушдими, йўқми — билмас эдим, лекин дарбозадан ташқарида тушиб қолишини тилар эдим... Иш кутканча чиқмади, деб афсус қилдим, чунки дарбозадан ўн адим ичкарига кирган эдик,

дарбоза ёпилмасдан яна орқамга қайрилдим. Ўзимдан беш қадам нарида тушкан рўймолимни бояғи йигит энгашиб ердан олар эди. Мен бурулиб йўлимға кета бердим...

— Опа, рўймолингиз тушти!

Юрагим орзиқиб тўхтадим. Йигитча рўймолимни келтирди, тусида бир оз кулимсиш бор эди.

— Сизникидир? — деб сўради.

— Меники, — деб қўлидан олдим, раҳмат айтиш ҳам эсимдан чиқкан. Дўндиқ йигит бошқа сўз айтмади. Рўймолни менга бериб ўрданинг улуғ дарбозасига караб кетди. Мен бўшашибанча қизлар орқасидан ҳарамга судралдим. Мен йигитни бир адим наридан кўрдим, товшини ҳам эшилдим, қўли ҳам қўлимға тегди шекиллик. Ухламайсанми, опа?

— Уйғоқман, — деди Гулшан. — Хўш ундан сўнг нима бўлди?

— Нима бўлғанини ҳозир сўзлаб бераман... Юрагим ўйнаған ҳолда "Қирқ қизлар"ға кирдим, "опа, рўймолингиз тушти, сизникими?" жумласи қулоғим остидан кетмайди ва суврати қўз ўнгимга келган сайин, юрагим орзиқади. У ёқни ўйлайман, бу ёқни ўйлайман, ўйимнинг бошиға еталмайман, аммо юрагимга бир парча олов ташланған, ёнаберадир. Ичимдаги шу ўт билан гўё мен маст бўлғанман, бошим шишкан, қўзим тинған, юрғанимни-турғанимни билмайман. Нега кўрдим, нега қарадим? Нега рўймолимни ташладим, нега олиб берди, нега ўрдаға киралди? Бу ўзи жин, мени жинни қилмоқчи... Оҳ, яна бир кўрсам эди! Ҳаммом борғанларнинг ҳар биридан сўрайман: "Йўлдағи йигитни сен кўрдингми?" "Кўрдим"... "Кўрган бўлсаларинг сенларнинг ҳам юракларинг ёнадими, яна кўргинг келадими?" "Йўқ". Шундан сўнг унинг жин бўлғанлиғида ишониб қоламан: мен жинга тегишдим, жин мени чалди, дейман. "Бизнинг ўрдада шундай йигит борми?" "Йўқ". "Сенлар ҳам унинг орқамидан ўрдаға эргашиб кирганини кўрдингларми?" "Йўқ". Демак, мени жин чалған... Тухфа бўлса: "Сен пари йигитка ошиқ бўлғансан", деб кулади. Мен унинг сўзига ишонаман. "Балки пари йигитдир, ул ҳам мени яхши кўргандир", дейман. Шундан кейин мен кута бошладим. Агар яхши кўрган бўлса, мени ўз юритига олиб кетар, деб ўйладим. Эрта кутдим, кеч кутдим, пари йигитдан дарак йўқ. Ўн беш кундан сўнг яна ҳаммомга бориш чоғи етди. Мен сўйиндим, балки бу кун парилар юритига кетарман, деб ўйладим. Шу орзуда ҳаммадан илгари мен отландим. Бордик. Ҳаммомдан чиқиб пари йигит билан учрашкан жойға яқинлашқан эдик, юрагим ўйнай бошлади. Учрашилганда қиласидирған ишоратларни ўйлаб қўйған эдим. Агар четдан туриб ўзига имласа, қизлардан ажралиб қолмоқчи эдим. Маълум жойға етдик... Пари йигит йўқ. У ёқ-бу ёққа, тор кўча ичларига қарадим, яна йўқ. Баданимга совуқ тер чиқди, қизлардан ажралиб, йўлда тўхтаб қолғанимни ҳам билмайман. Бир вақт Насиба холанинг чақирған товши билан қўзим очилди ва не зайдда қизларға етиб олғанимни билмадим. Ўрда дарбозасига еткунча неча қайта орқамға қарадим, — деди Нозик ва узоқ тин олиб, бир оз тўхтади. — Шундай, мен пари йигитка ошиқман. Уч ойдан бери ошиқман, Гулшан опа.

— Пари йигитка ошиқмисан, хе-хе-хе.

— Нега куласан, Гулшан опа?.. Ишонмасанг, Тухфадан сўра.

— Ошиқлиғингға кулмайман, — деди Гулшан яна кулиб. — Сен айткан йигит пари эмас. Нозик ўрнидан сапчиб турди.

— Ким бўлмаса?

— Одам!

— Одам? Сен уни кўрганмисан?

— Кўрганман... Ўзи бизнинг ўрдада... Ҳозир пойгачининг ўрниға ким ўлтурган, биласанми?

— Биламан, мирзо Анвар отлиғиши.

— Сен ошиқ бўлған "пари йигит" шу...

Тухфа бирдан хаҳолаб юборди. Бу кулгидан уйқуға борған қизлардан баъзиси сўчиб кетди.

— Мирзо Анварга ошиқ бўлған экансан, Нозик.

Нозик ҳамон қотиб турар эди...

— Шу қадар ёш йигит мирзобоши бўлғанми, Гулшан опа?

— Бўлған.

— Бўлса ҳам арзийди, — деди Нозик, — ўзи уйланганмикин?

— Мен қаёқдан билай, уйланганми, эмасми?.. Уйланмаган бўлғанда ҳам сени олмас.

Нозик бир-неча вақт жим қолди...

— Албатта мени олмас, — деди Нозик, унинг товшида шу чоққача эшитилмаган бир синиқлиқ оҳанги бор эди. — Албатта, сен айтканча, мени олмас. Менга ит теккан, мен...

Гулшан жавоб бермади. Бир оздан сўнг қатордан пишиллаган товушлар эшитилди ва бу пишиллашни ора-чора пик-пик йиғлаған товуш бузар эди.

33. ЯНГИ "ХУНАР"

Ичкаридан чиқиб келган маҳдум мирзобошини кутиб ўлтурғучилар ичидаги мулла Абдураҳмонни ҳам кўриб қолди.

— Бахайр, мулла Абдураҳмон, бахайр... Ваалайкум ассалом.

Солиҳ маҳдум мулла Абдураҳмон билан кўришди ва уни кишилардан айириб меҳмонхонага олиб кирди.

— Хўш, ҳабба... Хўб саломатмисиз?

— Алҳамдулиллоҳ... ўзларининг сиҳҳатлари?

— Парвардигорга минг қатра... Хўш, қадамлариға ҳасанот?

— Мен тунови кунги марҳаматлари юзасидан... — деди мулла Абдураҳмон, — башарти мирзо Анвар жаноблари мувофиқ кўрсалар, муншийликка кирсамми, деган ниятда...

— Кўб яхши, кўб яхши, — деди маҳдум, — не ғаройиблиғи бор, илмингиз кофий, фақат иншо... иншодаги нуқсонингизға албатта Анвар устозлик қиласар, караб турмас... Ҳусниҳат важида сизга таълим ҳожат бўлмаса керак.

— Таҳрир ва иншода ҳам устозга муҳтожлик оз, — деди бир оз нафси олинған қиёфада, — мирзо Анвар каби бўлмасамиз ҳам ундан берироқ, тақсир...

— Яна яхши, яна яхши. Аммо, лекин девонхонадаги барча мирзо, муфтиларга қарағанда Анварнинг таҳрири фасиҳроқ¹ эмиш, Бу, албатта, таълим хосияти... Кам-кўст ўрганилса, бешак манфаати бўлур. Хўб... Мирзо Анварга ўзлари тасодиф келмакчиларми ёки мен восита бўлсан дурустми?

— Билмадим... Ўзлари восита бўлсалар ҳам маъқулми, деб ўйлайман?

— Воситалик ҳам дуруст, зеро, хотиржамъ сўзлашармиз, соний сизнинг камолатингиздан мирзобошини қаноатландириш зарурати ҳам бор, — деди маҳдум ва бир оз ўйлаб тўхтади. — Ҳабба, девонхона қавоидича², янги мирзо малака ҳосил қилғунча вазифа емас экан. Бизнинг Анвар ҳам ибтидо вазифасиз хизмат қилған эди.

— Моҳонада аҳамият оз, зеро, майшатимиз имомат орқасида таъмин, тақсир.

— Ҳабба, бу тарафдан ҳам ташвиш оз экан. Иншода чобақдаст³ бўлиб олсангиз, вазифа важхи осон... Файраз, боби олийға алоҳа, калон ва калонзодалар билан робита ҳам кишига кўб манфаат берадир. Бу жиҳати сизга кўб ғанимат, — деди маҳдум ва товшини секинлатди. — Имомат билан бир жойға етиб бўлмайдир... Аммо бу андишангиз бениҳоят маъқул. Сиз ўзимизнинг фарзандимизсиз; зеро ўз болаларимизнинг ўрда билан алоҳадор бўлишлари бизга айни манфаат. Хотиржамъ, мулла Абдураҳмон, мен Анварга сизнинг важҳингизни тушуниурман. Албатта ўз ёниға олур.

¹ Фосиҳ — чиройли.

² Қавоид — қоидалар, тартиблар.

³ Чобақдаст — чаққон, эпчил.

Абдураҳмон маҳдумга раҳмат айтди ва кетиш учун қўзғалди.

— Қай вақт хабар олсам бўлур экан? Албатта, жавоб ўзларидан бўлса керак?

— Ҳабба, эртага баъдаз бомдод, — деди маҳдум. — Нега қўзғалдингиз, чой, нон, моҳазар...

— Раҳмат, тақсир.

Маҳдум мулла Абдураҳмонни ҳавлигача кузатиб чиқди ва хайрлашиб, Анварни кутиб ўлтурганлар ёниға келди. Ҳар кимдан аҳвол ва қутиш учун сабаб сўради. Тўни янгироқларнинг болалари қаерда ўқушини, башарти, шу даҳадан бўлсалар, нима учун болаларини бошқа мактабка берганликларини текширди. Айниқса кутиб ўлтурғучилар ичидаги ямоқ тўнлик, кўли қадоқ бир дехқон маҳдумнинг дикқатини ўзига жалб эткан эди.

— Хў-ўш, ким, ҳали сиз қишлоқдан келган кўринасиз, — деди маҳдум, — қани, айтинг-чи, касал нима?

Дехқон маҳдумнинг хурматига ўрнидан туриб, қўл қовиштириди:

— Ўн уч таноп еримиз бор эди, тақсир... Чамаси янғиши бўған-да, ўттуз уч танопқа ҳақ соғанлар. Мен шунға арза ёздирайма, деб...

— Ҳиммм, — деди маҳдум, — қишлоғингизда оқсоқол йўқми?

— Бўған минан, тақсир, қулоқ соладиган эмас. Маҳдум яна бир мартаба дехқонни бошдан-оёқ кўздан кечирди.

— Ариза ёздиришқа чақа керак бўлади, ука. Чақангиз бўлмаса, оворагарчиликка арзимайди, иним...

Дехқон белини тимискилаб, гўё чақасини кўрсатадирғандек ҳаракатланди.

Чақасиз арзага келиб жинни бўлғанмизма, тақсир. Маҳдум дехқоннинг чақаси борлиғиға қаноат қилса ҳам, Анвардан хотиржамъ эмас эди. Чунки "зарношунос" Анварнинг шу дехқонға ўхшаш камбағаллар ишини битириб бериб, улардан "чақа" олмаслигини билар эди. Ҳатто шу тўғрида Анварга "бу ишиңгиз зарношунослиқ, болам" деб насиҳатлар қилса ҳам бир натижа чиқмаған, шунга биноан "заршунос" маҳдум яқиндан бери қизиқ бир хунар ижод қилған эди. Маҳдум қўпинча кишилар Анварга учрашиб тарқалғунча, йўлакда ўлтуриб олар эди. Анварга йўлиқиб чиқкан ҳар бир кишини тўхтатиб, натижани билар, ариза ёздириған ёки бошқача бир кенгаш олған бўлса, ҳақ берган, бермаганлигини сўрапар, Анвар берилган ҳақни олмай қайтарған чиқса, дарҳол — "сиз чақани оз бергансиз-да, мўлроқ берсангиз, албатта олар эди. Хўб, майли, борини менга ташлаб кетинг, ўзим уни кўндирарман", деб ариза ёздириғучининг бор ақласини қоқмалаб қолар эди. Ҳатто баъзи вақт икки оғиз сўз билан қайтиб чиқкан кишидан ҳам бир нарса ундиришқа тиришар, "мишиқ офтобга текин чиқмайдир, сиздан ақча сўрашқа ийманганды, менга бир нарса ташлаб кетсангиз, ўзим унга бериб қўярман. Ўзингизга беришқа уялибдир, деб айтарман. Ҳабба, яна ишиңгиз тушишига яхши-да," дер эди.

Шу йўсун маҳдум бир неча ҳафтадан бери бу "хунар"ни ўзига касб қилиб олған, Анвар ариза ва кенгашдан бир пул ишламаган кунларда, ул неча тангаларни йўлакда ўлтуриб топар эди. Кишиларни жўннатиб хотиржамъ бўлғач, жарақ-жарақ ақча билан ичкарига кириб кетар, ичкарида бу кунги "даромад"ни санаб, бир пулни беш пулдан, тангани чақадан ажратиб, "ҳе, гап билгунча иш бил, бачча талоқ", деб ўзича кулар эди. Албатта, бу хунарни уй ичидагилардан яширап, айниқса, Анвардан "бехад" андиша қилар эди.

Маҳдум аср намозига кеткан пайтда Анвар ўрдадан қайтиб келди. Маҳдум шошиб ва асрни чала ўқуб келса ҳам, яна баҳтлик одамлардан анчали ишни битириб тарқаған эдилар. Маҳдум аттанг ўқуб меҳмонхона даричасидан қайтиб, аср азонини кеч айткан сўфидан ранжиди. Ичкарида яна бир неча киши кўрингани учун эски одатича, гўё биравни куткандек, йўлакка келиб турди. Бир оздан кейин меҳмонхонадан бир мулланамо чиқиб келди. Маҳдум чиқувчини ёқтирмағандек ер остидан қўзини ғилайлатиб қарағач, бирдан вазиятини ўзгартди:

— Ассалому алайкум, келган эканлар, тақсирим!

— Ваалайкум ассалом! Хўб саломатмисиз, Солиҳ маҳдум? Мирзо Анварда андак

юмишимиз бўлур экан... Яшағурингиз, кўб зийрак бола: кичкина ариза ёздириб олдим... Хўб саломатмисиз, маҳдум?

Маҳдумнинг оғзидан ҳар турлук такаллуфлар чиқса ҳам унинг нима учун ариза ёздириғанини сўрамади. Чунки бу одам шу ўртанинг эшонларидан бўлиб, гадойдан хайр кутиш маъносиз эди. Мундан бошқа, эшонни сўзга тутса, "келаси даромад"нинг ҳам қўлдан кетиш эҳтимоли бор, шунга биноан маҳдум сўзни мухтасар қилмоқчи бўлди:

— Кўб яхши, кўб яхши, келиб турсинлар, тақсирим!

— Келамиз, келамиз... Мирзо Анварга фотиха ҳам лозим. Ўзингиз бир зиёфат қилиб чақирай ҳам демайсиз, маҳдум... Мен мирзога айтдим: бу хизматингиз билан қутулмайсиз, бир зиёфат қилиб чақирасиз, дедим. Мирзо кўб сахий табиъат кўринади. Қачон келсангиз зиёфатимиз тайёр, эшон почча, дейди. Болаларнинг тўйини қиласр эмишсиз, деб эшифтдим. Мирзодан сўрасам, кулгулик билан тўғри жавоб бермади. Кори хайрни тўхтатмаған яхши... Хўш, тўй қачон, маҳдум?

Маҳдум бу дуру дароз "бемаънилик"дан анча тоқатсизланған, ичкаридан киши чиқиб кетмасин, деб кўзи бесаранжом эди.

— Тўйни кўкламга бошласак, деб турибмиз!

— Фурсатни узоққа олибсиз-да. Хайр, ҳар нарса вақти соатига етиб бўладир. Тўйларингиз ҳам кичкина бўлмас деб ўйлайман. Тўрт даҳанинг казолари ҳам тўйға айтилсалар керак, ҳарам хонимларини ҳам бир кун кутарсиз... Зоро, куяв болангиз кичкина одам эмас. Бирар минг тўн кетиши бу ерда турған гап. Албатта, тўйға келганларнинг қўллари қуруқ бўлмас... Ҳарам хонимлари бўлса юз тиллолик сарпосиз келмаслар, қизингизға чўри ҳадя қилсалар ҳам ажаб эмас. Албатта даромадга яраша буромад, деган гап бор...

Маҳдум, меҳмонхонадан юриб келган оёқ товшини эшишиб, ёмонлаған отдек типирчилади. Эшон бўлса ҳамон булбул каби сайраб борар эди:

— Тўйдан қўрқиши керак эмас. Кори хайрникини оллоҳ таолонинг ўзи еткирар экан. Сизнинг тўйингиз-ку, албатта, бошқаларницидан кўб катта бўладир. Яна шундай бўлса ҳам таваккал билан қулични кенг ёза бериш керак. Худо хоҳласа, тўй қунларингиз ўзим келиб турарман. Тўй қўрмаган киши учун, албатта, одам кутиш қийин. Лекин менга ўхшаш одамдан иккитаси бир кунда беш минг кишини кута оладир.

Меҳмонхонадан чиқиб келган бир хотин киши эди, уларнинг ёнидан шовиллағанча ўтиб кетди. Маҳдум олазарак гоҳ эшонға, гоҳ хотинға қараб қолди.

— Аёллар бўлса ичкаридан хотиржамъ бўлишсин... Бизнинг аёллар тўйда хотин кутиб жуда омилкор бўлишиб қолған. Тўйдан бирар ҳафта илгари хабар берилса, албатта, бош усти, аёлларни юборамиз... Хаёлингиз паришон кўринади, маҳдум, бирар аъзонгизда алам борми, мулла Солиҳ?

Ҳақиқатан ҳам маҳдум ҳозир жуда бесаранжом бўлған эди. Чунки меҳмонхонадан иккинчи оёғ товши юриб келар эди.

— Йўқ, баҳузур.

— Шундай, тўйда одам кутишдан хотиржамъ бўласиз. Тўйдан илгари ҳалиги зиёфатни унумтманг-чи, мулла Солиҳ. Шу баҳонада мирзо Анвар билан ҳам бир суҳбатлашайлик...

Бояғи дехқон йўлакдаги икки "хурматлик" зотка таъзим қилиб, дарбозага ўтди. Бетоқат маҳдум эшоннинг сўзига қулоқ солмай:

— Сиз тўхтаб туринг-чи, ука, — деди. Дехқон нарида тўхтади. Эшон яна сўзида давом этди:
— Агар фурсатингиз бўлса, мен шу ҳафта ичи бўш эдим, мирзо Анвар ҳар қачон ҳам тайёр экан. Такаллуфнинг унча ҳам ҳожати йўқ. Мантими, сомсами, ишқилиб, оғизға ёқадирғанроқ таом бўлса кифоя... Вақтини белгилаб, мактаб болаларидан бирини бизнинг уйга юборсангиз бас.

— Хўб, тақсир.

— Бўлмаса, гап шундай бўлсин. Узингиз ҳам бизни йўқлаб уйга борсангиз, қадамингиз кира

тилайдими? Хайр, мулла, Солих, кўргунча худойнинг паноҳига.

— Хайр, тақсир, хайр.

Махдум эшонни ҳатто дарбозагача кузатиб чиқишға ҳам энсаси қотиб, деҳқон ёнида тўхтади:

— Нима гап, ариза ёздиридингизми, ука?

— Йўқ, тақсир, — деди деҳқон, — тақсирим шу қовозни питиб бердилар, танопчиға кўрсатадуған қовоз экан.

— Кўб яхши, — деди махдум, — қалам учи бердигизми?

— Йўқ. Чака берсам олмади, тақсирим.

— Озғина бер...

Махдум "озғина бергансиз" демакчи эди, бироҳ "озғина бер" билан тилини тишлаб, дами йичига кетишкага мажбур бўлди. Чунки ҳозир меҳмонхона томондан Анвар келиб чиққан ва махдумга салом берган эди...

— Ваалайк... Мен, шундай, масжиддан, — деди махдум шошқан ҳолатда ва ўз оғзиға қараб турған деҳқонға ишорат қилди, — ишингиз биткан бўлса боравуринг.

34. ХАЙРУЛ-УМУРИ АВСАТУҲО

Деҳқон "озғина бер" деб тилангучига нима беришини билмаган ҳолда йўлакдан чиқиб кетди. Махдум терлаган, довдираган йўсунда Анвар билан ичкарига юрди. Бир оз сўзсиз борғандан кейин секин Анварнинг афтига қараб қўйди.

— Фози эшон ҳузурингизда экан, — деди махдум, — ўзи кўб бемаъни одам... Зиёфатмиёфат деб яқин бир соат вақтимни олди. Ўзи кўб таммоъ одам. Сизга ҳам зиёфатдан дам урған бўлса керак?

Анвар илжайиб бош ирғатди. Махдум Фози эшондан койиб давом этди:

— Тамаъ ўзи кўб мазмум¹ суфат... Чунончи, азза ман қанаъ, залла ман тамаъ²... Отаси марҳум ҳам беҳад, тамаъкор эди. Ит еганини қусиб, ўғли ундан ҳам расвороқ чиқибдир. Бу авлоднинг каттадан-кичиғи бир-биридан баттар... Муфт³ ариза ёздирибсан, кета бер. Яна бу ўртада зиёфат ба чи маъни?!

Анвар махдумнинг сўзига кулиб, орқада борар эди. Махдум ичкарига томон сўзланиб киради:

— Такаллуф лозим эмис: мантими, сомсами — ҳар начук оғизға ёқадирған таом бўлса кифоя эмис. Кабоб бўлса емасмидингиз, эшон?! Тўйға ўзи бош бўлиб туар эмис, одам кутишни бениҳоят билар эмис. Эй... ман сандек таммоъни тўйбоши қилиб телба бўлдимми? Уйидан тоқ келиб, жуфт кетмакчи-да, бу таммоъ.

Махдум шу сўз билан ичкарига кириб, ҳавли саҳнида чақалоқ кўтариб турған Раъно ёнидан айвонга ўтди. Махдумнинг орқасида кирган Анвар Раънонинг олдида тўхтаб, ундан чақалоқни олди. Отасининг юзида аччиғланиш сезган Раъно Анварга "нима гап?" деган каби им қилған эди, Анвар кўз қисиб, арзимаганлик ишорасини берди.

Махдум айвонга чиқиб ўлтуар чоғида яна бир "астағфирулло" деб қўйди. Чунки кайфи жуда ҳам бузулған эди. Илгари масжиддан кеч қайтиш билан бузулған авзо, Фози эшоннинг "пастлиги" ила жуда ҳам авжига чиққан эди. Бу кунги кутилган "даромад" сартопо⁴ фалокатка учраб, махдумнинг кўнглини ғаш қилған, айниқса деҳқоннинг ҳам текинга қутулиши ва ўзининг Анвар олдида шарманда бўлаёзиши... Буларнинг ҳаммасига шу "паст", "таммоъ" сабабчи ва

¹ Мазмум — ёмон; хато.

² Қаноатли азиз, тамаъли киши хордир (*муал.*).

³ Муфт — текин.

⁴ Сартопо — бошдан-оёқ.

шунинг учун ҳам маҳдум Ғози эшон тўғрисида ҳар бир сўзни айтишдан тортиниб турмади.

Анвар ҳавли юзида чақалоқни восита қилиб, Раъно билан сўзлашар эди. Маҳдум кечки ош пишириш билан машғул Нигор ойимдан таомнинг тайёр бўлиш вақтини сўраб, Анварни ўз ёнига чақирди.

— Қани, бу ёққа, Анвар! — деди маҳдум. — Таомни шу срда тановул қилсақ ҳам бўлур... Сен, Раъно, укаларингга қара-чи: Мансур ташқарида кўрингандек эди; дарбозани ҳам занжирлаб кир, қизим!

Раъно ташқариға чиқиб кетди. Анвар қўлида чақалоқ билан айвон муюшига келиб ўлтурди. Чакалоқ Анвар қўлидан ирғиб ҳар тарафка талпинар ва турлик товушлар чиқариб қичқирар эди. Маҳдум чақалоқнинг ҳаракатига қизиқсинди:

— Мам-мам, мам-мам-мам, — деди қўлинини чақалоқга уйнатиб, — ду-ду-дув, ду-ду-дув... ҳай баччаталоқ, ҳай баччаталоҳ!.. Беҳад шўх бўлибти-да, беҳад, ду-ду-дув!

Чақалоқ маҳдумга талпинар, кичкина қўлларини гоҳ очиб, гоҳ юмар эди.

— Кел, йигит, кел! Алҳол хом-да, хом; қизамиқ чиқиб ўтса эди. Ду-ду-дув!

Раъно укаларини бошлаб кирди. Маҳдум чақалоқни қўйиб, болаларни койиб кетди:

— Ҳай бемаънилар! Чакирмаса, уйга киришни билмай-санлар! Кийимни қара, кийимни! Турпокқа ағнадингми, эшшак! Қок, қок, ешиб қок! Аттанг-а, эсиз кийим... Буларни энди нима қилса бўлади, Анвар?

Анвар маҳдумдан қўрқиб турған болаларнинг аҳволига қараб, кулимсиди:

— Эси кириб қолар.

— Қиёматдами? Буларнинг татиғини бермасам.... ҳе, қўзларинг қурсин! Раъно, сен акангга кўрпача солиб, укангни ол, онангға айт, ош дам еган бўлса, сузсин!

Раъно айвонга кўрпача ёзиб, Анвардан чақалоқни олди ва онасининг ёнига кетди.

— Анвар, қани кўрпачага чиқинг! Қўлларингни ювиб кел, эшшаклар!

Болалар югуришиб ариққа кетдилар. Анвар ҳам қўл ювиш учун болалар орқасидан борди. Ариқнинг суви жуда лойқа эди. Анвар болаларни ариқдан қайтариб, обдастадаги тиник сувдан уларнинг қулиға қўйиб, ювинтириди. Навбат ўзига етканда айвонда туриб, маҳдум бақирди:

— Раъно, акангнинг қулиға сув қуй!

Анвар Раънонинг келиб сув қуишиға қарамай, ўзи ювина берди. Раъно етиб келгунча қўлини ювиб олди. Маҳдум қизидан аччиғланди:

— Жуда суст қадамсан-а, Раъно. Сени талқон еб сувга юборған киши қайтиб келгунингча, тиқилиб ўлади!

Маҳдумнинг ташбиҳидан Анвар ва Раъно кулишдилар. Сўзни жойида ишлаткани учун бўлса керак, маҳдумнинг ўзи ҳам кулимсиради:

— Тўғри-да, мирзо Анвар, қўли суст косибдан оёғи чаққон гадой яхши эмиш!

Улар яна кулишдилар. Маҳдум завқланди. Анвар кўрпачага чиққандан кейин Раъно ўртаға дастурхон солди. Нигор ойим сопол лаганда палов келтириб, ҳаммалари бирга ошқа ўлтурдилар. Ош ўҳшалған эди. Биринчи ошамдаёқ маҳдум Нигор ойимни тақдир этти:

— Бу кунги ошинг дуруст, Нигор... Бироқ гўштни кўб солибсан.

Нигор ойим кулимсиб Анварга қаради:

— Гўшт кўб бўлса ош ўҳшаладир.

— Хайрул-умури авсатухо, Нигор¹.

— Бу сўзнинг ошқа гўштни кўб-оз солиш билан нима алоқаси бор?

Раъно онасининг бу сўзи билан пиқ этиб кулди. Анвар юзидаги кулгини яшириш учун четка қаради.

— Ҳадиснинг хукми ом², Нигор, — деди маҳдум. — Бундаги умур — умурид-дунё¹,

¹ Ҳар ишнинг ўртаси яхшидир, ёки: ишда эътидол яхши (*муал.*).

² Пайғамбарнинг буйруғи ҳаммага тегишлик.

умурид-дунё иборат аз ҳаракати ахли мўъмин. Инчинин², бу ҳадиснинг амалиёти охират учун ҳам ҳукми жорийдир³... Масалан, шабу рўз савм⁴ ва салот⁵ мўмин кишини жисман нотавон ва нафақаи ахли аёлдан ожиз қиласидир. Бас, бу ҳолда ибодатнинг касрати, яъни тоатда ифрат⁶ ҳам хайрул-умурга қўшилмас, зеро, фарз ва суннат банда учун кофий эрди. Маънойи кофий чист, ай авсат⁷... Бинобарин, бу ҳадиси шариф рўзғорот борасида дастур тутилса, яна айни ҳикмат ва савоб. Масалан, ошқа йигирма пайса гўшт солмоқчисан; аммо "авсат" қилмоқ ниятида, мазкурдан ўн пайсани ажратиб қолдинг.. .Бас, ҳикматни томоша қил; эртаси кун ошининг яна жазлик, яъни "авсат" билан икки кунлик эҳтиёждан қутилиб, савобга ҳам дахлдор бўлдинг. Ҳикмати дигар⁸: дунё важхинг⁹ яхши эрди. Таомни яхши мазалик еб, нафсинг яхши ошқа ҳў¹⁰ қилди. Вакти келиб, афтодаҳол бўлдинг, кунинг гўштсиз таомға қолди: аммо нафси амморангни¹¹ сержаз ошқа ҳў қилдирғанинг важҳидан гўштсиз ош оғзингға ёқмайдир, бу — бир азият; сониян: лазиз ошқа ҳў қилған нафсинг тақозаси билан, анвоъи ҳабосатларга ва мазмум кирдорларга¹² иртикоуб¹³ қилмоғинг хавфи ҳам бордир; бу нимадан келди? Албатта "авсат"ка риоясизлиғингдан.

Махдумнинг "амри маъруфи" Нигор ойимға қаратиб сўзланса ҳам, ҳақиқатда умумий, яъни, бир ўқ билан бир неча қушни урмоқчи эди. Бироқ, қаршиға қараб отилган бу ўқдан махдумнинг ўзи ҳам амин эмас, агар лаган теварагидагӣ ўлтурғучилардан бири туриб, бошқаларидан қати назар, фақат бу кунги хайрул-умурингизни мисолга олайлик: "Йўлакдаги "умурид-дунёнгиз" ўзингиз айткан "авсат"ка кирадими?" деб сўраса, билмадикки, махдум нима деб жавоб берар эди. Мадраса кўрган Солиҳ махдум, балки бу саволдан ҳам шошиб қолмас. Китобнинг "нафақа" баҳсидан варап очиб, "нафақаи ахли аёл" учун бўлған "ҳаракат"нинг фарзлиғидан ва бундаги ҳисобсиз савоблардан дам уриб, "нафақа" билак иши йўқ баъзиларни "ерга қаратса" ҳам мумкин эди... Лекин ўқ еганлардан ҳеч бириси махдумга қарши чиқмағанларидек, унинг сўзини тасдик этиш белгисини ҳам кўрсатмадилар. Эҳтимолки, улар муқобалага ожиз эдилар ёки қарши чиқишға орада бошқача бир сабаб бор эди. Фақат бир-бирисига қарши ўлтурған икки ёш маънолик кўз уриштириб кулимсиidlар.

Махдум амри маъруфдан кейин ошқа қаради, кўб вақт сўзсиз фақат ошдан бош кўтартмади. Махдумнинг даъвосича, ҳар бир ишда ҳам "авсат" мезондир. Лекин ош олишда бу "мезон" унуптилди. Бошқалар ора-чора бир гўшт қўшиб олғанда, махдум бир ошамни ҳам гўштсиз юбормаслиққа тиришиб борди, яъни "авсат"дан ўтиб "аъло"да иш кўрди...

Ошни яримлатқанда, махдум лагандан бош кўтариб, Анварни тузукроқ олишға таклиф қилди, болаларни ошни тўкиб ейишда айблаб, Раъонони чипхўрлиги учун койиди:

— Чипхўрсан-да, қизим... Шу ҳам ош ейишми?

— Меники адно¹⁴, — деди Раъно.

Бу сўз Анвар ва Нигор ойимларни товуш чиқариб кулишка мажбур этди.

— Сенга бир сўз тегмасин, қизим, — деди қулиб махдум. — Ошни суст еган киши, ишда

¹ Умурид-дунё — дунё ишлари.

² Инчинин — (инчуин) — шунингдек.

³ Ҳукми жорий — ярайдиган ҳукм.

⁴ Савм — рўза.

⁵ Салот — намоз.

⁶ Ифрат — ҳаддан ошиш.

⁷ Етарли деганнинг маъноси нима, бу демак ўртачаликдир.

⁸ Ҳикмати дигар — бошқа бир ҳикмат.

⁹ Дунё важҳи — бойлик.

¹⁰ Ҳў — одат.

¹¹ Нафси аммор — доим ёмонликка буюриб турувчи нафс.

¹² Кирдор — одат, килиқ, иш.

¹³ Иртикоуб — ҳаракат.

¹⁴ Адно — паст; озгина.

ҳам суст бўладир.

— Бўлмаса, ошни "аъло" ейиш керак экан-да...

— Оғзинг куймаса аълоси ҳам дуруст.

Яна кулишдилар.

— Ҳай, воқиъян, — деди маҳдум, кулги ораси тўхтаб. — Мирзобошидан бир илтимосимиз бор экан, ёдимдан чиқаёзған экан... Ким ҳали... ҳабба, боя мулла Абдураҳмон келган эди. Ўшал вавъдамизга мувофиқ сиз билан учрашмакчи экан. Чоғи ул ҳам мирзоликқа киришмакчи. Ҳўб, мен мирзо Анвар билан гаплашиб қўярман, ўз ёниға олса керак, дедим. Узи яхши мулла бўлған кўринади, закки табъ¹ йигит...

Анвар бир оз ўйлаб турди.

— Ким у мулла Абдураҳмон, хотирлай олмадим?

— Ўзимизнинг мулла Абдураҳмон-чи, ахир... Ерлиғ олған кунингиз фотиҳага келган ёш имом.

Анвар яна бош чайқади:

— Ҳеч бир эсимда йўқ.

— Ҳўб, — деди маҳдум ўнг кўзини қисиб. — Ўшал кун фотиҳага келган бўзчи мухлисингизни хотирлайсизми?

— Хотирлайман.

— Ҳабба, энди ўшал бўзчининг устига кирган ёш муллани ҳам хотирлаб қаранг.

— Хотиримга келди... Ўзи ёшлиғида бизнинг мактабда ўқуған?

— Ҳабба, — деди маҳдум ва баҳска Нигор ойимни ҳам тортди, — уни сен ҳам биласан.

— Мен қаёқдан билай?

— Ўзи Бухорода ўқуб келган, Раънога бир неча қайта совчилар юбориб юрган одам.

Нигор ойим боши билан "танидим" ишорасини бериб, Анварга секин кўз қирини юборди. Раъно "совчи" сўзи билан энсаси қотқандек сочиқни олиб қўлинни артди. Маҳдум кейинги сўзини ўйлаб айтдими, йўқми — ҳар начук Анварда ғаюрлик каби бир хис уйғониб, ўзидан жавоб куткучи маҳдумга илтифотсиз, Раънодан сочиқни сўради.

— Нега қўл артасиз, Анвар. Кун бўйи оч юриб, еган ошининг шуми?

Анвар Нигор ойимга раҳмат айтиб, тўйғанини сўзлади ва қўл артар экан, чақалоққа гап қотди:

— Анвар билан Раънонинг тупроғи бир жойдан олинған, — деди маҳдум ош ошалаб, чунки ҳануз уники "авсат"ка етмаган эди, — иккиси ҳам кам таом.

Маҳдумнинг бу сўзи юқоридағи гуноҳини ювғандек бўлди. Улар бир-бирларига қарашиб, илжайишидилар. Нигор ойим ҳам оғирлиқдан чиқди.

— Шундай, Анвар... Шу йигитни ўз ёнингизга олсангиз, қалай бўлар экан?

— Ҳозирча мирзоға эҳтиёжимиз йўқ.

— Мирзога эҳтиёжингиз бўлмаса ҳам, яна шундай кишиларни олғанингиз маъқул, деб ўйлайман. Зеро бундайлар ўзингазга синамол, яна ўз тарбиянгизда етишсалар бошқалардан сизга хайриҳоҳроқ, инчинин, хизматингизга азтаҳидил камарбаста бўлурлар. Бу ҳам бир маслаҳат-да, болам Анвар.

— Ўйлашиб кўрармиз.

— Ўйлашқан албатта яхши ва лекин мен буни кўб вақтлардан бери андиша қилур эрдим. Билохир², амниятингиз учун бу тадбирини кўб пухта идрок қилдим. Зеро, Султонали мирзодек ҳамкуфларингиз³ кўпайса хайриятингиз, деган мулоҳаза фикримга келди.

— Балки тўғридир...

¹ Закки табъ — озода табиат.

² Билохир — ниҳоят.

³ Ҳамкуф - сафдош, дўст.

Анварнинг кўзи дастурхонда эди. Бу тўғрида қатъиятсиз муҳмал жавоблар беришидан недир туйинған Раъно Анвардан кўз олмай турар эди. Нигор ойим Мансурга қолған ошни едириб кўйиш билан ора-чора гапка ҳам қулоқ солғандек бўлар зди.

Махдум кекириб, сочиқ сўради.

— Бу андишанинг ҳақлиғида шак йўқ, Анвар, — деди ва дастурхондаги донларни териб, оғзиға ташлади. — Менга таслим бўлиб ибтадаан шу мулла Абдураҳмонни ўз ёнингизға олинг. Ул бир неча ойғача муфт хизмат қилишға ҳам рози.

— Масала унинг муфт ёки ҳақли хизмат қидишида эмас.

— Яъни, масалан?

— Мен янги мирзо бошлаб борсам, у ердагиларга оғмар келмасмикин, деб ўйлайман.

— Ул мажжонан¹ хизмат қиласи, бас, мирзоларингизға нима оғирлик?

— Яна ҳар ҳолда, бир-икки ойдан кейин бўлса ҳам уларга рақобатчи ортадир... Айниқса бизнинг Шаҳодат муфти кабиларнинг феъли сизга ҳам маълум.

— Шаҳодат муфти ўзи қандай ит! — деди махдум. — Андишамиз ҳам бамисоли шундай итлар қаршисиға ўз кишингизни тиккайтариш эмасми? Ёшлиғингиз бор, болам, ёки янги мирзо олишда биравнинг рухсатига ҳожат борми?

— Йўқ.

— Ана, холос. Аз карнайчи як куф. Мен эрта унга айтай, ҳузурингизга бораверсин.

— Бориши қочмас... Илгари мен у ердаги баъзилар билан кенгашайин-чи.

— Хўб, уларнинг юзи учун кенгашкан маъқұл: аммо, баҳарҳол олмоқ керак.

Махдум фотиха ўқуб, шом намозига қўзғалди. Ташқи йўлакка етканда, ёдиға Ғози эшоннинг бемаънилиги келиб гушти, шу қаторда тўй, тўйға иштирок этадирган казолар, хоним ойимлар, ҳаммадан ҳам муҳим ва қизиги ёмғур каби ёғиладирған тўёна ва уларнинг саранжоми... Сўфи тақбир тушураг экан, махдумнинг кўнглидан "Раънога чўри қўша кўрмасинлар-да, тишлиқ ҳайвоннинг бўлғанидан бўлмағани яхши" деган андиша кечти...

35. ХОН КЎНГИЛ ОЧМОҚЧИ

Қавс ойи² кирган бўлса ҳам, ҳаво мўътадил, кун жумъя эди. Ўрда боғиға сув сепилиб, супурилган, ўртадағи шахсуфага лолагул гилам ёзилиб, хоннинг ўлтуриши учун баҳмал кўрпача устидан арслон териси ташланған эди. Ҳозир шахсуфа хон ва аъёндан холи, аммо шахсуфа қаршисидағи нимсуфалар вазирлар, саркардалар, қозикалон, шайхулислом, қози-қуззот, раис ва шаҳарнинг зўр уламолари — мударрислар, аҳли тариқат эшонлар, ўрда ходимлари ва энг пастарини қўрбоши ва даҳбошилар билан лиқ тўлған эди. Уламо қисмида умуман банорас тўн, оқ салобатлик салла, вазир ва саркардаларда кимхоб ва баҳмал тўнлар, бошларида баъзан салла ва баъзан ўсиқ баррадан тикилган телпаклар ҳилпиран эди.

Хон бу кун жумъя намозигача кўнгил очмоқчи ва бундаги йиғилғанлар шу кўнгил очиши соатида иштирок эткувчи хоннинг кўнгил тортарлари, яъни мамлакат аъёнлари эдилар. Хон ҳали ички ўрдадан чиқмаган, ҳамма раъият "жаноби олий"ни кутиб муҳташам дарбозага кўз тикканлар эди. Шахсуфадан бир оз нарида, атрофи бордон билан ўроғлиқ бир капа пайдо бўлған ва бу капа ичиди бир неча киши суҳбат қуриб ўлтураг эдилар. Бир неча дақиқа куткандан сўнг, муҳташам дарбозада Дарвеш удайчи кўриниб, қаршисидағи раъиятка ўрундан туриш ишоратини берди. Бирдан ҳамма шув этиб қўзғалди. Дарвеш удайчий дарбоза ёниға ўтиб, рукуъга³ борди. Ичкаридан кимхоб тўн билан йўғон қорнини ўраған, оқ шохи салласини манглайигача туширган Худоёр кўринди. Хон кўриниши билан барча раъият ҳам удайчи каби

¹ Мажжонан — текинга.

² Қавс — 22 ноябрь-21 декабрь.

³ Рукуъ — бosh эгиш.

рукуъга кетдилар. Худоёр орқасидан ёш Ўрмонбек қизил баҳмалдан тикилган сипоҳи кийим билан отасини таъқиб этар эди. Бунинг орқасидан қизил мовутдан шаҳзода каби кийиниб, силоҳ¹ тақинган ва ҳар қаторға тўрт нафардан терилган ўн олти-ўн етти яшар, ёш ва хушрўй сипоҳлар (маҳрамлар) чиқдилар. Хон шахсуфага қараб келди. Ўнинчи қатордан сўнг ёш сипоҳлар туркуми узулиб, яхши интизомлик қирқ нафар навжувон шаҳзода орқасида хонни таъқиб этар эдилар. Шу ҳолда нимсуфаларнинг биридан чалғулар товши келди. Созлар нафис ва оҳангдор қилиб "Сарбозча" куйини чалдилар. Куй созда қайтариб олинғач, хон орқасидағи ёш сипоҳларнинг бир қисмидан шу куйнинг ашуласи эшитилди:

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, баҳтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

Қалқон ушлаб, ханжар таққан ёвлар майдонга!
Номуссизлар, вафосизлик қилдингму хонға!

Бизнинг айткан назримиз бор Шоҳимардонға!
Аҳдин бузиб динин сотқан бўялгай қонға!

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, баҳтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

Хон сүфанинг зинасига етиб, юқори минди. Шаҳзода ҳам отасини таъқиб этди. Ёш сипоҳлар хон ва Ўрмонбекни зинада қолдириб, тўғриға ўтдилар, сүфадан айланиб бориб, хоннинг муҳофазатига, яъни Худоёр ўлтурадирган арслон терисининг орқасиға саф торта бошладилар. Хон бориб арслон терисига ўлтурди. Ўрмонбекни ўзининг ўнг томонига олди. Раъият ҳамон рукуъда... Ёш сипоҳлар сүфанинг уч тарафини қуршаб олған эдилар. Хон жойлашғач, рукуъдагиларга тиккайиш ишоратини берди. Барча бош кўтариб, кўл қовиштириди. Соз ҳам тўхтади. Сүфанинг зинасида удайчи ҳозир бўлиб, кўлини кўтарди, раъият ҳам унинг билан баробар дуоға қўл очдилар.

— Душманлар хароб, мунофиқлар бетоб ўлсин... Онҳазратимнинг давлатларига худо тавфиқу адолат берсин!

Дуодан сўнг барча юз сийпади. Хон удайчига бир нарса деб ишорат қилди.

— Мингбоши, күшбеги, домла шоғовул, жаноб шайхулислом, оталиқ ва амсоли ҳазратка ул жаноб ўз хузурларидан жой меҳрибончилик қиласидирлар!

Удайчи санаған кишилар бирин-бирин шахсуфага чиқиб хонға салом ва таъзимдан кейин атрофлаб тура бошладилар. Сүфага ўн чоғлиқ аркон² чиққандан сўнг, хон удайчига яна бир нарса деб кўйди.

— Фароғат ато қиласидар!

Сипоҳлардан бошқа барча тик турғанлар шув этиб ўлтурдилар. У ер-бу ердан йўталган товуш эшитилди.

Удайчи хонға арз қиласидар:

— Онҳазратимнинг давлатларига худо тавфиқу адолат берсин... Қулларидан бири валинөйматимга икки калима арзим бор, дейдир!

Хон келсин, ишоратини қиласидар. Барчанинг кўзи бояғи бордонлиқ уйга тушти. Бордон ичидан узун бўйлиқ, қора соқоллиқ, устида малла тўн, симоби бўз салласининг пашини бир қарич осилтирған бир киши чиқди; тамкин, викор билан битта-битта юриб келиб, зина ёнида хонға қарши тўхтади... Хондан тортиб ҳаммага табассум тузи кирган эди. Киши хонға қарши турған

¹ Силоҳ — курол-аслаҳа.

² Аркон — давлат арбоблари.

ходда салласини тузатди, соқол-муртини силади, тўнини қоқиб, олдини ўради, сўнгра хотиржамъ рукуъга борди. Бирдан хон ва раият кулиб юбордилар. Бу киши Худоёрниинг энг яхши кўрган қизиги Зокир-гов эди.

Зокир-гов бошини рукуъдан кўтариб, гўё жаноза ўкуған кишидек, икки елкасига салом берди. Яна гурр этиб кулиб юбордилар. Зинанинг иккинчи бошида турған Дарвеш удайчи Зокир-говга танbih берди:

— Кимнинг ҳузурида турғанлиғингизни унутманг!

Зокир-гов қўли қовуштирилған ҳолда, гавдасини қимирлатмай ёнидағи удайчига қаради:

— Ўзим ҳам билиб турибман, бу ерда аҳмоқ бор, деб ўйлайсанми?

— Хўш?

— Хонимға арзим бор!

Яна гурр эткан қулги боғни тутиб кетди¹.

Удайчи:

— Арзинг бўлса, додрас² ҳузуридасан, гапур!

— Арзимни ўйлаб туриппан-да, ўйлағали ҳам қўймайсанми? — деди Зокир-гов. — Ёки мен ҳам сўзимдан янглишиб Жаббор жиннидек осилиб кетайми?

— Арзга келиб турғанингға бир ош пишар вақт бўлди!

— Мен ҳам арзимни миямда пишириб олаётубман-да; пишмаған ош ич оғритадими-а, тақсирлар?

— Арзингни ўйлда ўйлаб келмабсан-да!

— Эй, девонами бу ўзи! — деди Зокир-гов. — Йўлда ўйлаш учун бундан бошқа касал йўқми?

— Йўлда нимани ўйладинг?

— Хон ҳузурига бораётубман, деб ўлимни ўйладим, ятим қоладирған болаларимни, мен ўлгандан сўнг эрга тегадирган янгангизни ўйладим! (*Кулги.*)

— Жанобни ва шу қадар раъиятни маътал³ қўйма!

— Хе-хе-хе! — деб кулди Зокир-гов. — Сизлар ҳар кун минглаб кишини ўрда тегида маътал қўйғанларингизда, мен бир нафас маътал қўйсам, хе-хе-хе!.. Тақсир, сизга арз!

Хон, "айт" деган каби бош ирғатди.

— Тақсиримга биринчи арз шуки, — деди Зокир-гов, — ёнимда турған шу бақа афтни мендан нари қилсангиз, зеро, бунингизнинг дағдағаси сизницидан ҳам ўтадиган кўринади! (*Кулги.*)

Худоёр удайчига, суфага чиқ, ишоратини қилди. Зокир-гов қўлини дуоға очти:

— Онҳазратимнинг даватлари кам, ўзларида ғам, кўзларида нам, душманларида дам, қадларида ҳам бўлмасин... Шаҳзодамнинг бошларида баҳт, осларида таҳт ўйнаб, еш умрларига ажали бевақт етмасин... Шоҳи баҳтиёрнинг хизматларига бел боғлаған оқ салла, кўк салла, тўни малла оталаримизнинг диллари ҳам ҳамеша юқоллариdek оқ бўлсин, омин! Соний, арзи бандалигимиз шулки, биз, дарбадари девона, аклу ҳушдин бегона, ҳалқ гилида афсона, элкезар ғарифона қулларингиз дарду алам ютар эрдик, қаламравингизнинг бир четидан ўтар эрдик. Дедиларким, бу диёрнинг хоқони, Искандари сони, зару (евар кони, элнинг ошу нони, яъни саховатда Хотам, каҳри келса мотам... ғуррабо⁴ ёридир ва яна сизлардек бозори касод дарбадарлар, энаси кўчада тукқан бепадар-парга ҳам эҳсони жорийдир, деб биз аҳли тамаъ бечора, нафс илгидаги⁵ овора ғариллар ҳар қайсимиз беш пайса, ўн пайса тамаъ хапидан ютиб,

¹ Бундаги кулгига сабаб "хонимға" сўзидир. Чунки бизда "хоним" деб хотин кишига айтиладир (*муал.*).

² Додрас — олампаноҳ, хон.

³ Маътал — кутмок.

⁴ Ғуррабо — ғариллар.

⁵ Илиг — кўл.

даргохингазга юзландик, токи эски-туски ҳунарларимизни арз қилсақ, жанобингизни беш нул, ўн пул қарз қилсақ, деб... (*Кулги.*)

— Кўп, ҳунаринғизни кўрсатинғ! — деди хон.

36. ҚИЗИҚЛАР

Зокир-гов хонға қуллик қилди ва икки-уч қадам бордон томонға юриб, бутун товши билан чақирди:

— Баҳромбой! Ҳов, Баҳромбой!!!

Бордон ичидан бир оёғида кафш, иккинчиси кафшсиз олди очиқ кир яхтагидан бадани кўринган, бир қўли билан елкасини қашиб, иккинчиси билан иштонбоғини ушлаган, бош ялан бир йигит чиқди.

— Эшак ҳанградима! — деди Баҳром ва уёқ-буёққа алонғлаб олғандан кейин, яхтагининг чокини ахтарди. — Сингли талоқ битни қочирдим-да! (*Кулги.*)

— Баҳром деяпман, менга қара!

— Э-эй, Зокир ака, сен чақирдингма... Ҳа, нима гап?

— Хонни кўндиридим!

— Кўндиридингма?.. Мен ҳам айтдим-ку, хон ўзи лақма эмиш, деб. (*Кулги.*)

— Улар қани?

— Уларингма? Уларинг ичкарида ятиptи.

— Нима қилиб ятиptи.

— Кўй десам бўлмади, бир пой кафшимни икави ҳузур қили-и-иб еб ятиptи! (*Қаттиғ кулги.*)

Зокир-гов аччиғланди.

— Сенларга ҳеч бир ақл кирмади-да... Энди хоннинг олдиға бир пой кафш билан чиқсанми?

Баҳром ўйланиб бошини қашиди.

— Чиқсан чиқавураман-да. Хонинг ҳам менга ўхшаған бир одам-да, ака! (*Кулги.*)

— Кир, кир, падарлаънат, даррав уларингни олиб чиқ!

Баҳром елкасини қашиб, кафшлик оёғи билан кафшсиз оёғини "тапчиp, тап-чиp" ерга босиб ичкарига кириб кетди. Бир оздан сўнг икки ҳамроҳини бошлаб чиқди. Чиққанлардан бири пак-пакана, юм-юмалоқ, лўп-лўнда бир маҳлук эди. Унинг гавдаси бу қадар "келишкан" бўлиши устига, башараси ҳам шунга монанд тушкан, томофининг остида чўгури қовундек бўкоқ ғовлаб ётар эди. Унинг гавдаси мисоли бир гупчак бўлса, шу гупчакнинг юқорисиға катта бир сув қовоқни бош бўлсин, деб ўрнатқан эдилар. Ва бу ялтириқ қовоқнинг бетида кўз бўлиб, қуёшда қовжираган иккита ғўлун туршак, оғиз ерида бир кафш, бурун ўрнида юқориға қараб ўрмалаған баҳайбат бир қурбака ва қулоқ макомида сув қовоқнинг икки бағрига тиralған икки ошлов турар эди. Қош ва бошдағи соч тўғрисида оғиз очиб бўлmas, аммо беш-ўн тук, яъни соқол-муфт ғира-шира кўзга чалинар эди. Сепкил ва чечак доғи бу бетни "музояқакор" қилиб кўрсатканидек оёғидағи чориқ, устидаги қисқа, эски алак чопон, белидаги беш-ўн айлантириб боғланған бўз белбоқ, бошининг учдан бир қисмигагина қўниб ўлтурган тор пилта тўппи бир "хусн"га яна бир юз "хусн" қўшиб арз қилар эди. Бу маҳлук доимий ўрдада турадирған хоннинг кундалик қизиги мулла Баҳтиёр эди. Иккинчиси мулла Баҳтиёр билан ўчакишкандек, жуда узун бўйлиқ, ғилай кўзлик, ажина қошиқдек юзлик, қотма, ўзининг бўйидан ҳам узунроқ тўн ва бошиға қаландар кулоҳи кийиб, ялан оёғ, ўрта яшар Давлат исмлик яна бир қизиқ эди. Зокир-гов буларни қарши олди.

— Э, ҳаромзодалар, — деди Зокир-гов қўлини пахсалаб, — андак нафсларингни тийсанглар, хотинларинг талоқ бўладими?! Бунинг бир пой кафши қани?

Баҳром маъюс бўйин солиб турди, Бахтиёр билан Давлат лабини артиб, бир-бирига қарашди: — Айт! — Сен айт.

— Нима деб айтаман? — Еганимиз йўқ, деб айт...

Бахтиёр икки қўли билан белбоғиға такя қилиб, қаддини ростлади ва бошини бир оз орқасиға мойил тутиб, қаққайди:

— Билиб сўзла, ака, биз еганимиз йўқ! Зокир-гов индамасдангина Бахтиёрнинг ёниға ўтди ва озорсиз қилиб унинг намойишкор кўриниб турган бўқоғини салмоқлади:

— Кафшнинг ўқчаси тикилиб қолипти-ку, иним! — деди Зокир-гов, кучлик кулги кўтарилди. Сўнгра вазиятини ўзгартириб, уларга уқдириди: — Биз ҳозир хоннинг ҳузурига борамиз, эшитасанларми... Учавинг ҳам адаблик, мутавозиз¹ бўлиб кўрин. Хонға учрашканларингда, икки букулиб қуллик қил, ундан кейин хонни дуо қиласанлар. Тузукми? Қани, келаберларинг орқамдан!

Тўрттави, бири орқасидан бири чизилишиб, шаҳсуфа ёниға бордилар. Зокир-гов зина ёнида тўхтаған эди, орқадағилар бир-бирига туртишиб, бири у ёққа, бири бу ёққа, учунчиси хонға орқа ўғирган ҳолда тўхталишдилар. Бу ҳолдан хабарсиз Зокир-гов уларни хонға тақдим этди:

— Қулбаччаларингиз ... саломга келдилар. (*Кулги.*)

Зокир-гов уларнинг ҳолидан хабар топиб, шошди ва ошиқиб, уларнинг бетини хонға қаратди.

— Ҳай, бепадарлар, ҳай, беадаблар... тўғрингда ўлтурган кишига баробар қуллик қил.

Учави баробар қуллик қилдилар, кулги бошланди. Чунки уларнинг ҳар бири бошқа кишига қуллик қилиб, хон четда қолған эди.

Зокир-гов хонға узр айтиб, уларни койиди:

— Кимга қулиқ қилдинглар?!

— Тўғримизда ўлтурганга.

— Лўнда бўл, лўнда; учавинг ҳам!.. Дуо қил, дуо!

Учави дуоға қўл очти, қўл очқанча бир неча вақт қарашиб турди, сўнгра тирсаги билан бир-бирини туртиша бошлади. "Сен қил, сен..." (*Кулги кўтарилиди*). Улардан дам чиқа бермагач, Зокир-говнинг ўзи қўл очти:

— Омин де, ҳўкузлар! — деди. Улар "омин, омин" деб турдилар. — Шояд дуо қабул бўлса... Оллоҳ таолонинг мулла Бахтиёр ва Давлат каби закки бандаларига бизнинг эҳтиёжимиз йўқ. Шунинг учун дуо қиламизки, бу учавининг жонини тезроқ олсин ва бандаларини бу фалокатдан қутқарсин, омин!

Учави ҳам фотиҳага юз сийпашкан эдилар, яна атрофни гуррр эткан кулги бости. Фотиҳадан сўнг Зокир-гов уларни йўлға солди:

— Тилак қил, тилак; бакрайиб турасанларми? Учави яна бир-бирини туртишиб, ўз ора бир нарса сўзлашиб олдилар. Давлат нимадир айтиб, суфага ўлтурганларга ишорат қилди... Орадан Баҳром тилакка оғиз очти:

— Салла — калла, шопу шалопни кўриб, ўзимиз ҳам жуда қўрқсанға ўҳшаймиз... Манови Давлат бўлса — "Бу ўлтурганларнинг ҳаммаси ҳам одамхўр", деяпти. (*Кулги.*) Энди тилагимиз шуки, бизларга жавоб берсалар, жойимизга тинчкина кетсак... (*Кулги.*) Илоҳи мана шу ўлтурганларга худойим инсоғ берсин... (*Кулги.*) Юрагимиз жудаям чиқиб кетаяпти! (*Кулги.*)

— Ҳай, тилакларинг билан бориб ёт! — деди Зокир-гов ёниға уриб. — Қочиб қол, еб қўяди!!

Орадан "дод" деган товуш чиқди, учави ҳам уч томонға қочар экан, Бахтиёр Давлатнинг оёғиға чалиниб йиқилди. (*Каттиғ кулги.*) Баҳром билан Давлат олпонғ-толпонғ бордонға кириб кетдилар... Зокир-гов Бахтиёрни тутиб қолди.

¹ Мутавозиз — кибрисиз, одобли, таъзимли.

- Кўй, ака, кўй! — деб йиглади Бахтиёр, бекорга ўлиб кетмай, бала-чақам бор?
- Емайди сени!
- Ейди, ака, ейди! Манови бекингаинг кўзига қара...вой-воя-а-а, кўювор! (*Кулги.*)
- Мен сенларга аччиғ айтим-а, падар лаънат!
- Менда ўчинг борга ўхшайди, ака! Анови домланг нах одамхўрнинг ўзи, кийимингни ҳам ешдириб ўлтурмайди... Уяфини сўрасанг, хонингға ҳам ишонмай қолдим! (*Кулги.*)

Бахтиёр силтаниб Зокир-говнинг қўлидан чиқди ва ғилдирағандек бордонға қараб қочти. Зокир-гов ҳам уни қувлағанча бордонға кирди.

Бир оздан сўнг тузукроқ кийимда, бошиға салла ўраб, оёғида сағри кафш билан қўлида жойнамоз каби бир нарсани кўтариб бордондан Давлат чиқди. Хонға таъзим қилғандан сўнг, жойнамозни ерга ёзди. Хонға яна таъзим қилиб: "Шайхулислом Валихон тўра¹ шу ерга марҳамат қиласар эканлар!" — деди. Хон мулла Ниёз домланинг ёнида ўлтурган шайхулислом Валихон тўрага қаради. Аҳволга тушунмаган шайхулислом "Нима гап?" дегандек қилиб, жойнамоз ёнидағи Давлатка кўз қирини ташлади. Давлат "Ҳеч гап" деган ишорани бериб, бордонға қайтиб кетди. Демак, ҳозир шайхулислом Валихон тўрага муқаллид бўлмоқчи эдилар. Буни пайқаған ҳалқ секин-секин, бир-бириси билан имлашиб, кулимсишдилар ва барчанинг кўзи бордон уйда бўлди. Бир вақт бордон эшигидан банорас тўн кийиб, ўнг қўлиға асо ушлаган ва сўл қўлида адрес рўймолға тугиклик китоб кўтарган, шайхулислом Валихон тўра (Зокир-гов) кўринди. Шайхулислом каби қадди бир оз букик ва қадам қўйиши ҳам Валихон тўрадек икки гарафка мойил эди. Барчанинг кўзи ва диққати ҳар икки шайхулисломда бўлди. Хон ёнидағи ҳақиқий шайхулислом эса қип-қизарған ва ҳар он "тавба" деб қўяр эди.

"Шайхулислом" йўл устида тўхтади ва ерда тушиб ётқан бир нарсани асосининг учи билан текшириб кўрди ва уни туртиб четка чиқарғач, йўлида давом этди.

Кўбчилик чидалмади, гур этиб кулиб юборди. Валихон тўранинг ўзи ҳам тавба аралаш кулиб қўйди. Чунки Зокир-гов ҳеч бир нуқсонсиз муқаллид бўлмоқда эди. Жойнамоз ёниға етди, асосини шайхулислом асоси ёниға тиради, кафшини ешиб, жойнамозға чиқди. Ўлтуриб китобни тизасига қўйди ва пичир-пичир дуо ўқуб юзини сийпади.

"Шайхулислом" уёқ-буёқни қарағандан кейин чақирди:

— Мирзо Ҳамдам-ҳай, мирзо Ҳамдам-ҳай!

Кулги кўтарилиди, айниқса, шайхулислом ёнида ўлтурган домлалар қаттиғ кулдилар.

— Мирзо Ҳамдам-ҳай...

Бордондан Баҳром чиқди, ул ҳам муллаёна кийинган эди.

— Лаббай!

Баҳром "шайхулислом" қаршисиға келиб, салом берди. "Шайхулислом" жавоб бериб, жойнамоз ёниға ешкан кафшига қаради.

— Ҳай, шу кафшимни бир пок қилинг, мирзо Ҳам-дам. — "Мирзо Ҳамдам" тавозиъ билан чўнтағидан рўймолини олиб, кафшни арта бошлади ва шу вақтда бордон ичидан, ул ҳам муллаёна кийимда мулла Баҳтиёр чиқиб келди; "шайхулислом" қаршисиға келиб, салом берди.

— Ваалайкум ассалом! — деди "шайхулислом" ва келгучининг апти-бошиға қараб олди. — Шинед, бачча, шинед!

Бахтиёр ўлтурди.

— Хўш, писар, чи гап?

— Тақсир... сизга...арзим бор эди... Подшоҳимиз янги мадраса бино қиганлар, деб илм талабида қишлоқдан тушкан эдим; бир ҳужра берсангиз, деб сизға арзға...

— Хўб, хўб... Шумо гужойи?²

— Тақсир, Олтиариқдан...

¹ Бу киши асли чустлик бўлиб, шайхулислом ва янги солинган Ҳоким ойим мадрасасининг бош мударриси (муал.).

² Шумо гужойи — сиз қаерликсиз.

— Аттанг, аттанг, — деди "шайхулислом", — барвақтроқ келмабсиз-да, бачча, акун¹ ҳамма хужраларга жой йўқ, муллабаччалар жойлашиб қолган.

— Муллаларнинг арасиға қўйсангиз ҳам бўлавуради менга, — деди тавозиъланиб Бахтиёр. — Биз қишлоқ одами... сиқилишсақ ҳам ётавурамиз, тақсир!

— Хўб, хўб... Акун хужраларимиз муллабаччалар минан беҳад тўлган, ҳолонки бир тариқ ҳам сиғмайди, биз дуруғ сўзламаймиз, бошидон²...

Ҳақиқий шайхулислом масалага тушуниб тер чиқара бошлади. Бахтиёр (муллабачча) маъюс фотиҳа ўқуб "шайхулислом" хузуридан кетди. "Мирзо Ҳамдам" кафшини туфлаб, тозалаб бўлғандан кейин "шайхулислом"нинг қаршисиға ўлтурди. Нариги ёқдан "шайхулислом" рўбарўсига Давлат келиб тўхтади.

— Ассалому алайкум, тўра почча! — деди Давлат ва кафшини ешиб келиб, "шайхулислом" билан қўл олишиб кўришди. — Хўб саломат, офият ҳастедми³, тақсир? — Худоро шукур, худоро шукур.

Давлат рухсат, фалон кутмай "шайхулислом"нинг ёниға ўлтуриб олди.

— Ба жаноб арз... — Бисёр хўб, арз кунед⁴.

— Очик гав: бизга бир хужра берсалар, деб келдик-да, тўра почча!

— Хўб... Гужойи?

— Тақсир, чустий, ба жаноби шумо ҳамشاҳрий⁵. — Яъни писари ки? — Писари усто Мухаммад собунгар. — Хўб, хўб, — деди "шайхулислом" ва "мирзо Ҳамдам"га буюрди, — ба ҳамин одам як хужра додан гир⁶!

Давлат дуо қилиб "шайхулислом" хузуридан кетди. Қўқонлиқ муллабачча рўлида Бахтиёр келди. Унга яна: "Биз дуруғ сўзламаймиз, мадрасамизга бир тариқ ҳам сиғмайди", деган жавоб бериб жўнатилди. Давлат яна чустлик бир толиби илм бўлиб келган эди, "мирзо Ҳамдам" орқалиқ "додан гир!" буйруғи берилди. Қаттиғ қулги кўтарилиди. Хон ва домла Ниёзнинг кўзларига ёшлар чиқди. Аммо шайхулислом дам-бадам манглай терини артиб олар эди. Зокиргов хонға қуллик қилиб, шогирдлари ёниға борди. Хон ва раъият янги қизиқлиқни кутиб қолдилар.

37. БИРИКИШ

Далв ойи⁷, қаттиғ қиши. Девоннинг ҳар икки хонасиға бир нечадан сандал қўйилған эди. Ҳар бир сандалга тўрттадан мирзо жойлашиб, дафтар таҳрири, ёрлиғ иншоси билан машғул эдилар.

Хон хузурига чақирилған Анвар ярим соат чамаси кечикиб чиқди. Анвар ўз хонасиға келиб кирганда, четдаги танчада Шаҳодат муфти бошлиқ мулла Абдураҳмон ва Калоншоҳ мирзолар нима тўғрисидадир, оҳиста-оҳиста сўзлашиб ўлтураг эдилар. Эшикда Анвар қўриниши билан уларнинг сұхбати кесилди ва ҳар ким ўз қўлидағи ишқа қаради.

— Эҳи, эҳи, — деб йўталинди Шаҳодат муфти, — нима фармон бор, мирзо Анвар?

— Ҳеч гап, — деди Анвар ўз танчасига жойлашиб. — Ўш, Андижон ҳокимларига нома буюрилди... Сиз, мулла Абдураҳмон ака, қўлингиздағини неча нусха тайёрладингиз?

Мулла Абдураҳмон ёнидағи қоғозларни санади:

— Уч нусха.

— Яна бир нусха ёзсангиз бас. Закотчи исмини қўймагандирсиз?

¹ Акун — (акнун) — энди.

² Бошидон — ўргулай.

³ Офият ҳастедми — тинчмисиз.

⁴ Жуда ҳам яхши, арзингизни айтинг

⁵ Чустликман, сиз жанобларига ҳамшаҳарман.

⁶ Шу одамга бир хужра бергин.

⁷ Далв ойи — 22 январь-21 февраль.

— Кўймадим.

— Жуда яхши, ўзим қўярман. Кўлингиздағини тезроқ ёзиб битирсангиз, яна бир иш бор, — деди Анвар ва Шаҳодат муфтига юз ўғирди. — Тақсир, сиздан бир илтимос; кечаги Абдушукур понсадга маҳзарни¹ ўзингиз ёзиб бермасангиз бўлмайдирған кўринади. Боя менга яна учрашди; ғулдир-ғулдир қиласи, мақсадига ҳеч бир тушуналмадим. Чамаси, унинг даъво кониятини сиз яхшироқ билар экансиз?

— Кўйинг шу бош оғриғини, — деди муфти, — неча бора менга иши тушиб, бирар мартаба ҳақ берганини хотирламайман.

— Ҳақ олиб беришкан мен кафил.

— Эй-ха, мен ололмағанни сиз олармидингиз?

— Ололмасам, сизга ўз ёнимдан тўлай, тақсир; иш қилиб, шунинг даъвосидан мени кутқаринг-чи.

Шаҳодат муфти индамади. Анвар қоғоз олиб, бир нарса ёза бошлади. Шаҳодат муфти оҳистагина ёнидағи Абдураҳмонни туртиб қўйди ва Анварга ишорат қилиб, "ана аҳвол" дегандек илжайди. Яъни унинг ҳаракати "кўрдингми мирзобошини, қўлидан маҳзар ёзиш ҳам келмайди" мазмунида эди. Мулла Абдураҳмон оҳиста бош кўтариб кулимсиди. Бу гапдан хабардор бўлиб ўлтурган Калоншоҳ мирзо қўлини оғзиға карнай қилиб Анварга тўғрилади, яъни, жиртак чалди. Шу ҳолда эшиқдан Султонали мирзо кириб, Калоншоҳга тикилиб қолди...

— Маймунлик муборак!

Иш билан машғул Анвар қоғоздан бошини кўтариб, эшиқдаги Султонали мирзога қаради:

— Нима гап?

— Ҳеч гап, — деб кулди Султонали, аммо кўзида ғазаб ўти ёнар эди.

— Мен бояғи қоғозға кирган эдим.

Анвар ёнидағи қоғозлар ичидан бир ариза ажратди:

— Жавоб мен айтканча бўлсин.

— Хўб.

Султонали қоғозни олиб чиқар экан, яна уларга қараб қўйди. Уларнинг учави жиддий равишда ишкан берилган, қоғоздан бош кўтармас эдилар. Султонали чиқиб кетди. Бир оздан кейин Шаҳодат муфти секин бош кўтариб Анварга қаради. Анвар ўз ишига қаттиғ боғланған эди. Шаҳодат муфти Калоншоҳ билан кўз тўқнаштириб, "яхши бўлмади", деган каби бош чайқади. Калоншоҳ аҳамиятсиз кўз кисди. Одатдагидан ҳам ранги ўчкан Абдураҳмон буларнинг ҳозирги им-ишоратига иштирок этмай, ўз ишига қараған эди.

Солиҳ маҳдумнинг ўша сўзи билан Абдураҳмон ишкан берди. Уч ойдан бери Анвар қошида — ўз хузурида мирзолиқ қилиб келар ва иккинчи ойдан беш тиллолик моҳонага ҳам ёзилған эди. Бир ойлар чамаси Анварга садоқат билан, унинг қаноти остиға киргандек ишлади. Бу орада Шаҳодат муфти ва Калоншоҳ мирзо кабилар билан сирдон бўлмаса ҳам танишди, яқинлашди. Бошда Шаҳодат муфтилар уни ётсишиб унинг ёнида ҳар турлик фийбатларни қилишдан чўчилилар. Чунки мулла Абдураҳмоннинг Анвар кишиси бўлиши тахмин қилинған эди. Иккинчи ойдан моҳонага ёзилиши ҳам уларнинг ўз андишаларида янгишмағанлиқларини кўрсатди. Бирок Абдураҳмоннинг баъзи ҳаракатлари, масалан мирзо Анварнинг арабча, форсийча лафзлардан холи, содда таҳририни нусхаларга кўчирад экан — "аттаому било милҳи" (тузсиз ош), деб кулиб қўйиши муфтиларни ўйлатиб қўяр, бу таънани чин кўнгилдан чиққаниға шубҳаланишни-да, шубҳаланмасни-да, билмас эдилар. Шундай фурсатларда "аламзада" муфтилар ҳам бирар латифа сўзлашкан тутунар, аксар, латифа мазмунини бир тарафка буриб юритар эдилар. Баъзан Шаҳодат муфти ишдан чарчаған каби оҳ тортиб, ўзича "ямутул-асаду фил ғабоби жуъан ва лаҳмут-тайри ютраҳу лил-килоб"², деса, иккинчи ёқдан Калоншоҳ мирзо

¹ Маҳзар — ариза.

² Арслон чангальзорда очлиқдан жон берадир, аммо итни күш гўшти билан бокадирлар (муал.).

шу мақолнинг давомини сўзлаб "ва хинзиру яному фил-фирош ва уул-уқули яному алат-туроб"¹, дер эди. Мулла Абдураҳмон уларнинг кинояси мазмунига тушунибми ёки тушунмасданми — ҳар ҳолда бир илжайиб қўяр эди.

Шу йўсун иккинчи ойда бу икки муфти мулла Абдураҳмонни синаб вақт кечирдалар. Абдураҳмон ҳам ўзининг аксар сўз ва ҳаракатлари билан уларни шубҳадан чиқара борди, ниҳоят икки муфти учунчи ёш "олим"ни ҳам гарчи бир "нодон" тарафидан келтирилган бўлса ҳам "заршунос" деб билдилар ва учунчи ойдан уни ҳам ўз ёnlариға олиб сирдон бўлишдилар. Бояғидек, "қозихона маҳзарлари" уларга дастмоя бўлди. Анвар ўзи вақт тополмай, бирар нарсани муфтиларга ҳавола қиласидан бўлса, "мирзобошининг тиши ўтмади" деб кулишдилар. Мулла Абдураҳмон ҳам валинеъмати бўлған Анварнинг риоясини унутаёзди. Чунки мазкур икки муфтининг таъсирлари кучлик бўлиши устига, ўзи ҳам уларга мойил, ҳатто бу камситишлардан лаззат олғучи эди...

Анвар икки муфтининг ғийбатларини яхши билса ҳам, Абдураҳмоннинг бу ғийбатда иштироки борлигини сезмас эди. Фақат яқиндан бери Султонали мирзо Абдураҳмоннинг бунда иштироки борлиғига вокиф бўлди. Ҳатто шу тўғрида Анварга баъзи сўзларни ҳам айтди. "Мулла Абдураҳмондан нон емаймиз, сизга қарши қаттиғ қутурған икки итимиз бор эди, энди учунчисини ўзингиз келтирганга ўхшайсиз..."

Кечка томон мирзолар тарқалишдилар. Бироқ, бизнинг муфтилар ҳануз қўзгалмас эдилар. Анвар эса ҳаммадан кейин чиққучи эди. Икки муфтининг қўзғалмаслиқлариға ўзи сабабчи бўлғанлигини яхши билган Султонали мирзо Анвар билан хайрлашиб чиқди. Шундан бир оз сўнг муфтилар ҳам кетишкага қўзғалдилар.

Ҳаво совуқ, тўрт эллик чамаси қор ёғиб, кўча бетини ёпқан эди. Қўқоннинг ўзига маҳсус изғириқ бу қор билан яхши қуролланиб, кишининг қулоқ-тумшуғини заҳар каби ялаб ўтар эди. Кишилар телпакни бостириб кийган ёки саллани қулоқ ва манглай аралаш ўраб, бўз гуппини тумшуққача кўтарган эдилар. Кўча бўйлаб ҳар ким чопар, бир нарсадан қуруқ қоладирғандек югурап эди. Бу кунги совуқ билан қор ҳар кимга ҳам ғарчлиқ кафш инъом қилған, бой ва беклар оёғидағи бедона, сағри қала кафшлар билан камбағал косиблар кийган утика², айбаки кафшларнинг ўзаро фарқи қолмаған ва ҳатто баъзилар оёғидағи ёғоч кафшлар ҳам ажойиб нағманавозлиқ қиласар эдилар.

38. ФАРИБ КЎНГЛИ

Анвар бошқалар каби югурмаса ҳам елиб келар эди. Хишткўпрукка етканда, катта сув ёнидаги хужра эшигига қўсқи³ пўстунга ўралиб турған қоровул унинг олдиға тушиб салом берди:

— Совуққа қотқан кўринасиз, тақсир... Гулханимиз бор.

Анвар тумшуғини тўнидан чиқариб илжайди ва тутун чиқиб турған эшикка бурилди, қоровул олдинда келиб, эшикни очиб берди, Анвар ичкарига кирди. Тутун билан қоп-қорайған, пасткина қоронғи хужранинг ўртасида гулхан ёниб, алангаси мўрига ўрлар эди. Гулхан ёнида қўлиға касав тутқан Султонали мирзо олов жўнашдириб ўлтурап эди.

— Сиз ҳам совуққа қотқанларданмисиз! — деб кулди Анвар.

— Жон олов — жон эр, депти бир хотин... Гулхан ўтлик йигитнинг иссиқ қучоги эмиш. Қани, бу ёкқа марҳамат!

Қоровул ва Султонали мирзоларнинг қисташлари билан Анвар гулханнинг тўрига, тўрт қатланиб солинған кийизга ўлтуриб, қўлини оловға тутди.

¹ Тўнғуз хузур килиб тўшакда ухладир, оқиллар тупроқда ётадирлар (*муал.*).

² Утика — бузоқ терисидан тайёрланган күн.

³ Қўсқи — жулдур, эски.

— Ўзингиз ўлтурмайсизми, ака, ўлтуринг!

Анварнинг бу сўзи билан адаб сақлаб турған қоровул гулханнинг бир чеккасига чўккалаб, гулхан ёнидағи қора қумғонни оловға тираброқ қўйди.

— Совуқ тузук бўлди, — деди Анвар исиниб. — Ўрдадан чиқиб, ўзингизни гулханга урибсиз-да?

— Қарасам уйга еткунча қотадирғанман, Тойир акамнинг туйнуғида тутун кўриб, эшикни очсан, иш катта. Хиралик бўлса ҳам кирдим, нима қилади... Бироқ, сизни Тойир акамнинг ўзи чақириб кирганга ўхшайди, ҳали сизга чой дамлайман, деб овора бўлса ҳам эҳтимол...

Тойир ака қумғонни яна олов томонға итариб қўйди:

— Ҳозир дамлаймиз, тақсир, ҳозир. Сув ҳам қалқиб қолибдир, яхши, кўк чойимиз ҳам бор.

— Ўзларингиз ичмасангиз, меним учун ҳожат эмас, мен ҳозир кетаман.

— Шу гулханни ташлаб, қаёққа?

— Уйга... Балки кишилар кутиб ўлтурган чиқарлар.

— Шундай совуқда сизни ким кутсин, чойни дамлай беринг, Тойир ака, мирзобошини юбормаймиз.

— Шундай бўлсин, тақсир... Фарибларнинг чойидан ҳам бир ичиб кўйсиналар, — деди Тойир ака ва ўрнидан туриб бурчакдаги ёрилған тарашадан бир қучоқни келтириб гулхан ёнига ташлади. Қайнаб тошқан қумғонни оловдан олиб, чой дамлади.

— Тойир акамнинг гулханини ташлаб кетиб бўлмайди, — деди Султонали, — бир-икки пиёла чойидан ҳам ичиш керак, бир-икки калима сухбатини ҳам эшитиш керак.

Анвар илжайиб қўйди. Тойир ака қозиқдағи тугунни очиб тўрт-бешта нон, бир ҳович каттақўрғон магиз олиб, кичкина баркашчага солди. Баркашни Анвар олдиға келтириб, узр айтди:

— Камбағалчилик, тақсир, олдингизға дастурхон ёзолмадик...

— Нима айби бор, — деди Анвар, — мен шундай қоронғи уйда гулхан ёнида ўлтуришни ва шу ҳолда чой ичишни жуда яхши кўраман.

— Бу ўлтуришнинг ўз олдиға бир нашъаси бор, — деди Султонали.

— Бор... Шоирона, дарвешона бир маъноси бор. Мен ёш, ятим чоғим, опамнинг уйида шу ҳолни кўрар эдим. Язнам қашшоқ косиб эди. Қиш келди дегунча гулхан ёқар ва шу йўсун гулхан ёнида ўлтуриб чой ичар эдик. Шу гулхан ҳаёти ҳануз меним эсимдан чиқмайдир ва шу ҳаётка ҳамиша кўнгилда бир муҳаббат сақлайман.

Тойир ака Анварга сопол пиёлада чой узатди. Гулхан кейинги қаланған тарашалар билан аллангаланиб ёнди. Қоронғи хужра ёришиб, учқунлар билан зийнатланди.

— Бола-чақангиз борми, Тойир ака?

— Йўқ, тақсир... Шу ерда юртни дуо қилиб ётаман.

— Тойир акам ҳам сизга ўхшайди, — деб кулди Султонали. — Тўйни кўкламга қолдирганингиз яхши бўлмади, қиши кунлари Тойир акамдек ёлғизлик...

— Чунки мен Тойир акам турмишини яхши кўраман... Дардисарнинг нима кераги бор-а, Тойир ака?

Тойир ака қўлида касав билан олов тўғрилар эди.

— Қурби еткан кишининг бола-чақа қилғани маъқул, тақсир.

— Нима учун?

Тойир ака олов жўнашдириб, бир оз жавобсиз ўлтурди. Соқол-муртига учиб тушкан учқун кулларини селпиб ташлади.

— Худой фарзанд берса, кариған кунларингизда ишингизга ярайди, — деб қўйди Тойир ака, яна бир оз олов тўғрилаб турди. — Менда ҳеч ким йўқ... Ёшим эллидан ошқан, тақсир... Ҳозир куч-кувват бор, бир нарса топиб бўлади... Бир вақт келар, куч кетар, шунда менга ким қарайди, тақсир? Иссиқ жон, мен оғриб ётарман, бир қошиқ сувға муҳтоҷ бўларман... Шунда сувни

менга ким беради, тақсир? Ўлим ҳақ, ажал етиб амонатни олса, кўзим юмилса, бир чеккада ўлиб қолғанимни ким билади, тақсир?.. Кишининг бола-чақаси бўғандада шундай гаплар йўқми, деб ўйлайман-да.

— Тўғри гап, — деди Султонали, — дарҳакиқат, киши қандай кунларга қолишини билмайди. Тойир акам айтканча, бола-чақа бўлса, бир оз кўнгил тўқи-да.

Анвар бир оз сўэсиз, ўйланиб турди, қўлидағи пиёласини бўшатиб, Тойир акага узатти.

— Уйлантириб қўяйлиқми сизни?

Тойир ака миннатдор оҳангда кулди.

— Э, жонингдан, тақсир, — деди, — энди бўлмайди.

— Нега бўлмайди?

— Соқолға қаранг, ўлим иси келади...

— Бўлмаған гап... Сиз биздан ҳам ёш кўринасиз.

— Кўнгил қариған, тақсир, кўнгил, — деди Тойир ака, қўлини кўкрагига тегизиб олди. — Энди кўнгил ҳеч нарса ҳам тиламайди, фақат тинчлиқ тилайди... Тинчлиқ қачон бўлади, унисини билмаймиз-да.

Сўзни яна айлантиришкага йўл қолмади. Анвар ер остидан Султоналига кўз юборди. Султонали маънолик бош ирғатиб қўйди. Тойир ака ўз олдидағи ёниб ўчкан хокаларни кулдан ажратиб, гулханга ташлар эди. Бояғи шиддати йўқолған гулхан нафис кўк тутун чиқариб оҳистагина чайқалиб ёнар эди. Куллар кўкка учар, чўғлар кулга ботар, чалалар чўққа айланар эдилар... Учави ҳам сўз қўйишқандек анча вақт гулханнинг шу ҳолини таъқиб этдилар.

39. БИШЎЙ, ЭЙ ХИРАДМАНД...

— Муфтиларингиз меним орқамдан жўнаған бўлсалар керак, мирзо Анвар?

Хаёли бошқа нарсада бўлған Анвар Султоналиниңг сўзига тушунибми, эмасми, ҳар начук бош ирғатиб қўйди.

— Мен сиз билан хайрлашиб кўчага чиқсан, "дўстингиз" мулла Абдураҳмон уларни кутиб турған экан. Чамаси кундузги "сухбат"нинг мобаъди¹ бўлса керак?!

Анвар хаёли билан видоълашқандек, тилар-тиламас Султоналига юз ўғирди.

— Қандай сухбатнинг?

— Сухбатнинг эмас, ғийбатнинг.

Анвар қулди:

— Сиз мулла Абдураҳмон домлани кўралмай қолдингиз.

— Масала кўралмасликда эмас, унинг нолойик ҳаракатида, дўст кўриниб душманлик кўчасига киришида.

— Биз унинг чин кўнглини билишдан ожизмиз.

— Ҳар ҳолда бу калтакесак бизга дўст эмас.

— Хўш? — деб кулди Анвар.

— Муфтилар бизга дўстми, душманми?

— Балки душмандирлар, лекин биз уларга душман эмасмиз.

— Бали! — деди Султонали мирзо. — Башарти бизнинг ёрдамилизда ишлиқ бўлған бир одам, эрта-кеч бизнинг душманимиз ҳисобланған кишилар билан ҳамсуҳбат бўлса, оғиз-бурун ўпишса, биз унга қандай баҳо беришимиз керак? Бундай одамни биз очиқдан-очиқ душман ёки аҳмоқ деймиз. Аммо мулла Абдураҳмон аҳмоқ эмас, кўб иш кўрган туллак! Энди фақат унинг душманлик тарафи қолди, ҳам бу аниқ. Меним ҳукмимга қаноат қилмасангиз, ҳикматка қаранг. Шайх Саъдий:

"Бишўй, эй хирадманд, аз он дўст даст,

¹ Мобаъд — давоми.

Ки бо душманонат бувад ҳамнашаст"¹, —

дейдирлар...

— Мен мулла Абдураҳмонни яхши киши, деб ўйлайманми?

— Ўйламайсиз, бироқ унинг ўзига яраша муомала қилмайсиз, шу билан бирга анови муттаҳамларни ҳаддидан оширасиз!

Анвар баркашдаги магиздан бир-икки дона олиб қўлида ушлади.

— Сизнингча, улар билан қандай муомала қилишимиз керак?

— Мулла Абдураҳмонни ўрдадан жўнатиш керак; тинчни имом ва хатиблигини қилсин. Муфтиларга ҳам қозихонадан бирар вазифа топилиб қолар.

Анвар бош тебратиб кулди. Тойир ака гулханга ўтун қалаб шом учун жойнамоз ёзди. Султонали мирзо имом бўлиб, уч киши шомға турдилар. Шомни ўқуб гулхан ёнига ўлтуарар экан, Султонали сўради:

— Ёки уларни ўрдадан жўнатиш осон эмасми? — Осон, бироқ осон ишда лаззат йўқ, — деб кулди Анвар. — Сизнинг шу гапингиз билан бир киши ёдимға тушти: ўзи мулла Абдураҳмоннинг қавмларидан бўлған оқ кўнгилли содда бир киши бор. Оти... ха, оти Сафарбой, касби бўзчилик. Ўткан кун ўрдадан қайтиб борсан, шу киши уйда мени кутиб ўлтурибдир. Хўш, келинг, Сафар ака? — Куйган-пишкан, менга "арз" қилди: мулла Абдураҳмоннинг бир дўстидан эшиткан эмиш, гўё мулла Абдураҳмон биравга "мирзо Анварнинг тегига яқинда сув келади" деган эмиш... "Бу нима деган гап, мирзо, нега сизнинг тегингизга сув келади?" деб сўрайди. Мен кулдим... "Хозирча тегим куруқ, башарти тегимга сув келса, бўзчиликни ўргатасизми?" деб сўрадим. Саволимга жавоб бермайди, фақат сизнинг сўзингизни айтиб: "Имомимиз фисқи-фасод, бундай кишини ҳайдаганингиз маъкул" дейди. Сизга ёқадирған сўзни айтдимми, Султонали ака?!

— Бу киши сизга чин дўст экан, — деди Султонали жиддий. — Мен ўз фикримда янгишмасман. Бу калтакесак юткан чаённинг юрагида, худой билсин, сизга қарши катта адоват бор.

Шу чоққача олов кавлаб жим ўлтурган Тойир ака сўзга қотишли:

— Сафар, елкаси чиққан, жиккак йигит эмасми, тақсир?

— Бали, бали.

— У меним ошнам бўлади. Эҳей, у билан биз ҳар ёз бирга мардикор ишлар эдик, ўзи ўбдан яхши йигит.

— Вассалом, — деди Султонали мирзо. — Бас, Абдураҳмон ҳам адоватда муфтилардан қолишмайдир. Шунча яхшилиқни билмаган киши...

— Яхшилиқ қил, дарёға ташла, балиқ билмаса, холиқ² билур, деганлар. Фузулий: "Даҳр³ бир бозордир, ҳар ким матоъин арз эдар" деб жуда тўғри сўзлайдир. Шунга ўхшаш биз ҳам, ўзимизда бўлған матоъни бозорға соламиз, улар ҳам бисотларини кавлаб шундан бошқасини тополмайдирлар.

— Бу шундай, мирзо Анвар, аммо ўзингизни душмандан мудофаа қилиш керакми, йўқми?

— Мен нимани душмандан мудофаа қилай? — деб кулди Анвар. — Агар уларнинг адовати мендан бош муншийликни олиш учун бўлса, марҳамат қилсинлар, ҳатто ўзим уларга ёрдам ҳам берай. Тўғри, сиз уларнинг номуссизона ҳаракатларидан қизишиласиз, аччиғланасиз. Менчи, мен ҳам бир инсон, кўқдан тушкан фаришта эмасман, ўз устимдаги фийбатлардан, ҳайвонча қилиқлардан, иззати нафсимга тўқинған ҳаракатлардан аччиғланаман. Сиз айтканча, уларни ўрдадан ҳайдаш мулоҳазаларигача бориб етаман. Бироқ, баъзи андишалар мени тўхтатиб қўядир. Аввало улар билан тенглашиш меним учун камчилик куринадир; иккинчи, уларни

¹ (Эй хушёр киши! Душманларинг билан бирга ўлтуришкан — ҳамсухбат бўлған дўстингдан қўл ювғил (муал.).

² Холиқ — яратувчи, худо.

³ Даҳр — дунё, олам.

девондан ҳайдаш тўғрисиға келганда яна андишалар бор: башарти муфтиларни девондан чиқарсан ҳалқ нима дейди, беш кун амалга миниб, ўттуз йиллиқ мирзоларни қадр қилмади, демайдими? Агар улар тинчкина чиқиб кетса-ку, яхши, билъакс, хон ва шоғовул домлалар воситасида яна кириб олса, мен нима деган одам бўламан? Бу ҳолда бир адоват устига юз адovat замланишида шубҳа йўқ. Энди мулла Абдураҳмон тўғрисида: бошда мен бу кишини ўрдаға олишға қарши бўлиб, биринчи қўришимдаёқ бу мулладан яхшилик кутмаган эдим. Бироқ, сизга айтканимча, ўртада нозик бир киши восита бўлди, шундан кейин ноилож хизматка олишқа мажбурият туғулди. Мулла Абдураҳмон ифлослар қаторига ўткан экан, иши осон, жўнатиб юбориш қўлимиздан келади. Ва лекин, фикримча, уни ҳам жўнатиш маслаҳат эмас. Аввало хизматка олмаслиқ керак эди; олингач, уч ой ўтмасдан жўнатиш... Жуда оғир, агар ифлос бўлса унинг табиъати, биз ўзгарта олмаймиз, ҳар ким тилаган ошини ичадир.

Султонали мирзо муфтилар тўғрисида бир нарса деялмаса ҳам, Абдураҳмонни жўнатишға исрор этди¹.

— Хўб, муфтилар қолсин, яна бир неча кун сасишин. Бироқ, Абдураҳмонни тўхтатманг, агар сиз шу чувалчангнинг баҳридан ўтсангиз, ҳамроҳларига катта ибрат кўрсаткан бўласиз.

Анвар кулиб қўйди.

— Сиз меним дўстимга қаттиғ тикилдингиз...

— Тикилишқа — тикилдим, — деди Султонали мирзо жиддий, — сиз лоақал шуни ҳам жўнатмасангиз, мен кетаман. Муфтиларнинг афтини кўриб қийналар эдим. Энди бу учунчи ифлоснинг юзига қарашқа тоқатим қолмади!

Султонали жиддийлашкан эди, Анвар яна қарши боришни мувоғиқ кўрмади.

— Хўб, — деди, — сиз шуни маслаҳат кўрсангиз, жўнатайлиқ.

— Бали! — деди Султонали. — Сиздан яна бир талаб: эртадан бошлаб мени ўз хузурингизга олинг, токи муфтилар эртадан кечкача ғийбат сўзлаб, маймун бўлиб вакт кечирмасинлар.

— Бу ҳам осон, — деб кулди Анвар, — улар мен йўқ вақтдан фойдаланиб, юрак бўшатар эдилар. Энди бундан ҳам бечораларни маҳрум этмакчисиз, бу қадар зулм...

Султонали яна кулмади:

— Қилғанға қиласиз-да.

Шундан кейин кетишқа чоғландилар. Анвар қўзгалар экан, ёнчиғидан бир тилло олиб, Тойир акага узатти. Тойир aka билими, билмасданми, ҳар ҳолда тиллони қўлиға олғандан сўнг, яна тез қайтариб берди:

— Уят, уят бўлади.

— Бу пул ўзимга, деб ўйламанг, — деди Анвар Тойир аканинг қўлини итариб, — сиз бу пулга ўтун, магиз, ортиб қолса чой оласиз. Султонали акам билан келганимизда гулханни бундан ҳам катта қилиб берасиз.

— Сизлар келсаларинг ҳаммасиям ўзимиздан топилади.

Анвар пулни олмади. Тойир aka маслаҳат сўрагандек Султоналига қаради. Султонали дуо қилиб олинг, деган каби ишорат қилди. Тойир аканинг дуосидан кейин чиқдилар.

40. АЛДАШ УЧУН БОЛА ЯХШИ

Бир неча кунлардан бери Сафар бўзчи хурсанд эди. Мулла Абдураҳмоннинг хизматдан чиқишиға ўзим сабаб бўлдим, деб ўйлар; ўз сўзи билан мулла Абдураҳмон каби бир кишининг сувға тушкан нондек шилқиллаб қолишиға: "Кўрпангга қараб оёғ узат, муллавачча!" деб ўзича кулиб қўяр эди. Кеча Самад бўқоқни кўчада учратиб, пичинг отди: "Мирзабошимнинг тегига

¹ Исрор этмоқ — кистамок.

сув келипти-я, гапингни тўғри чиқишиға қара, Самад?" — деди. Чунки Анварга бориб айткан хабарни шу Самад бўқоқдан эшиткан эди. Самад бўқоқ унинг бу пичингидан қизарди: "Кулогимға янгиш кирган экан-да, абраҳам!" деб гапни кулгуликка бурди. Сафар бўзчи ҳам "пайрав" қилди. "Бир қўчкорнинг боши кеткунча, минглаб қўйининг боши кесилар эмиш, деб айт домлангга!" деди. Самад бўқоқ индамади.

Сафар бўзчи мулла Абдураҳмоннинг хизматдан бўшатилғанини эшиткандан бери "Мирзамни бир кўрсам" деб Анварнинг олдиға боришқа чоғланиб қолди. Бироқ, дастгоҳ ёнидан қўзғалишқа ишни қизғанди. Бу кун иш тўқур экан, ўзича қарор берди: "Бу кун чоршанба, эрта панжшанба... жумъа кун мен ҳам бўш, мирзам ҳам бўш. Ҳа, индин борғаним маъқул".

Шомдан бир оз илгарироқ Сафар aka ишдан чиқди. Куннинг совуклиғига ҳам қарамай музлаган совук сувда таҳорат қилди, нари-бери бўз салласини чулғаб, масжидга югурди. Ул жиловхонадан кирганда, масжиднинг тўрдаги хужрасидан мулла Шаҳодат муфти, Калоншоҳ мирзо ва мулла Абдураҳмонлар намозга чиқиб келар эдилар. Сафар бўзчи ҳар икки муфтининг ҳам ўрдада туришларини яхши билар эди. Мулла Абдураҳмонни ўрдаға яна оладиған бўлибдирларми, деб ўйлади ва уч уламо келиб масжидга киргунларича адаб сақлаб, масжиднинг бўсағасида қўл боғлаб турди. Улар келиб масжидга кирап экан, мулла Абдураҳмон қўзининг пахтасини чиқариб, Сафар бўзчиға қараб ўтди, улар орқасидан Сафар бўзчи ҳам хонақоҳға кирди. Аммо ҳалиги қарашдан сўнг Сафар бўзчининг бошидан: "Бу муллалар ҳам домламдек ўрдадан ҳайдалганлармикин? Мирзамнинг ғийбатига йиғилишқанлармикин?" деган бир фикр ўтиб кетди.

Сўфи такбир тушурди, мулла Абдураҳмон меҳробка ўтди, муфти ва бошқалар унга иқтидо қилдилар. Имом қироатда, Сафар бўзчи сомиълик¹ ўрниға — "манови кетман соқолнинг афти хунук, уттасининг авзойи бузук, домламнинг бўлса ғурраги бола очқан... Учави ҳам аламзада бўлсами? Домламнинг кўнглини кўтаргали келганлардир, ёки мирзам билан икки орани битиштирмакчиларми?.. Мирзамнинг битишмагани маъқул, икки оғиз гап учун ҳанузгача кек сақлаған домла..." деб ўйлар эди. Шу йўсун васвасаланиб шом намозини қандай ўқуғанини ўзи ҳам билмади, аммо ётиб туришдан эринмади. Фотиҳадан сўнг жамоат тарқала бошлади. Бешолти киши, жумладан, Сафар бўзчи ҳам адаб сақлаб, домлалар масжиддан чиққунча қўзғалишмадилар. Улар чиқиб кеткандан сўнг сўфи шамъни ўчирди, бошқалар масжиддан тарқадилар. Сафар бўзчи саҳнга тушиб ҳужрага қаради; ҳужра даричасидан шамъ ёруқлиғи тушар, ичкаридан кўлида қуроқ дастурхон ушлаган, ўн бир-ўн икки ёшлиқ бир бола чиқиб келар эди.

Сафар бўзчи жиловхонага ўтиб тўхтади. Ҳужрадан келган бола ўз ёниға еткач, болани олдинға ўткариб, унинг орқасидан кўчага чиқди. Бола кўчанинг ўнг томониға қараб кетди. Сафар аканинг ҳавлиси кўчанинг чапида эди, лекин ул ўз ҳавлиси томонға юрмай, шу бола орқасидан борди.

— Ҳой, Шукур сўфининг ўғли!

Шукур сўфининг ўғли — бола, йўл устида тўхтади. Сафар бўзчи унинг ёниға етиб олди.

— Қани юравур, сенинг отинг Маматқул-а?

— Ҳи.

— Маматқул... Сен бизнинг Асқарбойни танийсанми?

Бола ажаблангансумон Сафар бўзчиға қараб олди.

— Асқар меним ўртоғим-да, шу топқача билмайсиз экан-да!

— Ҳа, ҳа... ўзинг ҳам яхши йигит кўринасан... Масжидда нима қилиб юрған эдинг?

— Имом поччамнинг ҳужраларида чай қўйиб бердим. Катта домлалар меҳмон бўб кепти.

— Ҳа, ҳа... Энди қаёққа борасан?

¹ Сомиълик — тинглаш.

— Имом поччамнинг уйларидан ош об келаман-да.

— Туппа-тузук дасёр бўлиб қопсан-да. Ош олиб келганингдан кейин тағин чой қўйиб берарсан ҳали?

— Ҳа, қўйиб бераман. Домла поччалар жўнағунча хизмат қилиб тураман.

— Ҳа, ҳа... Катта домлалар қачон келишди экан?

— Дадам аzonға чиққанда келишди-да, қўйиб берган чайимни шу топта ичишаяпти.

Сафар бўзчи ўн қадамча сўzsиз борди.

— Ўзинг кўб яхши боласан-да, Маматқул, домла поччаларинг нима дейишяпти?

— Ҳали гапуришканлари йўқ-да.

— Маматқул-чи, шу домла поччаларнинг сўзига яхши кулок солиб тифнаб оған киши бемалол жаннатка кириб кетавуряди-да... Сен ҳам уларнинг сўзини тифнаб оласан-ми?

— Ҳа, тинғаб оламан. Дадам ҳам савоб бўлади, деяпти.

— Бали, Маматқул, жуда яхши тифнаб ол-да... Агар сен шу домла поччаларнинг сўзини яхши тифнаб, улар жўнағандан кейин менга бориб сўзлаб берсанг-чи, Маматқул, мен сенга ўн пул бераман-да.

Маматқул тушуналмаслик ичida Сафар бўзчиға қаради:

— Чин айтаяпсизми, Сафар aka?

— Ёлғони йўқ-да, Маматқул, — деди Сафар бўзчи ва бўз яхтагининг чўнтагини силкитиб жарақлатди. — Кўраяпсанми чақаларни... Агар уларнинг гапини тифнаб менга сўзласанг-чи, ўн пулни олавурасан-да, Маматқул.

— Тунда сизнинг олдингизға борғани қўрқаман-да.

— Нимадан қўрқасан, Маматқул? Асқар ўртоғинг кечаси ҳам қўрқмасдан юравуради.

— Мен итдан қўrқаман-да.

— Бизнинг кўчада ит йўқ-ку, тентак, қўрқсанг эта-метан бор. Агар имом поччанг энди кетавур деса-чи, Маматқул, хўб, деб ҳужрадан чиқ-да, ҳеч кимга билдиримай, дарчанинг тегидан гапни эшит, ҳами?

Маматқул нима учундир илжайиб кўйди ва маъқул деган каби бош иргатди.

— Кўрқмасанг, улар жўнағандан кейин бизникига бор, мен дўконда иш тўқуб ўлтураман; ўн пулни олиб келавурасан-да, сендан нима кетди, Маматқул...

— Тузук.

Бола шу сўзни айтиб кичкина, тор кўчага бурулди. Сафар бўзчи боланинг орқасидан бир оз қараб турғандан сўнг, орқасига қайтди. Сафар бўзчи болаға берган ўзининг бу ваколати билан келаси кун мирзобошининг олдиға яна бир гап топиб бормоқчи эди. Унинг фикрича, эҳтимолки, кейинги домла поччалар ҳам ўрдадан ҳайдалишка лойик, мирзобошиға душман бўлиб чиқар эдилар. Шу хаёллар билан келиб, уйига кирди. Эрини кута-кута қозондағи туппаси аталаға айланган Тўхтабиби Сафар бўзчини койиб қарши олди.

41. ЧАҚАНГИЗ СИЙҚА ЭМАСМИ?

Ул аксар шом ва эрталабки намозларнигина масжидда ўқуб, қолғанларини уйида адо қилар, пешин, аср, хуфтанларга вақт тополмас эди. Аммо бу кеч жўртта хуфтанга чиқмади. Яъни Маматқул ўн пул учун шошиб, топқан гапини кишилар орасида сўзлаб берса эҳтимол эди. Ошдан сўнг ишхонасига чиқди. Даствоҳ ёнидағи қора чароғни сқиб ўришдаги узуқларни улади, аймашқан ипларни ешди, чигилларни ёзиб тароғлади, оғзи билан охор буркиб яна таради ва энг сўнг қурутиш учун ўришни елпиди. Уриш гўкишқа ростланғандан кейин, эски тўппидаги найчага солинған ипларни (арқоқни) олиб, даствоҳка тушти, тиф ва гулани орқага суриб моккини ростлади.

Қора чароғ аранг-аранг даствоҳни ёритар, елкаси ташқариға тутиб, кўкраги ичка ботқан

Сафар бўзчи, гўё дастгоҳка қуюлиб қўйғандек кўринар эди. Тепки босишдан ғич-ғич қилған нағма эши哩лар ва бу нағма оҳангага ўйнағучи мокки у ёқ-бу ёққа ўтиб турар, лаҳза сайн арқок-ўриш бирлашиб, тўрт эллик бўз ҳосил қиласар эди. Сафар бўзчининг бир кечлик ишига бир охор мўлжал бўлиб, қора чароғнинг мойи ҳам соат вазифасини ўтар, яъни қора чароққа тўлдирилган мой ҳар кун бир охорға етиб битар эди.

Сафар бўзчи наворт ёғочини ўраб, охорлик тандага — ўришкада мўралади ва нос отиб, кўча томонға қулок солди. Чунки ул ҳануз Маматқулнинг келишидан умидвор эди. Бир оз қулок солиб турғандан кейин, моккига янги найча жойлаб, яна ишкада тоблаб найча солиш билан машғул Тўхтабиби кўйлак енгини иплек ўришчалар билан тўлдириб чиқди. Гап-сўзсиз, ўришчаларни эски тўппита ағдариб, бўшалған найчаларни йигиб олди.

— Оёғим совук қотти, оловнинг иложини қил-чи.

— Ўт ёқиб берайми?

— Ҳа, бали, уч-тўртта тарашани кертиб кирсанг бўлади.

Тўхтабиби чиқиб кетди. Сафар ака асабийланғандек тез-тез тепки босиб ишкада қаради. Мокки тўхтовсиз икки ёққа сапчиб турди. Ўн дақиқа чамаси шу ҳолда иш қизғин давом эткандан кейин, бирдан мокки тўхтади, Сафар бўзчи ташқариға қулоқ солиб қолди. Кўча эшик "ғийк" этиб очилиб, йўлақдан кичкина оёқ товши келди. Сафар бўзчи моккиси қўлида ўзича илжайди, яна бир-икки оёқ боскандан кейин, дўйконхона эшиги очилди.

— Бали, Маматқулим, бали... Эшикни ёп, эшикни!

Маматқул эшикни ёпди ва икки қўлини оғзиға кўтариб исинди.

— Совуқ қотдингми, Маматқул? Ҳозир олов ёқамиз, ҳозир... Боядан бери Маматқул келади, деб ўн пулни сақлаб ўлтурибпан-да.

Шу пайтда эшик қияғина очилиб, яна ёпилди.

— Киравур, Тўхта, киравур: ўзингнинг Маматқулинг-ку.

Тараша кўтариб Тўхтабиби кирди ва Маматқулға қаради.

— Маматқулмидинг, — деди Тўхтабиби. — Бемаҳалда нима қилиб юрибсан, болам? Энанг эсон-соғ юриптими?

Маматқул Тўхтабибининг сўзига бош ирғатиб, Сафар бўзчиға қаради...

— Маматқулнинг менда иши бор, холаси. Оловни тезроқ ёқ. Маматқул совуқ қотипти...

Тўхтабиби ўтунни гулхан ўрнига ташлаб, қўлидағи қовғасини қора чароққа тутиб ёндириди ва бориб ўтунни ёқди.

— Уларни жўнатиб келдингми, ўғлим Маматқул?.. Бали, бали. Ёнларингға яна бошқа киши ҳам келдими?

— Йўқ.

— Ҳа, ҳа.., Имом поччанг сенга кетавур демапти-да?

— Мен тағин икки қайта чай қўйиб бердим-ку: мен кетсам уларга ким чай қўйиб берарди. Мен чайни қўйиб гапни тинғаб ўлтурдим.

— Бали, бали, — деди Сафар кулиб ва хотинига қараб қўйди. — Йигит деганинг ана шундай бўлсин-да, бизнинг Аскарбойлар ҳам "йигит"да. Қани, Маматқул, гулханнинг ёниға борайлиқ-чи, исиниб гапиришамиз-да.

Иккиси гуриллаб ёнған олов ёниға чўнқайдилар. Сафар ака оёғини кафшидан чиқариб оловға тутди.

— Аскарбой ухлаб қоғанми, дейман, хола?

— Ухлаб қоған, — деди Тўхтабиби ва бориб дастгоҳ ёнидағи бўшаған найчаларни йиғиб олди.

— Шуларни тўлдириб берсам, бу кечка етар?

— Тўлдиравур-чи, кўрамиз-да.

Тўхтабиби дўйконхонадан чиқди. Сафар бўзчи Маматқулға қараб илжайди. Маматқул ҳам ўз

навбатида илжайиб, Сафар бўзчининг чақалиқ чўнтағига кўз ташлади ва нима учундир энтикиб кўйди.

— Хўш, Маматқул охун?

Маматқул ўйлаб иккиланди:

— Китоб... китоб сўзини айтишмади-да, ҳе... Катта домлам қурғандаги¹ ижжани² ўкуған эди, мен...

Сафар бўзчи боланинг андишасига тушуниб кулди:

— Сен уқуб ололмадингми, аттанг. Майли, уқуб олғанингни айта бер.

Маматқул енгилланиш нафаси ютди, кўзини беихтиёр Сафар бўзчининг чўнтағига тикди.

— Китоб сўзи бўлмаса ҳам чақани беравурасизми, Сафар ака?

Сафар бўзчи кулгидан ўзини тўхтата олмади, чўнтағадан чақаларни чиқариб қўлиға олди:

— Беравураман-да. Кўраяпсанми?.. Шундан ўнови сеники.

— И мом поччам, — деди Маматқул кўзини чақадан ололмағани ҳолда, — имом поччам ўзи ўрдаға мирзабоши бўған экан-да... Ўша хат битадуған жайда мулла эмас бир киши катта бўб қоған экан... Ўша мулла эмас хоми киши имом поччамни хат битишкага тозаси экан, деб миризахонадан чиқарған экан-да... Али миризо деган киши имом поччамни унга ёмонлапти...

Сафар бўзчи Маматқулнинг сўзини бўлди:

— Кимга ёмонлапти?

— Ўша мулла эмас хоми кишига ёмонлапти-да... Шуннан кейин имом поччамни чиқарипти.

Энди катта домламларни ҳам ўрдадан чиқарсам, деб юрган экан. Ўзи жуда ёмон киши экан-да... Катта домламлар буни нима қиласиз энди, деб имом поччамнинг олдиға келишипти экан-да, — деди Маматқул ва бир неча фурсат Сафар бўзчининг қўлидағи чақага қараб турди. — Чакангиз сийқа эмасми, Сафар ака?

Сафар ака кулди, чақадан бештасини ажратиб Маматқулға узатти.

— Мана ўзинг кўр-чи.

Маматқул чақани олиб, уёқ-буёғини текширди:

— Мухри бутун экан. Бир пулга ўн пайса ҳолва берармикин, Сафар ака?

— Нега бермасин. Чақани чўнтағингга солиб қўй, қолғанини сўзлаб бўғанингдан кейин оласан. Катта домлалар кенгашка келган эканлар, дегин?

— Ҳа... Чакамни белбоғимга тугсам тушиб қолмасмикин?

— Ҳозир тугма, мендан яна беш пулни олғанингдан кейин, қўшиб тугарсан.

Маматқул қўлидағи пулни жарақлатиб ўйнади ва шунинг орқасидан ижирганиб шикоятланди:

— Оёғим ивишиб қоған.

— Чўнқайиб ўлтурма.

Маматқул ўлтуриб олғандан кейин, яна ижирганди:

— Игна санчяпти?

— Кулоқ солма, сўзлай бер, ҳозир ўзи тузалиб қолади.

— А, шундайми, — деди Маматқул маҳсисини силаб. — Сизники ҳам ашундақа бўладими, Сафар ака?.. Катта домлам соқолини тутамлаб, ўшани янди., тузоққа тушар, деди. И мом поччам ўйлаб ўтурди, ундан кейин... Санчяпти-ку, Сафар ака?

— Ҳозир тузаласан, хўш?

— Ундан кейин... Сизларга маъқул бўлса бир гап хотиримга келади, деди. Ўша кўклам чиқса уйланади, деди...

Сафар бўзчи Маматқулни тўхтатиб сўради:

— Ўша ким, ўша?

¹ Курған — куръон.

² Ижжаса — хижжа.

— Ўша-да, мулла эмас, синглиталоқ-да... Ўзингиз ҳам сўрай берайди экансиз-да!.. Оладуған хотини чиройлик, деб эшитаман, деди. Бу ҳам бир гап-да, шу қизни хонга тўғриласак бўладимикан, деди. Катта домлалар маъқул дейишиди. Ҳай-ҳай дейишиди... Шу ерда Маматқул бир оз ўйлаб қолди, — бунинг давоси гулчин бўлади, дейишиди.

Сафар бўзчи кейинги сўзни такрорлади:

— Гулчин бўлади, дейишиди?

Маматқулнинг ўзи ҳам бу тўғрида иккилангандек бўлди.

— Мен яхши пайқамадим-да: давоси гулчин бўлади, дейишиди... гулчай... йўқ.

— Ундан кейин?

— Шу, бўлди.

— Бари?

— Бари шу... Мен ташқариға чай қўйғани чиққанимда гап тинғамадим-да.

— Маъқул, маъқул, — деди Сафар бўзчи, — ундан кейин улар кетдиларми?

— Кетдилар. Имом поччам энди уйингга бор, деди менга... Чақани берсангиз қўшиб тугар эдим.

Сафар бўзчи кулиб, кўлидағи чақадан яна беш пулни узатди.

— Мендан ўн пул олғанингни ҳар кимга сўзлаб юрма, тузукми? Ҳа, ундан кейин бу гапни ҳеч кимга айтма, домлаларингнинг сўзи савобсиз гаплар экан... Уйингга слғиз кеткали қўрқмайсанми?

Маматқул бир оз ўйланиб, белидаги чақа тугунини қўли билан ушлади, Сафар аканинг "қўрқмайсанми" саволига жавоб бермай, бориб эшикни очди ва юргурганча чиқиб кетди.

42. ҚУВ ОДАМ ЭКАН

Сафар бўзчи дарбозадан кирганда, ичкаридан ясамол бир хотин чиқиб қолди. Мундай яхши кийинган ва ҳусндор хотинни ул ўз умрида биринчи мартаға кўргани учун бўлса керак, хотин яшириниб олғунча, ундан қўзини олмай қаради. Таажжуб ва ҳайрат ичида келиб меҳмонхонаға кирди. Меҳмонхонада Анвар йўқ, Анвар ўрнида бегона бир киши — Султонали мирзо ўлтураг эди. Сафар бўзчи салом берди. Султонали мирзо жавоб бериб, ўлтурган жойидан Сафар бўзчиға жой кўрсатди. Сафар бўзчи бир оз сўзсиз ўлтурғандан кейин, "мирзасини" сўради. Султонали мирзо, Анварнинг қўшниларидан бириникига зарур бир юмиш билан чиқиб кетканлигини ва бир оздан сўнг келишини сўзлаб, ундан мирзода қандай юмиши борлигини савол қилди.

— Юмиш-ку, йўқ, тақсир, — деди Сафар. — Биз бир холис дуогўй одам... Мирзамни бир зиёрат қиласай, деб келган эдим.

Султонали Сафар бўзчини бир нарсанинг тамаъида юрған киши, деб ўйлади. Чунки Анварнинг қўли очиқлиғини, унга кўб ҳожатмандларнинг ўрганиб қолғанлиқларини яхши билар эди. Аммо Сафар бўзчи Султоналининг силлиқ муомаласидан хурсанд бўлиб, унга қарши ўзида дўстлик сезди. Бир оз жим ўлтурғандан кейин Сафар яна тилга келди:

— Барака топсин мирзам одамжон-да, одамжон; биздек фақирлар билан ҳам оғайнини, сизлар билан ҳам шундай, барча баробар.

Бу сўз Султонали мирзонинг бояғи фикрига қарши сўзлангандек тушди. Сафар бўзчининг мирзо билан оғайнилиқ даъвоси уни таажжубга солди.

— Шундай, шундай... Мирзо, сиз айтканча, барчага баробар йигит, — деди Султонали.

— Нима касб қиласиз?

— Бўзчилик, тақсир. Лекин мирзам, сен бўзчисан, деб биздан ҳазар қилмайди, биз шунисига адо-да, тақсир... Бўлмаса гузаримизнинг оқсоқоли ҳам икки оғиз гапимизга қулоқ солсин-чи. Нафсамбир гап яхши-да, тақсир.

Сафар бўзчининг "нафсамбир" гапи Султоналини беихтиёр кулдириди.

— Тўғри айтасиз. Испингиз нима?

— Биз деворнинг кавагида ётқан бир одам-да. Ўзимиз киму, исмимиз нима бўлар эди. Шаҳарнинг Олим қовоғи¹ эмасмизки, айткан он таниб олсангиз.

Султонали мирзо яна кулди, — "нафси ламр" гаплардан завқланиб, ул ҳам Сафар бўзчиға қарши ўзида яқинлиқ ҳис этди ва бир оз ўйлаб турди.

— Испингизни айтсангиз, балки мен танир эдим... Сиз бўзчи бўлсангиз, ўткан ҳафта мирзо Анварга бир сўз айткан эмасмисиз?

— Айткан бўлсам эҳтимол; нега десангиз, қўл бўшағанда мирзамнинг зиёратига келиб турман-да.

— Сиз... Сиз мулла Абдураҳмоннинг қавмларидан эмасмисиз?

— Хе-хе-хе... Худда, тақсир.

— Агар янгишмасам, испингиз Сафарбой чиқар? — Сафар бўзчи завқланиб, кайфланиб кулиб юборди:

— Мирзам айткан эканлар-да. Султонали мирзо ҳам кулди ва кулги ораси латифа қилди:

— Сиз ўзингизни паст уриб Олим қовоқ эмасманки, отимни айткан он танисанг дейсиз, ҳолбуки, сизни ўрданинг мирзобошиси, шаҳарнинг қўрбоши, даҳбошиси ҳам танийдир.

— Тавба қиппан, тавба қиппан, — деди Сафар. — Мен ўз қадримни билмай юрған эканманда.

Иккиси ҳангама сўқиб бир неча пайт кулишдилар ва бир онда эски қадрдонлар ҳолига ўтишдилар. Султонали уни "Сафар ака" деб хитоб қила бошлади ва мулла Абдураҳмоннинг кейинги аҳволидан сўради. Сафар бўзчи мулла Абдураҳмоннинг бўшатилғанидан хурсандлигини изҳор қилди ва унинг лаби гезариб юрганини сўзлаб, Султоналини кўлдирди.

— Шунчалик ҳолинг бор экан, думингга қумғон боғлашинг нима ҳожат эди, деб куламан. Эгри тўнкага — эгри тўқмоқ; мирзам хўб яхши иш қилғанлар-да.

— Шундай, — деб кулди Султонали, — кишиларга энди нима дер экан, балки қулоғингизга чалинғандир?

Сафар бўзчи ўнг қовоғи устини силаб олди ва қўлининг текис ўсмаган тирноқлариға қаради.

— Бу тўғридағи сўзини эшитканим йўқ-ку... Энди ўзи ёмон одам-да.

— Масалан, ёмонлиғи?

— Ёмонлиғи... — деб яна тирноғига қараб қолди, — ишқилиб, тақсир, шу одамни пайини қирқсам, дейди-да. Илгари холисанлилло душман бўлса, энди аламзада бўлди-да...

Сафар бўзчининг содда кўнглида яширинған сир оз-оз сиртига ҳам тепиб турар эди. Унинг "...энди аламзада бўлди-да" жумласидан шубҳаланиб қолған Султонали жиддий тус олди:

— Мен мирзо Анвар билан бирга турман, Сафар ака, — деди. — Мирзо билан бизнинг орамизда ҳеч бир яширин гап бўлмайди. Масалан, сизни тусмол билан танишим, мулла Абдураҳмон тўғрисида келиб айткан сўзингизни билишим...

— Мен буни билиб туриппан, тақсир.

— Билиб турған бўлсангиз, — деди Султонали ўпкалик қиёфатда, — нега мендан шубҳаланасиз?

— Йўқ, йўқ, ука, мен худой ҳаҳқи...

— Бўлмаса, нега мулла Абдураҳмон тўғрисидағи саволимга тузук жавоб бермайсиз?

— Мен айтдим-ку, ёмон одам-да, ўзи...

— Унинг ёмон одамлигини ўзим ҳам биламан. Аммо мени ҳам ёмон одам деб ўйлағанингиз учун... Хўб, ҳали мирзо Анвар келганда ўша мендан яшириб турған гапин-гизни сўзларсиз, мен шунда сизни уялтирасман...

Сафар бўзчи бирдан кулиб юборди ва қўли билан Султоналини яниб қўйди:

¹ Худоёрга чет мамлакатлардан мол келтириб сотувчи машхур савдогар (муал.).

— Уят қилсангиз ҳам "нафсамбир"ини айтай, анча қув одам экансиз.

Бу содда баҳо Султоналини қулдирди:

— Сиз мендан ҳам қувроқ экансиз.

— Мен топқан гапимни мирзамнинг ўзига айтай, деган эдим-да.

— Албатта айтасиз, лекин мен ҳам эшитсам, зарар қилмайди. Хўш: "аламзада" нима қилмоқчи?

— Аламзадами? — деб кулди Сафар ва бир оз ўйлаб турди. — Ўрдада турадиған бўлсангиз, анови катта гўзим муфтиларингиз бор-ку?

— Бор, бор: пул берсангиз ҳаром ўлган эшакнинг ҳалоллиғига фатво берадирган муфтилар. Хўш?

— Гапларингиз ҳам қизиқ экан... Ана шу муфтиларингиздан иккитаси ўткан кун домламизнинг хужрасига меҳмон бўлишди...

Сафар бўзчи ўткан фаслда ёзилған мажарони бир-бир сўзлаб борди. Эшиткучи бўзчининг соддафина қилиб сир олишини кулиб, завқланиб тинглаб турди.

— Боланинг сўзи кўб тутал келди, тақсир. Чамаси мирзам бир қизға уйланмакчи экан-да. Қизи қурғур чиройлик бўлса, қўйинг-чи, шу қизни хонға олдирмоқчи бўлғанлар-да. Кишига алам қилғандан кейин ҳар бир куракни bemalol...

Султонали мирзо бу сўзни эшитиш билан бирдан ўзгариб кетди, кўзи катта очилиб, манглайида узун-узун ажинлар ҳосил бўлди:

— Тутилмаган гап... Хўш, сўзлай беринг-чи?

— Боланинг хуллас гапи шу, — деди Сафар ва бир оз жим қараб турди. — Ҳа, ҳа, яна бир нарса ҳам бор экан: улар шуни мувофиқ кўрганларидан кейин — "бунинг давоси гулчин" деб айткан эмишлар. Мен боланинг бу сўзига ҳарчанд тушуналмадим. Бола янгишканми ёки муллаларнинг шундай тожикиси ҳам бўладими, мен энди авом одамман-да, тақсир.

Султонали мирзо шу жумла устида ўйладими ёки бошқача бир андиша уни машғул этдими, баҳархол, бирар дақиқа чамаси сўzsиз хаёл суреб қолди. Сафар бўзчи эса, бу ҳолдан бад олиб, манглайини қашиди. Қашир экан, бармоқ ораси Султонали мирзонинг юзидан бир нарса ўқушқа тиришар эди.

— Улар қайси кун шу маслаҳатни қилған эдилар? — деб сўради Султонали мирзо.

— Ўткан кун, тақсир.

— Яъни орада кеча панжшанба ўткан?

— Бали, бали.

Султонали бошини чайқаб тебранди. Сўнgra мирзо Анварнинг кўкламга чиқиб уйланмакчи бўлғанини, қиз эса, шу уйнинг боласи эканини, домлалар мирзо Анварнинг обрўсини тўкиш фикрига тушканликларини сўзлаб чиқди:

— Раҳмат сизга, Сафар ака, — деди Султонали. — Сиз мирзо Анварнинг обрўсиға тўқунмоқчи бўлған бир ёмон-лиқнинг хабарини олдиндан олиб келгансизким, мирзо Анварнинг бир дўсти бўлишим сифати билан сизга миннатдорчилик изҳор қиласман ва шунинг билан бирга бу хабарни мирзога билдиримаслигингизни, ҳозирча бу сирнинг иккимизнинг орамиздафина қолишини сиздан сўрайман.

Негаки, мирзо Анварни бу хабар билан ташвишка солған бўламиз. Мирзога бу хабарни айтишдан илгари ошигич равишда сиз билган ифлослар қаршисиға чиқиб ишлашимиз, мирzonинг обрўсиға тўқунадирған ёмонлиқни дафъ қилишимиз ва шундан кейингина бўлиб ўткан бу мажарони унга сўзлашимиз керакка ўхшайдир, Мен ҳозир мирзо Анвар қайтиб келмасданоқ, шу гап орқасидан бир жойға бораман.... Борадирған жойимни сизга айтиб ҳам қўяй: "Давоси гулчин" жумласидаги "гулчин" сўзини бола янгиш онглаған, улар — "давоси Гулшан" деганлар. Зероки "Гулшан" сўзи бир хотиннинг иеми бўлиб, бу хотин хонға чиройлик

қизлар топиб бергучи ҳарам далласидир¹. Улар ўзларининг ифлос ниятларига шу хотин орқалик етмакчи, шу воситада мирзо Анвардан ўч олмоқчи бўлғанлар. Фурсатни қочирмай шу хотиннинг олдиға боришим керак. Гапка тушунган чиқарсиз, Сафар ака.

— Тушундим, садағанг кетай, тақсир.

— Гап шундай бўлсин; иш бартараф бўлгунча бу тўғрида мирзога оғиз оча кўрманг, жон ака, — деди такрор Султонали ва ўрнидан турди, — Мен мирзо Анвар келмасдан жўнай, келса юбормайдир. Сиздан мени сўраса, бир киши чакириб кетди, дерсиз, дурустми?

— Хўб, мен ҳам сиз билан кетаберсам?

— Йўқ, сиз ўлтуринг, меним дарагимни айтиб уни хотиржамъ қилинг. Ундан кейин келаси жумъа албатта шу ерга келиб мендан натижани эшитарсиз, мирзо билан учавимиз ўлтуришиб сухбатлашармиз, маъқулми?

— Хўб.

Султонали хайрлашиб, ошиғич меҳмонхонадан чиқди.

43. ЧЎЛОҚ ҚУШ

Айвонда салла ўраб овора бўлған маҳдум йўлакдан "заифа" шапрасини олиб, танчада санама тикиб ўлтурғучи Раънога:

— Йўлакда хотин киши кўринади, хабар ол-чи, болам, — деди. Раъно йўлакда ярмисини кўрсатиб ёндама турған хотиннинг олдиға борди.

— Ассалому алайкум...

Хотин саломга жавоб бериб, йўлак томонға ўтди ва Раънони ўз олдиға имлади. Ясамол, пўстун кийган бу хотин Раънонинг дикқатини ўзига жалб этди. Бориб кўришди.

— Насибекнинг ҳавлилари шу эмасми, отин қиз?

— Йўқ, — деб кулди Раъно, — биз Насибекнинг қўшнисимиз.

Хотин бошдан-оёқ Раънога қараб чиқди:

— Шўрим курсин, — деб қўл силкди хотин, — мен адашиб сизларни овора қилибман...

Кези келганда танишиб қўйғанни айби йўқ, бу кимнинг ҳавлиси?

— Солиҳ маҳдумнинг.

— Мен адашмай кетай, жуда уят бўлибти-да, ҳали мен маҳдум поччамнинг ҳавлиларига кирдимми... Сиз кимлари?

— Мен... қизлари.

— Кўб яшанг, исмингиз?

— Раъно... Қани, бу ёққа.

— Раҳмат, Раънохон... Насибекнинг уйи сизнинг қайси тарафингиздаги эшик бўлади?

— Сўлимиздаги биринчи дарбоза?

— Раҳмат, Раънохон.

Хотин хайрлашиш ўриға, яна бир оз Раънога қараб турди. Раъно бу ҳолдан ўнгтайсизланиб, ерга қаради. Хотин кулимсиб олғандан кейин, Раъно билан хўшлашиб орқасиға қайтди, ташқариға чиқиб, Сафар бўзчиға учрашди...

Раъно хотинни жўнатабиб, ичкарига кирганда, маҳдум "зарурат" тўнини кийиб, ўзига оро берган ҳолда, айвондан тушиб келар эди. Хотиннинг ким эканини сўрағандан кейин, Раънога бу кунги рўзғор ишлари тўғрисида баъзи таълимотларни берди. Чунки Ниғор ойим бу кун эрталаб қариндошларнига меҳмон бўлиб кеткан, Раъно уйда ёлғиз қолған эди.

— Онанг кеч қайтади, бинобарин, таомни барвақтроқ қилсанг ҳам бўлади... Ҳабба, таомни ўзинг билан Анвар ақангга лойиқ қил, мен бўлсам тўйдан албатта тўйиб келаман, онанг ҳам оч

¹ Далла — қўшмачи.

келмас, — деди ва бир неча қадам юриб, яна тўхтади. — Анвар акангдан, нима таом қилай, деб сўрасанг яхши бўлади, қизим!

Раъно отасиға маъқул ишоратини бериб айвонга келди, маҳдум чиқиб кетди. Раъно айвонда бир неча вақт санама тикиб ўлтургандан кейин, ишини йиғиштириди, рафдаги китоблардан бирини олиб очди. Китоб устида ҳам анча шуғулланиб, бундан ҳам зериқди. Сўнгра ўрнидан туриб, ташқариға йўл солди. Боқча эшиги ёниға келганда, Анвар ташқарида ким биландир хайрлашар эди. Раъно эшик ёнида кутиб турди. Бир оздан кейин Анвар ёлғиз қолиб, шу томонға — ичкарига қараб кела бошлиғандек бўлди. Раъно кулимсиб ўзини эшик панасига олди.

— Ассалом.

Бир-икки қадам олдинға ўткан Анвар мулойимғина эшитилган "ассалом" сўзи билан чўчиб, ёниға қаради ва жуда ҳам қўрқкан киши бўлиб атрофига туфлай бошлади.

— Жоним чиқиб кетди... Бу нима қилғанинг, ҳой қиз!

— Буми, бу сизни чўчитканим.

— Хўш, нима қилиб юрибсан?

— Сизга ош қилиб берайми, деб сўрағали чиққан эдим.

— Отамдан сўра.

Раъно отасининг тўйға кетканини ва сўзини айтди. Анвар кулимсиди.

— Уч қават ҳавлида иккимиз ёлғиз қолсақ қандай баҳт бу?.. Бўлмаса мен дарбозани занжирлаб келай.

— Ҳа... занжирлаб келинг...

— Нега аччиғланасан, яхши қиз, мен ичкари кирсам, меҳмонхонанинг ёлғиз қолишини ўйламайсанми?

Раъно истиғноланди.

— Мен сизни ичкарига таклиф қилғали чиқмадим, нима ош қилишни сўрағали чиқдим.

— Мақсадингта тушуниб турибман, аммо сен ёлғиз зерикмагил деяпман.

— Мен зерикмайман... Қандай ош қилай?

— Қайси хилини буюрсам экан? — деб ўз-ўзига савол берди Анвар. — Убрага уқувинг йўқ, паловни ланж қиласан, сомсани ёполмайсан, туппани кесалмайсан, сенга қайла буюргандан, атала қил деган яхши, чунки эзилтириб юборасан, манти тўғрисида ўйлаш ҳам ортиқча... Яна шу ҳолда қандай ош қилай, деб дўқ урганинг қизик.

— Мен уқувсиз бўлсам, ўзингиз ош қилинг.

— Мен ҳам ош қилишни яхши билмайман, шунинг билан бирга дўқ ҳам урмайман, — деди Анвар. — Лекин икки ёрти — бир бутун бўлсақ эҳтимол яхши ош қилармиз... Сен бориб ўчок ҳаракатини кўрабер, сабзи-пиёз тўғрашни менга қўй, хўбми, яхши қиз?

Раъно жавоб бермади, ўпка намойиши остида ичкарига жўнади. Анвар кулги ораси ташқариға чиқди...

Раъно ўчоққа олов ёқиб, қозонни ювар, Анвар ўчоқбошининг суфасига энгашкан кўйи сабзи тўғрап эди. Раъно ҳануз ўпка сақлаб, Анварнинг саволларига жавоб бермас, унинг қизиқлик сўзларига ҳам тескари қараб кулар, кулгисини унга кўрсатмас эди.

— Хотин кишининг чархи билан ўчоғига тегма, деган гап тўғри эмиш... Албатта, сен хотин киши эмассан-ку, бироқ, "куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи"¹. Сабзини майда тўғрайми, йирик? Бир бор эмиш, бир йўқ эмиш, ўткан замонда бир қиз бор эмиш: қўзига тутун кириб юм-юм йиғлаған эмиш. Сабабини сўрасалар, ўтун ҳўл эмиш, аммо қизнинг аччиғи хийли мўл эмиш... Тескари қараб кулма, ҳой қиз! Ўҳ, латта келтир, қўлимни кестим!

Раъно ялт этиб Анварнинг кўлиға қаради ва алданғанини билиб яна ўз ишида давом этди.

— Кўлингни кесссанг ҳам бу қиз ишонмайди. Сочинг қуяди, яхши қиз.

¹ Куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи — хар бир нарса ўз аслига қайтади.

Раъно сочини орқасиға ташлаб, ўчоқбоши суфасига чиқди; қозонға ёғ солиб, Анварнинг олдиға гўшт билан пиёз келтириб қўйди. Анвар гўштни тўғраб, яна тегажаклик бошлади:

— Тўйинглар қачон, ҳой қиз... Жавоб берсанг-чи, ахир, агар насрни писанд қилмасанг, назм билан ҳам сўрай:

Нағма унлари,
Бахор кунлари,
Ишрат тунлари,
Етарми, Раъно?

Раъно секин илжайиб, Анварга ён қаради, сўнгра қўзини ўчоқ ёнидағи бир нуқтаға олиб, ҳаракатсиз қолди.

— Насрга жавоб бералмаган, назмга... Ўзим ҳам қизиқман-да, — деди Анвар.

Раъно бир неча вақт бояғича ҳаракатсиз, Анварнинг пичинггиға илтифотсиз турди, сўнгра Анвар томонға бир озмай илжайди:

Кечакундузлар,
Қизарди юзлар,
Уятли сўзлар
Битарми, мирзо?

— деди ва орадан озғина фурсат кечириб яна:

Ўчоқ бошидан,
Дўсти қошидан. —
Қараб Рошидан¹
Кетарми, мирзо? —

деди ва шунинг орқасиданоқ:

Манглайн қашиб,
Мендан ҳам ошиб,
Жавобим шошиб
Этарми, мирзо?

Анвар уст-устига тушкан қатор бу хужумлар остида шошиб қолди, байтларнинг қайси биристига жавоб беришни билмай кулди.

— Лўли экан бу қиз! — деди.

Раъно ўчоқ ёниға чўнқайиб олов жўнашдирап экан, ер остидан Анварга қараб илжайди: — Жавоб. Анвар кулимсиган ҳолда ўйлаб қолди.

Нозмидир, ҳа?
Билмадим, аё,
Гўзал, дилбаро.
...

Анвар охирғи мисраъни айталмай тутилиқди, чунки қофия топиш қийин эди. "Кетар, етар" вазнлик сўзлар қофия учун камбағал бўлиб, ўхшашлари тўрт-бештадан ошмас ва шулар ҳам Раъно томонидан олиниб биткан эдилар. Анвар ҳар қанча уриниб, кейинги мисраъга қофия тополмағандан сўнг, Раънога қўшилишиб кулишиди.

— Күшингизнинг боши билан икки қаноти бор, лекин оёғи йўқ.

— Күш учун бош билан икки қанот кифоя, Раъно... Күш учиб юрса, бас!

— Чўлоқ күш кўқда учиб чарчагандан кейин дараҳтка қўнолмайди, аммо ерга тушса мушук еб қўяди, — деди Раъно ва кулиб қотиб қолди.

Кучлик қулгидан Раънонинг кўзи ёшланиб, ўсиқ кипраги жуфталаанди, қулги ва ўчоқ ҳарорати билан икки юзи қизил олмаға айланиб, латиф бурни устида марварид резалари ҳосил бўлди.

Анвар ўзининг мағлубиятидан хафа эмас, Раънонинг ҳуснидаги ҳозирғи ажиб ўзгариш муваффакиятидан ўзини тутолмай кулгучи шоиранинг намойишкор хурсандлиги Анвар учун

¹ Қўйкон туманида бир кишлок исми (муал.).

бир юз мағлубиятка арзирлик эди.

44. ҚОП ЙЎҚОТДИНГИЗМИ?

Султонали мирзо "Қушбеги" маҳалласига келиб, бир дарбозага кирди. Қоронғи йўлакдан юриб бориб, ички эшикни тақирилатди. Ичкаридан "Ҳозир!" деган товуш эшитилгандан кейин бир неча қадам орқаға қайтиб келди. Бир оздан сўнг ичкаридан бекасам чопонини елкасига хом ташлаған, маҳсисиз оёғига сағри кафш кийиб кўйлакчан баданини чопони билан ўраған қирк ёшлар чамалиқ бир йигит чиқди ва Султонали мирзога салом бергандан сўнг, шошиб чопонининг енгини кийди, келиб кўришди.

— Марҳамат, тақсир.

Бу киши молтопар хотинни олиб, суяги тинчиб қолған Холбой — Гулшаннинг эри эди. Уйида эрта-кеч бекор ётиб, Гулшаннинг топиб келганига қаноат қилар, фақат ош пишириб ҳавли супурар эди. Бошқа оиласаларда хотинлар уй иши билан бўлиб, эркаклар кўча ишини қилсалар, Холбой аканинг оиласи тамоман шунинг зиддига қурилған эди. Султонали мирзо Гулшаннинг ўрдаға кетканлигини эшитиб силласи қуруди, бир неча вақт фикрга толиб қолди.

— Ўрдаға кетканлигини аниқ биласизми?

— Бундан чиқиб бир жойга бормоқчи эди, — деди Холбой, — агар иши битса — тўғри ўрдаға кетмакчи, битмаса уйга қайтиб келмакчи эди. Шу чоққача қайтиб келмагани учун, ўрдаға бордими, деб ўйлаб туриппан.

— Сиз ўша борадирған жойини биларсиз?

— Пайқолмадим, тақсир.

Султонали мирзо тинкаси қуруғандек орқасиға тисланиб, йўлакнинг токчасиға ўлтурди ва манглайнини қашиди:

— Кеча янгамни ҳеч ким йўқлаб келдими?

Холбой бир оз ўйланиб соқоли остини чимчилади.

— Йўқлаб келган экан, мен уйда йўқ эдим.

Султоналиниң тузи ўзгариб, бошини қимирлатиб қўйди, шипка, кўчага қаранди.

— Агар янгам келса, мени айтасиз, мен яна қайтиб келаман... Уйдан силжимай, мени кутсин, катта бир иш бор, дурустми?

"Султонали" мирзо Холбойдан ваъда олиб кўчага чиқди, илдам-илдам оёғ қўйиб, келган томонига йўл солди. Қинғир-қийшиқ кўчалар бўйлаб борар, кўчада кўринган ҳар бир хотинни текшириб оёғ босишиға қараб ўтказар эди. Бозорчаға етканда теваракдан жумъа азони эшитилди. Кўчада дуркум-дуркум салла ўраган халқ масжидларга қараб оқар, ул эрса жумъани унутиб аллақаёққа чопар эди. Солиҳ маҳдум кўчасини босиб тўғриға ўтди, ўн қадамча юриб тўхтади. Бир оз тараффудланиб турғандан сўнг, орқасига қайтиб, Солиҳ маҳдум кўчасига кирди. Дарбоза қия очилиб турар, ташқари кишидан холи, меҳмонхона қулфланган эди. Султонали мирзо бокча эшигига тўхтаб, тирқишдан мўралади. Хотин киши йўқлиғига қаноатлангандан кейин, бокчаға қадам бости ва секин-секин юриб ичкари ҳавлининг эшигига тўхтади.

— Мирзо Анвар, ҳов мирзо Анвар!

Чақириш уч-тўрт такрорлангдан кейин, йўлакдан гурс-гурс оёқ товши келди. Султонали мирзо ўзини эшикнинг ёниға олиб, яна чақирди. Ичкаридак: "Йўқлар!" де-ган жавоб бўлди.

— Қаёқдалар?

— Жумъага кетдилар.

Султонали роҳат нафас олғандек кўриниб, кўзини эшик остонасиға тики:

— Сиздан сўраб кетсан ҳам бўлар, синглим... Шу ерга бир хотин келдими?

— Йўқ... Ҳа, боя бир хотин адашиб кирган эди, — деган жавоб бўлди.

Султоналиниң кўзи олаланиб, пешонасида қатор ажинглар зоҳир бўлди.

— Адашиб кирди?

— Ҳа.

— Адашиб кирганига қанча бўлди?

— Боя, эрталаб.

Султонали бошини чайқади. Раънога раҳмат айткандан кейин, ташқариға қараб юрди. Кўчага чиқиб яна бояғича оёғини қўлиға олғандек, югуриб кетди. Ўрдағача бир ярим чақирим чамаси йўл бўлиб, ул бу масофани ўн беш дақиқа ичидаги бости. Ҳавонинг совуқ бўлишиға қарамай, манглайидан тер қуйған ҳолда ўрданинг биринчи дарбозасига кедиб етди. Дарбозабонлар ёнида тўхтаб сўзлашди, манглай терини артиб, дарбоза суфачасига ўлтурди.

— Қоп йўқотдинғизми, тақсир, — деб кулди дарбозабонлардан бири.

— Ўхшаш... Жаноб жумъага чиқдиларми?

— Чиқмадилар.

Султонали мирзо дамини ростлаған каби бир оз сўзсиз ўлтурди.

— Ҳарамга бирар хотин кирдими?

— Битта кирмади, — деб кулди дарбозабонларнинг бири. — Беш-ўни кирди чамаси...

Султонали унинг ҳангамасига кучланиб кулди, аммо яна оғиз очишға мажолсиз каби ўлтуриб қолди. Чунки, энди бундан нарига югурга олмас, қўли шундан ортиқчаға етмас эди. Кўзини ерга тикиб, икки соатдан бери қилган ҳаракатларининг шамолға кетканини хотирлади. Абдураҳмон ва шериклари ўзларининг ифлос мақсадлариға етмасалар, деб энтиқди, айниқса мирзо Анварнинг душманлари олдида обрўси тўкулиши унга оғир туюлди. Бу оғирлиқнинг устига Абдураҳмон тўғрисида қилған ўзининг худраъилигини¹ хотирлағач, яна ҳам қўнгли ғаш тортди. Бу жиҳат билан гўё емонлиқнинг бош омили Султоналининг ўзи бўлиб чиқар, "Агар мен Абдураҳмонни ўрдадан чиқариб юборишқа исрор этмасам, мирзони бу ишка мажбур қилмасам, балки бу адоватлар бўлмасмиди?" деб ўйлар, Анварнинг таъна қилмаслигини билса ҳам, яна маънак эзилишини, унинг юзига қаролмаслигини чамалар эди. Андишаси шу жойға еткандан кейин ўрнидан турди, дарбозанинг кичкина эшикчасини очиб, ичкарига кирди. Тўғри йўлни қўйиб, қор остида босилиб қолған собиқ гулзорлар ичи билан айланиб юрди. Ички ўрда қўрғонлари остида яроғлик йигитлар айланиб турар эдилар. Султонали мирзо юра-юра ўрданинг чап муюшига, қоровул йигитлардан бирининг яқиниға етиб, у билан сўрашди, биринки оғиз сўзлашиб, ўрданинг шарқига юзланди. Бундаги дарбоза беклари билан борди-келди айтишиб: "Жумъа кун нима қилиб юрибсиз?" деган саволга: "Бу кун жаноб кўнтил очмоқчилар, деб эшиткан эдим" жавобини берди. Булар ёнида ҳам бир оз ўлтуриб, яна қўзғалди, ўрданинг шимол қисмиға ўтди. Ҳарам ва хон оиласига махсус янги даҳма теварагида уч-тўрт нафар қора қулчалар ичидаги Ўрмонбек ўқ ўйнаб юрар эди. Султонали мирзо даҳмага қараб борди, "кичкина хон"га таъзим қилғандан сўнг, даҳманинг бир чеккасига ўлтуриб, куръон ўкуди. Аммо кўзи ўйнаб юрған болаларда, тили қироатда эди. Фотиҳадан сўнг қориҳонанинг айвон муюшига чўнқайиб болаларнинг ўюниға томоша қилди. Ўрмонбек камончага ўқ қўйиб отар, ўқлар кўкка кўтарилиб турли масофага бориб тушар, қулчалар отилған ўқларни териб келиб Ўрмонбекка берар эдилар. Отилған ўқлардан бири Султоналининг оёғи остиға келиб тушти. Султонали энггашиб ердан ўқни олди, ўқнинг уринган патини тўғрилаб ўлтурди. Шу ҳолда қулчаларнинг бири югуриб етди. Гап-сўзсиз ўққа қўлини узатқан эди, Султонали қулчанинг бўйи етмайдирган қилиб қўлини юкори кўтарди.

— Ўқни беринг, ака, тақсир қафа бўлати!

Султонали ҳазиллашкан бўлиб, ўқни юкорида кўтариб тураберди.

— Сен Гулшан опани танийсанми?

— Танисам не?! Беринг ўқни!

¹ Худраъӣ — ўжарлик, ўзбилармонлик.

- Шошма хувари, Гулшан опа бу кун ҳарамга келдими?
- Келса не?..
- Ўқ ўйнаб бўлғандан сўнг Гулшан опани менга чақириб бер, дурустми?
- Қўп.

Султонали ўқни қулчанинг қўлиға ушлатди, аммо яна қўйиб юбормай қўргон ости билан юриб турған йигитларга қаради...

- Аниқ чақириб берасанми, ўглим?
- Қўп дедим-кув.
- Мени танийсан-а?
- Сизни? Сиз мирзо — тақсир.

Султонали ўқни бериб юборди. Қулча югуриб Ўрмонбек ёниға кетди. Султонали қўргон остидағи йигитларга кўз қирини ташлаб, уларни ўзидан парвосиз топди. Чунки унинг ҳозирги иши, яъни бола орқалиқ ҳарам билан алоқа тутиш қўрқинчли саналар, башарти бу хил гап сезилиб қолса, катта фалокатларга ҳам сабабчи бўлар эди. Ўрмонбек яна бир оз ўқ отқандан сўнг, зерикиб, камончани ерга ташлади ва ўзи ҳарам дарбозасига қараб жўнади. Қулчалар ҳам уни таъкиб этдилар. Султонали мирзо болаларни ҳарамга киргизиб қабрларға яна "фотиха" ўқуди ва секин-секин орқасиға қайтди.

45. "ФОТИҲА — МУҲРИ ХУДОДИР"

Махдум чувиралиб ўқуб ётқан болаларға тўхталиш ишоратини бериб, ўзи ирғиб ўрнидан турди ва шошқанча мактабхонадан чиқиб, саҳн ўртасида турған икки нафар машхур беклар истиқболиға югарди. Улар билан энггашиб кўришкандан сўнг, бориб меҳмонхона эшигини очди.

- Марҳамат, тақсирлар, марҳамат!

Махдум бу қадар шошиб қолишға ҳақли эди. Чунки, келгучиларнинг ҳар иккиси ҳам хон ёнида мўътабар ва ҳамиша унга мусоҳиб¹ беклардан эдилар. Улар меҳмонхонаға кириб ўлтургандан кейин, махдум ўрнидан туриб, қўл қовуштириди ва "хуш келдилар!" деди. Меҳмонлар ҳам махдумнинг ҳурматига қўзғалишиб қўйдилар.

— Начук худо ярлақади, тақсирлар? Гарибхонамизни муборак қадамларингиз билан мунаvvар этканларингиз учун ҳазорон раҳмат.

Беклар махдумга ташаккур айтдилар. Абдурауф тунқотар ҳамроҳига қараб олғандан кейин "ташриф" сабабига тил очди:

— Жаноби пушти паноҳ бизни зиёратларига буюрдилар, сизга улуғ меҳрибончилик ато қилдилар.

Махдум жойидан қўзғалиб ўлтурди, аммо "жаноб"нинг "марҳамат"ларига тушуналмай шошди. Тунқотарнинг сўзига Муҳаммад Шариф дастурхончи изоҳ берди:

— Ҳар кимса ҳам пушти паноҳнинг марҳаматларига лойик кўрила олмайдир. Пушти паноҳ ўзларини домодликқа чоғлаб, бу башоратни бизлар орқалиқ сизга еткаришқа амр қилдилар...

Махдум бояғидек яна қўзғалиб олса ҳам, аммо товши чиқмай, сукутка кетиб қолди.

— Тақсиримда ожиза борлигини пушти паноҳ эшияткан эканлар... — деди тунқотар. — Мирзо Анвар каби донишманд етиштирган киши оқила ва жамила² қиз ҳам тарбия қилмағанмукин деган андишага борибдирлар... Шогирдингизга қилған марҳаматни жанобингиз ва каримангиз учун ҳам дариғ тутмаслик ниятида, бизни хизматингизга буюрдилар. Албатта, бу марҳаматнинг нечоғлиқ улуғлиғини сизга сўзлаб ўлтуриш ҳам ҳожат эмас.

— Қуллик, раҳмат, пушти паноҳнинг давлатлари зиёда бўлсин, — деди махдум узок

¹ Мусоҳиб — сұхбатдош.

² Жамила — чиройли, гўзал.

сукутдан бош күтариб. — Бир эмас, юз қизимиз бўлғанда ҳам жанобнинг канизликларига назр қилиш вазифамиз эди... Аммо камина ва ожизамида бир қанча гуноҳлар, нуқслар, узлар бор, таҳсирлар.

— Беайб парвардигор, — деди тунқотар. — Банда ҳамиша маъзур ва хатоликдир, тақсир.

Махдум бош иргатиб бир оз сукутда ўлтурди, сўнгра кўзини тунқотарнинг тизасига тикиди.

— Жанобларига ожизона арз... Аввало камина ожиз, нотавон, афтодаҳол; пушти паноҳ жиҳатларидин содир бўлған улуғ марҳаматка сазовор ва лойик эмасдирман; сониян — ожизамиз олампаноҳдек улуғ зотка ҳамхоб бўлмоқ учун кофий тарбия олмаған бир қулбаччадир. Бас, биз шу кайфиятда онҳазратнинг меҳрибонликларига арзирму, тақсирлар?

— Пушти паноҳнинг сизнингдек аҳли илмларига қаратилған дарё марҳаматлари арзитар, тақсир.

Тунқотар бу марҳаматнинг беҳад улуғлигини шарҳ қилиб кетди. Махдум бир неча фурсат сукутда ўлтургандан кейин, тунқотарнинг муболағаларига бош иргатиб қўйди.

— Шак йўқ, шак йўқ, мен онҳазратка мусалламман¹ ва лекин... ва лекин бир узри фақирни андишага қўядир: ожизани бир важҳ билан мирзо Анварга ишонтиրған эдик... мана шу масала каминага бир оз мушкил келадир...

Бу сўздан тунқотар дастурхончиға қаради, дастурхончи қўл силкиб кулди:

— Ҳеч боки йўқ, — деди дастурхончи, — мирзо Анвар пушти паноҳнинг ўз кишилари, бу хабарни мирзо эшитса, шубҳасиз, сўюнадир.

— Иншооллоҳ.

— Биз бориб онҳазратка жанобингизнинг дуонгизни эшитдирамиз: ҳусни қабулингизни, ижобатингизни уқдирамиз... Жанобнинг хурсанд бўлишларида шубҳа йўқ, тақсир, — деди дастурхончи ва бошқа сўзга йўл қўймай ҳатто кейинги масалаларга ҳам келиб етди. — Тўй фурсатини таъйин қилиш албатта, онҳазратнинг ихтиёларига... Қани тунқотар, фотиха қиласайлик, фотиха — муҳри худодир!

Тунқотар фотихага қўл очди, махдум саросима ҳолатда уларни таъқиб этди. Фотихадан сўнг "совчилар" ҳеч нарсага қарамай қўзғалдилар. Ўн беш дақиқалиқ бу ҳодисадан махдумнинг мияси шишиди, ҳатто айтишкага чоғлаб турған муҳим бир сўзини ҳам унутди. Уларни дарбозага кузатиб чиқар экан, мазкур йўқотиб қўйған муҳим сўзини хотирласам, деб кучанар эди. Беклар билан хайрлашар чоқдағина бирдан "ҳабба" деб юборди. Унинг совчиларға айтмакчи бўлған сўзи ҳақиқатан муҳим, яъни бу воқиға хабарини Анварга шу беклар воситаси билан етказиш эди. Улар бу илтимосни маъалмамнуният қабул қилдилар, мирзога ётиғи билан сўзлаб, махдумнинг маъзур қолғанлиғини унга уқдирмоқчи бўлдилар.

Махдум "улуг мөхмонлар"ни жўнатиб, мөхмонхонаға қайтиб келди. Мияси ҳануз тузукрак муҳокамага қобил эмас, кутилмаган бу ҳодиса ўзи учун фойдалиқми, зарарлиқми — имтиёз² қилолмас эди. Анварни аяғанлиқми ёки ундан уялғанлиқми, баҳарҳол, кўнглида бир хил ғашлиқ, чигаллик бор эди. Муҳокама ҳар турлиқ: тўйни илгарироқ қилиб қўйсақ бўлар экан, деб ўйласа, иккинчи тарафдан, "хонға падари аруслик" масаласи ораға кўндаланг тушиб, яна фикричувалиб кетар эди. Бир тарафдан Анвар, иккинчи тарафдан хон... Шу йўсун, фикри бир йўлда тинолмай гангиган ҳолда мөхмонхонани ёпиб чиқди.

Махдумни мактабхона эшигига кўрган болалар чувиралишиб сабоқ такрорлашкан тутиндилар. Лекин махдумга ҳозирғи чувлур-чувлур ёқмади; унинг учун ҳозир тинчлик, кутилмаган ҳодисанинг ўнг-терсини ўйлаш керак туюлди. Махдум мактабга кириб ўз ўрниға ўлтургач, болаларни тўхташға буюрди. Боладар жим бўлғандан кейин "озод!" деб юборди. Болалар домлаға салом бериб, бир онда мак-табхонани бўшатиб кетдилар. Махдум дарс ўрнидан қўзғалмай яна ўйлаб қолди.

¹ Мусалламман — хоннинг ихтиёларидаги одамман.

² Имтиёз қилмоқ — фарқламок.

Анвар тўғрисидағи кўнгил ғашлиғи бир турлик бўлса ҳам, бошқа тарафдан анчагина яхши умидлар туғулиб қолдилар. Хонга қайин ота бўлиш эл қошида кичкина гап эмас эди. Қалин тўғрисида подшоҳ-куявдан кўб, маблағ кутилса бўлар эди. Агар худо ўғул набира ато қилса, Худоёрнинг таҳт вориси бўлиш эҳтимоли ҳам бор эди... Тўйнинг кейинга силтаниши эса, тақдир иши; Раъононинг тақдирни хонға битилган, шунга биноан Анвар тўйни кейинги силташка, биткан ишни етиришкага¹ мажбур эди... Яна шу ҳолда ва шунча янги умидлар ичидаги кўнгилдан ҳалиги ғашликни, ўзига номаълум илинжни ювиб юбора олмади. Яна бир оз шу тўғрида қийналиб ўлтургач, Анварга қарши ўзида бир аччиғ сезди: "Тўйни қўкламга қўй, деб унга ким айтди? Бу ўзи ҳар ишда ҳам сустқадам. Энди, хон сўратқандан кейин рад қилишфа кимнинг ҳадди бор!" деб кўнглидан кечирди. Шундан сўнг ул озгина тинчилини, яна бир мунча фикрланиб ўлтургандан кейин кўз ўнгига — қалин учун бериладирған бир саноч олтин, эл қошидағи обрў, энг охирда Худоёрнинг таҳт вориси бўлған хонзода келиб кечдилар. Ўзини эл сўраб турған ёш хон ёнида кўриб, илжайди...

Шу йўсун маҳдум ўзини босиб олди, кўқдан тушкандек бу совчилиқни ўз истиқболининг хайрлик фоли, файзи илоҳий, деб қувонди, ҳануз кўнглини ғаш қилиб турған Анвар масаласини хотириға келтирмасликка, "хаёли фосид"²дан қочишқа қарор берди. Маҳдум шуни ўзига маъқул қилғандан кейин бошқа кишилар андишасини, айниқса, уйдагилар раъйини ўйлаб турмади. Ўзича саодат бўлиб кўринган бу фожиға хабари билан Нигор ойимни эсанкиратди, йифлатди. Раъно эрса танчада ўқуб ўлтурган Хайём рубоиёти устига хушсиз бошини қўйди.

— Ўн йиллаб бизга кийдирган, едирган бечора Анварга оқибатимиз шу бўлдими! Шўрлик Раъно бир юз хотин ёниға юз биринчи кундаш бўлиб борадими?! — деб йиғлади Нигор ойим.

Раъононинг ҳозирги аҳволини биз ёзиб ўлтурмаймиз. Аммо маҳдум уларнинг ҳар иккисини аҳмоққа чиқариб, ўзи "оқиллар" қаториға ўтди.

46. ЙИГИТ!

Маълумки, кеча Султонали мирзо қул болага Гулшанни чақиришни таъйинлаб, ўрдадан чиққан эди. Шу чиқиша ўрда атрофидан силжимай, кечгача Гулшанни кутди. Аср намозидан бир оз кейинроқ ўрдадан уч-тўртта хотинлар чиқдилар, буларнинг орасида Гулшан ҳам бор эди. Султонали мирзо хотинлар билан сўрашиб (чунки ўрдаға алоқалиқ хотинларнинг ҳаммаси унга танишдир) Гулшанни четка чақирди, унинг билан сўзлашиб иш қўлдан кетканлигини ва душманларнинг яна бир ифлос найрангларини онглади. Шундоғки, Гулшаннинг ёниға борғучи мулла Абдураҳмон, гўё ўзини Солиҳ маҳдум тарафидан юборилғучи қилиб кўрсаткан. Ҳатто мулла Абдураҳмон орқалиқ Солиҳ маҳдум, қизимни хонға маҳтасин, деб Гулшанга бир неча тилло пул ҳам бериб юборған эмиш...

— Мен қиз топишни икки-уч ойлардан бери ташлаб юборған эдим, — деди Гулшан, — қишининг ҳожати чиқсин, дедим. Кейинчалик ўзимга гап тегдирмаслик учун аввал бориб қизини кўрдим; қизни ёқтирганимдан сўнг не андишалар ичидаги хонға келиб арз қилдим... Мен у қизнинг мирзо Анварга айтдирилғанини, ўртада адоват борлигини туш билайми, Султонали ака... Энди иш ўтди, мен хоннинг олдиға кириб кечаги сизға маҳтаған қизим фалон экан, деб айта олмайман. Мирзо Анвар уйланадирған бўлса, мен кўриб қўйған яхши қизлар бор, айбонам³ учун мирзо Анварга мен бошқа бир қиз топиб берай.

Султоналиниң тарбузи қўлтуғидан тушиб, Абдураҳмон ва шерикларидан ғижинған ҳолда, Гулшан билан хайрлашди. Бутун кун зир югуриб юрганиға эмас, ифлосларнинг ғализ муваффақиятига чидамас эди. Бу чучмал адоват билан ингичка табиъатлик Анварнинг не

¹ Етмоқ — йўқ қилмоқ, барбод бўлмоқ.

² Хаёли фосид — бузук хаёл.

³ Айбона — зарар учун тўланадиган жарима.

кайфиятка тушишини тасаввур қилолмас; ит феъл, қадр билмас хонға аччиғ қилиб мирзолиқни ташлаб кетмаса, деб қўрқар эди.

Гулшан айтканча, иш ўткан, гап мазмунича, албатта хон Солих маҳдумга куяв бўлмай қўймас, ҳозир бунинг қаршисиға бирар тадбир топиш жуда қийин ва бу хабарни Анварга айтиш-айтмаслик масаласи ҳам яна оғир. Султонали мирзо бу гапдан Анварни хабардор қилиш ва қилмаслик тўғрисида қўб ўйлади. Қанча мулоҳазалардан кейин уни хабардор қилишни маъқул қўрди. Чунки юзда тўқсон тўққузға қарши бир эктимолгина бу фожиъанинг бўлмай қолишлиғи тарафида эди. Анварни хабардор қилса, эҳтимолки, унинг ўзи бирар чора топар ёки масала Султонали ўйлағанча унинг учун аҳамиятлик бўлиб чиқмас, башарти аҳамиятлик бўлғанда қам фожиъани кутиб, ўзини босиб қарши олиш ногаҳонийсига қарағанда хийли енгил кўчар эди.

Султонали эрталаб уйқудан туриб, намозни ўкуди, болалари ёнида чой ичмай, Солих маҳдумнинг ҳавлисига қараб кетди.

Мехмонхонада ўрдаға кетмакчи бўлиб турған Анвар Султоналини ранжиб қарши олди:

— Шундай ҳам лш бўладими, кеча нега мен келгунча кетиб қолдингиз?

— Бирав чақириб келди-да... Мен ўз ўрнимга Сафар. акамни ташлаб кетдим-ку.

Анвар ўпкалик илжайиб, ундан чой ичкан-ичмаганлигини сўради. Султонали гўё ўзини шу яқиндағи қариндошлардан бириникида қолған ва шунда нонушта қилиб, йўл устидан Анварнинг олдига кирган каби кўрсатди. Иккиси биргалашиб йўлға тушдилар. Кўчада йигирма қадам чамаси борғандан сўнг, Анвар кулимсиб Султоналининг кўзига қаради:

— Кечада бизнинг ҳавлига кимни сўраб келдингиз?

Султонали манглайнин қашиди:

— Мен чақириб келганда сиз уйдамидингиз?

— Мен уйда эдим, — деб кулди Анвар ва бир оз жим борди. — Мен уйда бўлмасам ҳам, уйдагилар сизни таниғанлар. Уйдан шу хабарни эшитиб, кечадан бери таажжубка тушдим... Хўш, сиз сўраған хотин ким? Ўзи нима гап?

— Арзимаган гап...

— Қани?

Султонали масаланинг қулай кўчишидан енгил тортиб, бир оз сўзсиз борди.

— Кулги гап... Сизга бир оз тегишлиғи бўлса ҳам арзимайдир... Арзимаса ҳам?

— Гапуринг... Сизнинг келиб юрганингизни эшитканимдан бери анча ташвиш чекдим.

— Сизга бир сўзни айтиб ҳам бўлмайди, — деб кулди Султонали, — игнани түядек, хасни харидек кўрасиз.

— Менми? Хайр, дунёни сел ювса ҳам тўпуғимға чиқмасин, сўзлангиз.

Султонали ҳикояни Сафар бўзчидан бошлади. Лекин жиддий эмас, ярим жиддий қилиб мулла Абдураҳмон ва муфти бечораларнинг ақлиға гўё шундан бошқа пастлик ва масҳарароқ фикр келмаган, шу қадар аҳамиятсиз, тубанлик билан гўё ўч олмоқчи бўлғанлар руҳида сўзлаб борди. Анварнинг бир неча кундан бери ўзи тушунмай чеккан ташвиши, кўнгил ғашлиғи ҳақиқатка айланиб борса ҳам, Сафар бўзчининг болани алдаб йўлға солишидан, сир олишидан ва Абдураҳмонларни камситиб, масҳаралаб қилинған ташбихлардан кўб ўрунда кулиб, Султонали мирзога енгиллик берди. Сўз Гулшан билан учрашиш ва ундан олинған жавобка етканда, Анварнинг тузи ўзгариб, кипрак ослари учиб кетди. Аммо кутилмаган равишда яна совуққонлиқ сақлади.

— Зарари йўқ, — деди Анвар бир хил вазиятда қўл силтаб. — Мен улардан бу хилда ифлослик вужудга келишини тасаввур қилмаған бўлсан ҳам, лекин ҳар ҳолда адоват куткан эдим... Зарари йўқ, Султонали ака.

Султонали Анварнинг товуш оҳангидаги ўзгаришга эътибор этмаган бўлса керак, ҳануз бояғи ярим жиддий руҳидан силжимади.

— Саллалик эшакларнинг диринглаши оғилхонағача... Улар мирзо Анвар уйланмакчи бўлған қизни хонға тўғрилаб, шунинг билан гўё ўч олмоқчилар. Мирзо Анвар хотинсиз қолсин, демакчи-да, бу аҳмоқлар. Ҳолбуки, бутун мамлакат қизлари мирзо Анвар учун соч тарайди. Агар сиз хоҳласангиз қозикалон ёки домла шоғовул ва шулар сингари калонполарга кувя бўлолмайсизми? Кесак отиб арслонни енгмакчи бўлған галварсларнинг ишига кулгим қистайдир...

— Зарари йўқ...

— Раҳмат, Анвар. Мен сизнинг баъзи тўғриларда юрагингиз кенглигидан аччиғланар эдим... Дарҳақиқат, ўйлаб қарасам, юрак кенглиги ўзи бир фазилат эмиш... Бундан бошқа маъно онгламангиз, Анвар. Муфти кабиларнинг паст, бачкана довлатининг киши қитифига тегиши бўлмаса, сиз ва дўстларингизча ҳам қиз оти топилмайдирған матоъ эмас.

— Албатта.

Анвар ўзини фавқулодца текис ушлаб борар, ҳозир унда бояғи ўзгаришларнинг ҳеч бириси ҳам кўринмас эди.

Султонали мирзо бу bemaza гапни Анварнинг кўнглидан чиқаришқа тиришиб ҳалигидек юпатишларни оғзидан қўймас, эшиткучи эса қисқафина жумла билан унинг фикрига қўшулар ёки илжайиб, тасдиқ ишорасини берар эди. Иккиси бирга девонға кирдилар. Ишқа илгарироқ келган мирзолар ёзув билан машғул эдилар. Анвар мирзолар билан саломлашиб сўрашди, ҳатто ҳеч гап бўлмаған каби Шаҳодат муфтилардан ҳам аҳвол ва соғлик сўради. Муфтиларни кўриши ҳамоно нафрати жунбушка кирган Султоналиниңг бу ҳоядан таажжуби ортиб Анварга қаради ва кўнглидан "йигит" деган сўзни кечирди. Султонали айтканча, шубҳасиз, бу йигатнинг кўнгли ёлғиз муҳаббаткагина эмас, муҳаббатдан ғайри фазилатларга ҳам қобил эди.

Султонали мирзо ҳам нариги хонадан Анварнинг хузурига ўткан, Шаҳодат муфтилар қаторида ўлтуриб ишлар эди. Анвар бу кунги нома ва аризаларни йиғишириб удайчига топширди, девоннинг ўзига тегишлиқ бўлғанларини мирзолар орасида тақсим қилди. Ҳар ким ўз вазифасига берилиб, ораға жимжитлик кирди. Факат бу тинчликни савоғич қаламларнинг қоғоз устида қириллаши ва гоҳо буқланган қоғозларнинг шилдираши бузар эди. Шу ҳол бир соат чамаси давом эткандан сўнг, онда-сонда сўз ҳам қўзғалди. Анвар хузуридагилардан Шаҳодат муфти қоғоз-қаламни ёнига қўйиб, сандалда исинди.

— Мулла Наврӯз кўб паст одам-да, — деди муфти — унинг иши кечадан бери менга ажаб таъсир қиласди-да....

— Паст, паст, — деди Калоншоҳ.

Султонали Анварга қараб қўйди. Анварнинг эса кўзи ёзувда эди.

— Шунча кишининг илтижосини ерда қолдириши ўзи ярамаслиқ... Қазоси етиб ўлган экан, келиннинг молига нима дахлинг бор? Бу одамият эмас-да.

— Паст кишида одамият нима қилсин.

Султонали кулимсираб бир-икки қайта муфтиларга қараб олди.

— Ўйингга икки арафдан шунча одам йигилди, сўзга кирмай, уларни овора қилдинг, лоақал бир лаган ош билан уларни жўнатсанг ўлиб қолармидинг... э, ҳайф сендек мумсукка!¹

— Мен ҳам мулла Наврӯзни бунчалик билмас эдим, — деди Калоншоҳ, — одамиятни еб қўйған киши экан.

Султоналиниңг ранги ўчиб, қовоқ осталари пирр-пирр уча бошлаған эди.

— Қизиқ баҳсни қиласиз, тақсирлар, — деди бирдан Султонали, — шу замонда одамият қолдими? Агар озғина андиша қилиб кўрсак, сиз ҳам, биз ҳам одамиятни пок-покиза еб қўйған чиқамиз. Бу замонда ўзгани қўя туриб ҳатто ўзларингиздан ҳам одамият кутмасангиз бўлади, тақсирлар!

¹ Мумсук — ўтакетган хасис, баҳил, зикна.

Юраги тор — асабий Султоналиинг бу сўзи "ширин сухбат" устидаги муфтиларни ҳайрон қилиб қўйди. Анвар Султоналига қараб унинг кўзини учраталмади. Чунки ул ҳалиги сўзларни айтиб, қўлидағи таҳрирга берилган эди.

— Сиз ажаб одамсиз-да, Султонали, — деди муфти. — Биз нима теяпмиз-ку, сиз нимадан ўтлайсиз.

— Сизлар одамиятдан баҳс қилаётибсизларми, ахир? Мен ҳам бу вақтда одамият йўқлиғидан зорландим-да...

— Сизнинг сўзингиз ажаб, Султонали. Сиз бизнинг одамиятимиз йўқлиғини бирар жойда кўрганмисиз ёки димоғингизға футур етиб қолғанми?

Анвар Султоналиниң кўзини учратишкага урунди, аммо Султонали муфтиларга юз ўгуриб ўлтурди.

— Сизларнинг одамиятингиз йўқлиғини ҳеч бир жойда кўрганим ва эшитканим йўқ албатта, — деб заҳарханда қилди Султонали. — Аммо ҳозир ўз нафсимдан бир ҳисоб олиб кўрсам, ҳатто шу ҳафтанинг ичидаёқ неча жиноятка иртико¹ қилғанман. Шунинг учун ҳам бояғи сўзни айтдим-да. Йўқса меним ким билан қанчалиқ ишим бўлсин, тақсирлар...

Муфтиларнинг ранги бўзариб, иттифоқлашқандек Анварга қараб қўйдилар ва Султоналидан зорланғандек бош чайқадилар.

— Султонали ака, — деди Анвар зорланған оҳангда, — тақсирларим айтканча, димоғингизға бир оз футур етканга ўхшайдир: шундай гаплар нима ҳожат, нима алоқаси бор? Тинчкина ишингизга қарасангиз-чи, худо хайр берсин.

Сўнгра Анвар муфтилар томонға кулимсиб, Султоналиниң гапига аҳамият бермасликка ишорат қилди. Шаҳодат муфти бир нарсаларни айтиб ишига қаради. Султонали ҳам кулиб, гўё Анварга итоат қилғандек, сўзсизгина, қаламини қўлиға ушлади. Ҳар ким ўз ишига қараб, орада яна бояғича тинчлик бошланди.

Кечка томон мирзолар тарқалишиб, орада Султонали ва муфтилар ҳам бирин-сирин чиқиб кетдилар. Энг сўнгға қолиб қўзғалған Анвар девонхона даҳлизида тунқотарга учраши. Тунқотар Анвар билан ҳазиллашқандек, унинг қўлидан ушлаб, ичкарига — девонға бошлади. Ичкарига кирдилар.

— Хизмат, тақсир?

— Хизмат шуки, — деб кулди тунқотар, — сизнинг устингиздан бир ўқтамлик қилинди?

— Яхши... Эшитсан бўладими?

— Жаноб бу кун бизни устозингиз Солиҳ маҳдумникига қулчилиққа юборған эдилар. Бориб эшитсамиз, фотиҳа сизга бўлған экан... Биз қиблагоҳ учун кечарсиз, деб ўйладик...

Анвар бу заҳарлик сўз билан илон каби тўлғаниб олса ҳам бутун кучини сарф қилиб, сир бермасликка тиришди.

— Атиги шу гапми?

— Шу гап, мирзо Анвар.

— Арзимаган гап... Буни мендан сўрамасангиз ҳам бўлар эди.

— Раҳмат, мирзо, мен сизнинг бу садоқатингизни жанобга сўзлайман.

— Йўқ, йўқ, — деди Анвар бош чайқаб, — зинҳор гапирманг, зинҳор.

— Нега ахир, нега? Жаноб ҳам ўзларининг содик қулларини таниб қўйсингилар-да.

Анвар мажхул оҳангда кулди: — "Айтманг, мен хоҳламайман" — деди яна. Иккиси биргалашиб девондан чиқдилар.

Ҳаво текис қорамтил булат билан ўралған, Кўқоннинг машҳур шамоли қанот ёйған эди. Қорамтил булатлардан қуйироқда олақарғалар қанот қимирлатмай саёҳат қилар ва онда-сонда ёмғур қатралари томчилар эди. Шу вақтда кўпрук ёнига келиб тўхтаған Анвар қаёққа бориб

¹ Иртико́б — машғул бўлиш, кўл уриш.

ётсам, деб тараддудланди...

47. ОЧИҚ ХАТ

Шом намозини ўқуб қайтқан махдум меҳмонхонанинг эшигини очик кўрди. Унинг келганлигини фаҳмлаб, тўғри ичкарига ўтди. Бир оздан кейин товоқда ош кўтариб Нигор ойим чиқди. Йиғидан кипраклари терилиб, чуқур андиша ичида бошини қуи солған эди. Нигор ойим кирганда Анвар чароғпояға шамъ ёқар эди. Нигор ойим дастурхон ёзиб, товоқни Анварнинг олдиға қўяр экан, бирдан пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Анвар ҳайрон бўлиб қолмади, йиғи сабабига тушунди.

— Нега йиғлайсиз? Тақдирни ўзгартиб бўладими? Хафа бўлиш яхши эмас, сиз шундай бўлсин деганимидингиз...

Нигор ойим жавоб қайтартмади, йиғлаған кўйи меҳмонхонадан чиқишға ошиқди. Анвар ошдан бир-икки луқма олиб, қўлинин артди, сандал кўрпасини бағриға тортиб, кучли ва узун тин олди.

Чароғпоядаги шамъ бедиллар юрагидек титраб, меҳмонхонани аранг-аранг ёритар, шамънинг титроти билан кўзини бир нуқтаға тиккан Анварнинг ҳозирги хаелчан юзи ҳам қалтирағандек кўринар эди. Меҳмонхона тип-тинч, фақат бу тинчликни ташқарида ёқсан ёмғурнинг кучсиз шитирлаши, ўқтин-ўқтин кўзғалиб қўйған шамолнинг даричага келиб уруниши ва аллақайси том бошидағи бир мушукнинг мавлаган товши бузар эди. Дарича тирқшнидан келиб кирган кейинги шамол чароғпоядаги титроқ шамъни ўчураётсиб, меҳмонхона қоронғиланди ва шу чоқда ичкаридан чиқиб келган оёқ товши билан Анвар хаёлдан кўз очиб, танча устидаги товоққа қўл узатди ва товоқни ушлаганча бир оз қулоқ солиб турди. Оёқ товшининг меҳмонхонадан узоклашқанини, махдумнинг хуфтан учун масжидга ўтканини фаҳмлади ва товоқни ўлтурган жойидан орқасидаги тоқчаға олиб қўйди. Орадан бир пиёла чой ичиш фурсати кечкандан кейин яна оёқ товши эшитилди. Буниси адим сайин меҳмонхонаға яқинлашиб келар эди. Меҳмонхона даҳлизида қўлида чойдиш кўтарган Раъно кўринди... Икки кўзи қип-қизариб, қовоқлари олудек кўпчиган, юзида ҳам зўриқиши аломати бор эди. Ерга қараған ҳолда оқ чойдишни Анварнинг яқинига келтириб қўйди, тоқчадағи пиёлани олиб чойдишдаги чой билан чайқади, пиёлани сочиқлағач, яна чайиб иккисини Анварнинг ёниға сурди ва бирдан ўкраб юзини танча устига қўйди...

— Раъно, Раъно, — деди шошиб Анвар. — Боламисан, ҳали ҳеч гап бўлғани йўқ-ку.

Раъно бошини кўтармай, пиқ-пиқ йиғлар эди. Анвар уни юпатиб, ялинған ҳолда йиғидан тўхтатишқа уринар эди.

— Бекорга йиғлайсан, Раъно. Йиғидан бир фойда чиққанини эшишканмисан ёки мени ҳам йиғлатмоқчимисан?.. Агар ўйлаб кўрсанг, йиғлаш сенинг ҳаққинг эмас, меним ҳаққим, ҳолбуки мен йиғламайман. Нега? Негаки, йиғи энг сўнгғи иш... Мен йиғлаған кишини ёқтирмайман... Тур, жоним, тур.

Анвар Раънонинг сочини силади, икки қўли билан бошини кўтариб, юзидан ўпти.

— Мендан кўнгли қолсин десанг, йиғла. Юзингай ёш билан ювибсан, Раъно, ўнглан, мен юзингни артиб қўяй. Ўзингта кел, ақлингни йиғ, оғир қиз бўлиб, сўзимга қулоқ сол.

Раъно юзини четка ўгуриб, бошидағи рўймоли билан юзини артди, узун энтиқди.

— Йиғлаб бир натижага етиб бўладими? Ҳеч. Кўзинг яна ёшланди, сен йиғлай бер, мен сўзламайман, Раъно.

Раъно яна четка қараб кўзини қуритди. Анвар пиёлага чой қуиб, Раънога узатти:

— Ма, Раъно, ич.

Раъно ичмайман дегандек, бош чайқади. Анвар қистаб чойни олдирди.

— Ҳаммасини ичмасанг ҳам бир-икки ҳўпла.

Раъно Анвар айтканча, икки-уч хўплаб, пиёлани олдиға қўйди. Анвар ўрнидан туриб даҳлизга чиқди, қўлида обдаста, дастшў кўтариб Раъонинг ёниға келди.

— Юв юзингни, Раъно.

Анвар сув қуиб турди, Раъно юзини ювди. Анвар қозикдан сочиқ келтириб берди. Раъно артинди.

— Ана тамом... Энди одамшаванда сўзлашайлик, йиғи нима ҳожат.

Раъно қайғиларини озайтиргандек энтиқди, ўзига ярим жиддий тикилиб турған йигитка жавобан илжайди.

— Яна бир кул, Раъно.

Раъно бирдан тундликқа оғишиди.

— Кулги соати эмас...

— Кулги соати бўлмаса йиғи фурсати ҳам эмас, — деди Анвар ўлтуриб. — Сенинг мурасса¹ халтачага ўхшаш кичкинагина юрагинг бор, ичини қийматли тошлар билан тўлдирғансан. Бу қун қазо муншийси² шу мурасса халтачадаги қийматли тошлар орасиға қўпол бир нарса келтириб тиқди... Табиъий, сенинг кичкина юрагинг бу қўполлиқни кўтара олмади, қийматли тошлар сиқилдилар, сен йиғладинг, сенинг каби мен ҳам шу қўполлиқни қабул қилишда қаттиғ энтиқдим, бироқ йиғламадим. Негаки, бу қўполлиқ меним юрагимдаги жавоҳирни сиқиб чиқара олмас, фақат унга тангликина берар эди, сенга ҳам шундай эмасми, Раъно? Хўш, энди бизнинг фожиъамиз сабабига келайлик. Бу ходиса тўғридан-тўғри хоннинг ўзидан келган гап эмас. Хон — ҳазми ҳар бир ифлослиқни ҳам кўтарадирган катта бир ҳайвон. Унинг теварагида майда ҳашаротлар кўб, булар ҳам ўзларига яраша ҳайвонлиқ истайдилар. Бироқ қўл қисқа, шунинг билан бирга ётиб қолишқа кўнгил тинчмайдир. Шундан кейин хон — катта ҳайвонни қитиқлаб ишқа соладирлар... Балки ёдингдадир, мулла Абдураҳмон исмлик бири сенинг харидоринг эди, шоир айтканча:

Мендин ўтиб гулга бўйи етмади,
Умид узиб ўз йўлиға кетмади.

Хабаринг бор, мен отангнинг тазиики остида уни ўрда хизматйга олдим, ул ўрдадаги бир неча ифлослар билан биргалашиб, меним қаршимға ишлади... Мен... уни ўрдадан жўнатдим, натижада ҳозирғи ифлосликка енг шимардилар. Бироқ, улар бизни бир-биримиздан ажратадирларми? Йўқ. Мажозий ажралиш — ажралиш эмасдир, чунки биз бир-биримизга мажозий боғланмағанмиз, ҳақиқий боғланишни эса қатъ³ этиш ифлослар уҳдасидан келмас. Бас, шу ҳолда биз икав нега хафа бўлайлик, Раъно? Ишқ давоси авом ўйлағанча васл эмас — ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сўндириғучи, ҳажр эса камолатка эришдиргучидир... Сен шу иккidan қайси бирисини танлайсан, Раъно?

Раъно кўзини тизасига тикиб, қўли билан шолча ипини чирмаб ўлтурадар эди. Ҳалиги савол Анвар тарафидан яна тақрорланди.

— Мен кейингисини... Бироқ, хоннинг ифлос тўшагида ётмайман.

Анвар бир неча вақт сукутда ўлтурди. Раъонинг жавоби унга оғир таъсир қилған эди...

— Буни мен ҳам хоҳламас эдим... Бироқ, ифлослар меним чора йўлларимнинг хаммасини кесдилар, Раъно... Яна ўйлашмоқ учун фурсат бор, айникса, сен бирар тадбирни мувоғик кўрсанг мен бош эгаман... Сени йиғлатиб ҳайвон чангалига бермасман... Шундай, сен йиғлама, ақлли қизларча қаракат қил, мен...

Анвар сўзини тугата олмади, меҳмонхона эшигига маҳдум кўринди:

— Ичкарига кир, Раъно, бевакт бу ерда нима қилиб ўлтурибсан?

¹ Мурасса — қимматбаҳо тошлар билан безалган.

² Қазо муншийси — оллоҳнинг иродаси, тақдир.

³ Қатъ этмоқ — узмок.

Анварнинг вужуди ғизз этиб кетди: қаршисида бояғича ўлтурган Раънога "тур, жўна" деган каби ишорат қилди, лекин Раъно қимирламади. Махдум бошқа сўз айтмай, даҳлиздан орқасиға қайтди.

Анвар жуда ҳам оғир тортқан эди. Ҳакиқатан ҳам маҳдумнинг бу ҳаракати ақлсизча, ахмоқларча эди. Анварга оғир келишини ўйламай бу "буйруқ" билан Раънонинг кундалик одатини манъ қилар, ҳар кечаси ўз вақтида ўлтурган Раъно гўё бу кун "бевакт" ўлтурас эди. Бундан бошқа, унинг Анварга учрашмай намойишкор чиқиб кетиши, қандайдир яна бир маънони онглатқандек ҳам бўлар эди.

Раънонинг юзидағи қайғи белгилари йўқолиб, унинг ўрнини ғазаб, нафрат аломатлари олди.

— Андишасиз!

— Заари йўқ, аччиғланма, — деди Анвар. — Энди бошқа сўзимиз ҳам йўққа ўхшайдир...

Раъно яна бир оз қўзғалмай ўлтуриб қолди, сўнгра қўзига жиқ ёш олиб, меҳмонхонадан чиқди.

Эрта билан Нигор ойим чой олиб чиққанда, меҳмонхонада Анвар йўқ, сандал устида очик бир хат ётар эди:

"Меҳрибон хола.

Ёшлиқдан сизнинг тарбиянгизда ўсдим, сизга ва тақсиримга кўб заҳматлар бердим. Бу заҳмат бадалига тегишилик ҳақ қайтаролмаган, хизмат қилолмаган ҳолда маълум сабаблар тазиيқи остида сизнинг шафқатли тарбиянгиздан кетишика мажбур бўлдим.

Сўнгра уйдаги менга алоқадор барча нарсалар, шу жумладан, ўзингиздаги амонат олтинлар ҳам оиласизга мендан ҳадядир. Мен олтинларни қизингизнинг тўйига атаб йизқан эдим, мундан сўнг ҳам шу оқчани Раънонинг тўйига сарф қилсангиз, деб сўрайман. Мени йўқлаб келгучиларга ўрда дарагини айтилса эди. Шафқат ва марҳаматингиз билан гуноҳимни кечиравсиз умидида:

Анвар".

48. ТЎЙ АРАФАСИДА

Хоннинг совчилари иккинчи мартаба келиб тўй вақтини таъйинладилар: келаси жумъя маҳдумнинг уйида тўй ижро қилиниб, маросимдан сўнг Раъно ўрдаға юбориладирған бўлди. Тўй вақти белгилангандан бир кун кейин тўй жамарғаси ҳам келди. Хоннинг ҳадяси уч юз тилло пул, шу қадар қийматка арзийдирган шоҳона сарполар. маҳдумга алоҳида илтифот қилинған "раисулмакотиблиқ"¹ унвонларидан иборат эди.

Шунчалик илтифотлар ичida гангид қолған маҳдум уч кундан бери дараксиз кеткан Анвар тўгрисида ўйлай олмади, факат бундан "ҳамоқат", "андишасизлик" деган натижа чиқариб тинчиди. Нигор ойим эрса ўзини бирмунча босиб олди, гоҳо Анварга юраги ачиб қўйса ҳам, уни ошиғич келган тўй ҳозирлиги масаласи ихтиёрсиз равишда бу тўғрини ўйлай олмаслиқка мажбур этди.

Раъно!.. Маълумки, бу кунларда Раънога тикилган фалокат беҳад улуғдир: фалокатлик, ҳалокатлик кунлар яқинлашадир. Бунинг устига уч кундан бери Анвар дараксиз. Анвар "висол — муҳаббатни ўлдиргучи, ҳажр эса — камолатка эришдиргучидир", деб Раънони ҳамишаликка таш-лаб кетдими ёки маҳдумнинг bemaza муомаласидан кўнгли олиниб, араз қилдими? Ҳолбуки ҳозирғи кунлар араз, аччиғ ва фалонларни кўтарадирган вақтлар эмас, ҳеч бўлмағанда бечора қизға гап билан, сўз билан маънавий ёрдам бериб туриш соатларицир. Бечора Раъно ҳамиша яхшилиқ, ақллилиқ кўриб келган бир кишисидан ҳам охирда дағаллик кўрар, вафосизлик бўйини олар эди. Шу дудама фалокат бир неча кун ичida Раъно гулини сўлитаётди, ҳатто жоду

¹ Раисулмакотиб — мактаблар раиси.

кўзлар ёш тўкишдан хам тўхтадилар.

Раъно сандалда ўлтуриб жумъя куни — мудхиш жумъя куни тўғрисида ўйлар эди. Бу кун сешанба, жумъагача яна икки кун бор. Фақат икки кунгина... Раъно бундан ортиқни кўз ўнгиға келтира олмас, гўё ўзини жар ёқасида кўрган кишидек панжшанба кечдан беихтиёр, гўё савқи табиъий¹ остида орқасига тисарилар эди. Шундан кейин Анвар тўғрисида хаёл суреб, унга — Анварга қарши ўзида кучлик бир кек сезар, шундай оғир соатларда ташлаб кеткан "йигит" яна бир кўринса, қандай киноялар билан истиқбол қилишини — кутиб олишини ўйлар эди: "Ҳамма дъзволарингиз пуч! Сиз, мирзобошиликдан маҳрум бўламан, деб қўрқдингиз, бизнинг уйда ўн йил турсангиз ҳам, отамнинг феълини билмаганидиниз? Ҳолонки, мен сизни хондан ҳам юқори ўрунга қўйған эдим. Энди фурсат қўлдан кеткач, нима учун келдингиз?.." Лекин ул кейинги итоби маъносидан ўзига ҳисоб бермас, агар бунга қарши Анвар: "Қандай иш ва фурсат ўткандан кейин келдим?" деб сўраса, эҳтимолки, Раъно сукут қилар, чунки ҳозиргача унинг фикрига вакти ўтадирган бирар чора келмаганидек ва бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган, фақат бу фожиға қаршисида такягоҳ², деб Анварни истаган, Анвар эса кўздан йўқолиб, Раъонинг мажрух юрагида яна янги бир жароҳат очқан эди.

Нигор ойим ошиғич ҳозирликлар орқасидан чопиб юрар, бешикда ётиб зериккан Масъуд қичқириб йиғлар эди. Бояғи хаёллар ичидаги ўлтурган Раъно узок энтиқди ва асабий ҳаракат билан ўрнидан туриб бешик ёниға келди. Тебраткан билан бола тийила бермагач, уни йиғлаған кўйи ташлаб, ҳавлига тушти ва нариги айвонда юмиш қилиб ўлтурғучи онасига "Эмизинг!" деб асабий ҳайқирди, ўзи йўлак томонға қараб ўтди.

Боқчада Маҳмуд ва Мансурлар қўшни болалари билан ўқ отиб ўйнар эдилар. Атроф олашовур қор билан ёпилған, сўри остидағи суфанинг четлари ёғин билан нураб, устидан бир неча жойи узун-узун ёрилған эди.

Суфа ёнида тўхтаған Раъно болалар ичидағи Маҳмудни чакириб, сўради:

- Маҳмуд, даданг қаерда?
- Дадам... бозорда.
- Ташқарида ким бор?
- Ичким.

Раъно бошқа сўз айтмай, ўрта эшикка келди. Маҳмуд айтканча, ташқарида ҳеч ким йўқ, тўй муносабати билан мактаб шогирдлари бир неча кунга озод қўйилған эдилар. Нима мақсад биландир ташқариға чиқсан Раъно меҳмонхона эшигини қулфланған кўриб, машқхонаға қараб келди. Эшик занжирини тушуриб ичкари кирди. Саҳnidаги бўрё ва бордонларичувалиб, титилиб ётқан машқхонанинг ҳар бир тоқчасига кўз ташлаб, бирар нарса излагандек юринди. Тўрдаги тоқчадан устига кўк сир берилған бир давотни олиб қаради. Давотнинг ичидағи лосларини қора-сарик тусда қуриб қолған кўргач, оёқ остиға ташлаб машқхонадан чиқди.

— Маҳмуд!

Камончасига ўқ қадаб ётқан Маҳмуд ўрта эшикда турған опасига қаради.

— Ҳмм?

— Бери кел.

Маҳмуд тилар-тиламас опаси — Раъонинг ёниға келди.

— Ҳмм?

Раъно Маҳмудга ўз орқасидан келишкага ишорат қилиб, яна машқхонаға қараб кетди. Маҳмуд кўлидағи камончасини турли тарафка ўқтала-ўқтала Раъно билан машқхонаға кирди. Улар иккиси бир неча вақт машқхонада қайси тўғридадир сўзлашиб қолдилар.

Уйда хат ёзиб ўлтурган Раъно онасининг ким биландир ҳавли юзида кўришиб, сўзлашқанини эшилди ва бир оздан сўнг юмалоққина, тўла-тўқис бир бўғоз хотинни айвон

¹ Савқи табиъий — табиий ҳаракат.

² Такягоҳ — суюнчик.

муюшида кўриб, ёзувини тўхтатишқа мажбур бўлди. Чунки хотин Раънони кўриб қолған, шунинг учун бўғоз хотин билан чиқиб кўришиш Раънога лозим бўлған эди. Раъно чиқиб кўришиди. Нигор ойим танимаған меҳмонни сандалга таклиф қилди.

— Бу ёққа, айланай, бу ёққа.

Хотин қистатмай сандалга чиқиб ўдтурди, кўзи Раънода экан, фотиҳа ўкуб рўймол-лачагини тузатди:

— Танимаған хотин нима қилиб юруйди, деб ўйларсизлар, айланай, — деди хотин ва чўнтағидан бир қоғоз чиқарди, — Мирзо бир-икки кундан берли бизникидалар... Танисаларингаз керак, ўргулай, мен мирзо Султоналиниң кўчлари¹ бўламан... Китобсиз зериқдим, уйда бир китобим бор эди, деб боя — эрта билан шу қоғозни берибтилар, айланай...

Хотиндан бу сўзни эшишиб Нигор ойим ачиниш ва уялиш вазиятига кирди. Танчадан нарироқда тик турған Раъно Нигор ойимдан қизғанғандек, келиб хотиннинг қўлидағи буқланган қоғозни олди.

— Мирзодан уятлиғмиз... Айниқса уч кундан бери қаёқларда қолди, деб ич-этимни едим, — деди Нигор ойим, тақдирга ҳеч нарса деб бўлмас экан... Биз мирзо билан уланишармиз деб ўйлаған эдик.

— Тақдирни азал, айланай, — деди хотин. — Мирзо ҳам юртда иккита ақил бўлса биттаси. Сизлардан ҳануз миннатдор зканлар; шундай, шундай иш бўғандан кейин келишка андиша қилиб қоғонлар-да, айланай.

Улар шу сўзда экан, Раъно уйга кирди:

Холамга, сўнгра Раънога Беҳад салом ва дуо. Мендан ранжимангиз, на учунким, шундан бошқа чорам йўқдир. Хат олиб боргучидан Шайхи Саъдий куллиётини² бериб юборсангиз, бўши соатларимдан фойдаланаар эдим. Раънога маълум бўлсинким, бундан сўнг сенга меним машқларим (шеър дафтарим) керак бўлмас ва ўзинг билан олиб юришинг ҳам эҳтиётдан эмас. Агар хафа бўлмасанг, шуни ҳам бериб юбор. Соглиқ аҳволотингиздан ёзингиз.

Аддои Анвар".

Хат шу қисқа жумлалардан иборат, яна шундай ҳам бўлса Раъно учун қийматли эди.

Ҳали ёзиб бошлаган қоғозни нима учундир йиртиб ташлади, айвондагиларнинг ўзаро сўзлашиб турғанларидан фойдаланиб, жавоб ёзишқа шошилди.

49. РАМЗ

Анвардан бир оз илгарироқ қайтқан Султонали оғилхона айвонида сигир соғиб ётқан хотини устида тўхтади.

— Бордингми, Рузвон?

— Бордим, — деди Рузвон ва эмчакдан "пов-пов" сут соғишида давом этди. — Бордим, олиб келдим.

— Мехмонхонага олов қилғандирсан?

Рузвон боши билан қилдим, ишорасини берди.

Султонали мирзо уйга ўтди, салла-чопонини ешиб, яна хотинининг ёнига келди.

— Бузоқни ешиб юборинг-чи, айланай. — Султонали мирзо устунга боғланған бузоқни ешиб юборди. Бузоқ онасининг эмчагига ёпишди. Рузвон хурмадаги сутни қўтариб ҳужрага ўтди, Султонали ҳам хотини орқасидан кирди.

— Хўш, нима гап бўлди, Рузвон?

Рузвон хурмадага сутни товоқларға бўлар эди.

— Бордим, хатни бўрдим, чой қайнатдилар, талай гапуришиб ўлтурғандан кейин, китобни

¹ Кўчлари — хотинлари.

² Куллиёт — шоирнинг асалар тўплами.

олиб қайтдим.

— Кимлар бор экан?

— Отин хола, қизи.

— Қизи қалай?

Рузвон афсус қилгандек, бошини икки елкасига ирғатди ва тилини тағлайиға тегизиб "чалоқ" этдириб қўйди.

— Мен, мирзобоши жуда хафа кўринади, деганингиздан м шуни ўйлаған эдим. Баайни сурат: киши ҳам бундай жирим бўлар экан.

— Ҳа, Ҳа!

— Чамаси улар ошиқ-машук, балоҳўр хон лоақал шунга чўвагини тиқмаса нима қилар эди. Бечора қиз, шундай хафа, шундай хафа. Дор-дунёси¹ қоп-қоронги.

— Ҳа, ҳа... Отин холаси-чи?

— У бечора ҳам ҳайрон, "болаларимнинг сўйинчи ичига тушти", дейди.

Султонали афсуслангандек бош чайқаб қўйди.

— Китобни қаерға қўйибсан?

— Мехмонхонада... Ҳа, айтканча, ичиди кичкина хат ҳам бор.

Султонали мирзо кечлик ош тўғрисида баъзи гапларни айтиб, ташқариға чиқди. Мехмонхона очиқ эди. Тирсаги билан танчага такя қилған Анвар Саъдий куллиётини вараклар эди. Султонали кириши билан Анвар китобни ёниға олиб қўйди ва кучлангандек илжайди.

— Раҳмат, олиб келган эканлар.

— Китобнинг ичиди хат бор эмиш, балки кўргандирсиз?

Анвар хатни кўрмаган эди, китобни қайтадан очиб, муқовадан тўрт буқланган бир қофозни олди. Хат масаласи билан Анварнинг бир оз шошиб қолғанини сезган бўлса керак, уйда бир иши борлигини сўзлаб, Султонали меҳмонхонадан чиқди. Анвар хатни очди.

"Хурматлик Анвар ака, ассалому алайкум. Ҳаммамиз сог ва саломатмиз. Келин ойим орқалиқ бериб юборған хатингизни олдиқ, соглигингизни, тинчлигингизни ўқуб ва эшишиб жуда хурсанд бўлдиқ: илоҳи, саломат бўлсинлар. Соңий, биздан аҳвол сўрасангиз алҳамдулиллоҳ тинчмиз, хотиржамъ бўлурсиз. Сўратиб юборған китобингизни бериб юбордим. Аямдан сизга салом, боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни мухтасар ҳилдим, Раъно".

Анвар ёзувни қўлида ушлаган ҳодда қараб қолди. Бир оз ўйланиб турғандан кейин, хатни яна ўқуб ҳар бир жумла устида тўхталиб ўтди. "Соғлиғингазни, тинчлиғингизни эшишиб жуда хурсанд бўлдиқ" жумласи билан "сиз тинчиб кетдингиз" демакчи эди. Чунки, шу жумладан кейинга — "илоҳи, саломат бўлсинлар" кинояси буни таъкид қилар, "соңий, биздан аҳвол сўрасангиз, алҳамдулиллоҳ тинчмиз, хотиржамъ бўлурсиз", яна киноя, аммо энг кейинги — "боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўхурсиз деб хатни мухтасар ҳилдим" жумласи бир оз ўрунсиз каби эди. Анвар бу жумлани "мундан сўнг ёнингизда Раъно йўх, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечирингиз" маъносида тушунди.

Анвар қофозни буқлаб китобнинг муқовасига солди ва хатнинг оғир маъноси таъсирида энтиқиб сукутка борди. Унинг бу кунларда кечириб турған ҳоли жуда оғир, бу оғирлиқ устига Раънонинг мазлумона ердам сўраб киноялар ёзиши яна аламлик эди. Чора нима? Бу фожиъани дафъ қилиш учун бирар йўл, бирар хил тадбир? Фақат бир йўл, энг сўнгғи чора: Худоёр олдида сирни очиш, Раънога ва Раънонинг эса ўзига қарши муҳаббатларини фош қилиб, хоннинг оёғиға бош уриш — ялиниш, ёлбориши... Ҳайҳот, бу разолатни Анварнинг нафси ҳазм қилолмағанидек, "адолатпаноҳ"нинг ҳам бу тўғрида "марҳамат"лари шубҳалик. Башарти Анвар Шу разолатка иртикоф этса, адабсизлик, уятсизликда айбланиб, бирар жазога йўлиқиши ҳам яқин эҳтимолдир...

¹ Дор-дунё — кўнгил, ич.

² Мухтасар — кисқа.

Маънан ва жисман эзилган, айниқса, ҳозирги аҳвол ичида кўз ўнги қоронғиланған Анвар меҳмонхонаға кириб келгучи Султоналидан ҳам ибо қилмай, гўё ҳушсиз каби бошини икки қўли орасига олиб, сандал устига энгашти... Масала билан бирмунча таниш Султонали мирзо бу ҳолни дафъатан бояғи хат мазмунидан деб ўйлади. Уялмасин, деган каби бир нарса излаган бўлиб, тоқчаларни айланди... Анвар қаддини ростлаб, узун нафас олди ва Султоналига ўлтуринг ишоратини қилди. Султонали ўлтурди.

— Нега ундейсиз, Анвар?

Анвар кучланиб илжайди.

— Ҳалиги хат мени хафа қилди, — деди ва бир оз тўхталиб турди. — Сиздан яширад сир йўқ, хат ёзгучи билан орамизда анчадан бери яқинлик каби бир гап бор эди. Маълум гаплар туғилғач, мен ўзимни четка олишни, қатъий алоқа қилишни мувофиқ кўриб, сизнинг устингизга келдим. Воситангиз билан бу кун хат ёзиб, мендан ранжийдир, тинчиб кетдингиз деб, киноя қиласидир. Ёш, ақлсизға нима ҳам деб бўлсин, фақат диққатлик... Мана, ўқуб кўрингиз, сартопо киноя.

Султонали кулимсиди, аммо ўзида ўнгғайсизлиқ, тусида қизариниш бор эди. Хатни мирзонинг қўлидан олиб ўкуди. Ўқуб чиққач, ёзувнинг яна аллақайси жумласига иккинчи мартаба қаради.

— Қизик, "боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз, деб хатни муҳтасар қилдим..." Бу жумла билан нима демак-чи?

— Бу ҳам киноя, — деди Анвар, — бундан сўнг меним тўғримда ўйламай, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечирингиз, демакчи бўлса керак.

Султонали мажҳул ҳаракат ясади.

— Балки...

Бу муҳмал тасдик ва мажҳул вазият Анварни шубҳага туширди.

— Хўш, сизнинг фикрингизча?

— Мен... Мен ҳам сизнинг фикрингизга келиб қолдим, мен бошқачароқ тушунган эканман.

— Масалан?

— Мен: "Китобнинг ичида яна бир хат бор, қолған сўзни шундан ўқурсиз" деб.

— Эҳтимол сизники тўғридир, — деб аланғлади Анвар. — Бу ҳам бир эринмаганлик бўлсин, китоб ичини ахтариб кўрайми?

Султонали кулди: — Майли... Мен уйга кириб, таом етилган бўлса, олиб чиқай.

Султонали кетди. Анвар китобнинг ўнг-терсини очиб, ахтара бошлиди. Ҳеч нарса кўрина бермагандан кейин бирма-бир саҳифа очиб боришдан ҳам эринмади. Бош тарафдан ўттузлаб саҳифа текширилган эдиким Султоналининг фоли ҳақиқатка ошиб, саҳифа орасига бувлавсиз кўйилған бир хат четига қоқилиб чиқди. Анвар шошди.

"*Андиша ва эҳтиёт юзасидан бу хатни алоҳида ёзив, китоб ичига яширдим: Анвар ака, оғир соатларда ёнингизда тургучи дўстдор; қочқучи эсаким — буни сизнинг ҳукмингизга ҳавола қиласман. Ваъда берииш осон, лекин уҳдаси машаққат; бундан сўнг шуни ҳам хотирда яхши тутингиз. Оғир дақиқаларда арзимас гапни кўнгилга олиш сизнинг каби олижсаноблар иши бўлур, деб ким ўйласин. Баҳтсиз бир қизнинг најжоти учун тебранмадингиз, деб сизни айблаб бўлмас; бироқ, баҳтсиз Раъно таҳлика остида қолганда, уни бу кун-эрта бир фожиња кутканда вафолиқ, деб билган бир кишисидан бу янглиг жафо кўриши нақлларда ўқулганми, афсоналарда тўқулганми? Шу қадар гуноҳим бор эмиши, деб хафа бўлмангиз, Анвар ака. Башарти шу гуноҳларнинг ювилиб кетишини тиласангиз, сизга бир хизмат бор, ҳам сизнинг учун энг осон хизмат: эртага чаҳоршанба кечқурун, тиласангиз — очиқча, тиламасангиз — яширинча бўлса ҳам бизникуга келингиз, мен билан охирги мартаба видоълашингиз. Чунки сиз нашъу намо қилган жойда Раъони ҳалокат кутадир".*

Анвар ёзувни онда-сонда ўқуб тезлик билан китобка қайтариб солди, саҳифалар орасида

қолдириб, устига янги саҳифалар уя борди. Чунки лаганда манти кўтарган Султонали даҳлизга қараб ўткан эди.

— Борми? — деди Султонали лаганни сандал устига қўйиб. — Валлоҳи аълам, маъно сиз тушунгандадир. Мен янглишқан чиқарман.

Анвар унинг сўзини тасдиқ қилған каби бош иргатиб, китобни ёпди, қўл ювғали даҳлизга чиқди.

50. МАЪШУҚА МАҲБАСИ¹

Раъононинг иккинчи хати Анвар учун яна бир ташвиш эди. Унинг ёнига боришдан ҳеч бир мантиқ топмас, билъ-акс, юрак ўтининг аланга олишини, жароҳатларнинг янгиланишини кўрар эди. Китоб баҳонаси билан хат ёзиб, ўз дарагини айтиб, эвазига шундай ташвиш ортдириб олған Анвар, кечаги кунларда ҳиссиётка қаттиғ берилиб, китоб сўратиш оқибатини яхши муҳокама эталмаганидан пушаймон эди. Шунинг билан бирга ўзининг мундан сўнғи ҳаракатида ҳам амният² сезмас эди. Чунки Раъонога учрашишдан ҳеч бир фойда тасаввур қилмаған муҳокамаси қаршисидағи кучлик бир майл, Раъонога йўлиқишдан фойда эмас маъно кўрсатар эди... Учрашилганда шубҳа йўқим, Раъно йиғлар, кўнгилни бузар, шундан бошқа иш чиқмас, лекин иккинчи тарафда неча йиллик муҳаббат яна шу фожиъ учрашишка мойил каби эди.

Ул тун бўйи учрашишнинг яхши ва ёмон тарафларини ўйлаб ухлай олмади, ора-чора ухлаб кеткан аснолари ҳам яна шу учрашишка алоқадор тушлар билан кечди. Ҳар қанча ақл изи билан ҳаракат қилишға тиришса-да, яна учрашмаслик, сукут қилиб кетишлиқ эб кўринмас эди. Учрашиш — нечоғлиқ тадбирсизлик, жон койитиш бўлмасин, Раъононинг: "Мен билан охирги мартаба видоълашингиз, сиз нашъу намо қилған жойда мени ҳалокат кутадир" жумласи ҳар қандайдур андишаликни енгарлик ва бу жонсўз хитобадан кўз юмиш йигитлик шаънига ярашадирған кўринмас эди.

Анвар қатъиян бориши қарорига келганда, девонда ўлтуриб ишлар эди. Унинг эндиғи тараддуди учрашиш ёки учрашмаслик борасида эмас, Раъононинг олдиға очиқча бориши, яширинчами тўғрисида эди. Башарти очик борса, маҳдумнинг шубҳаланиши, Раъони четка қоқиб ёки уларни таъқиб этиб, яраға туз сепиши, Анварнинг иззати нафсиға тўқуниши аниқ. Яширин борса... Орада хиёнат, бузук ният бўлмағандан кейин яшириниб юриш нима ҳожат? Хайр, яширинча ҳам борсин, бандогоҳ маҳдум кўриб қолса... Унинг учун бу масалани ҳал қилиш ҳам мушкил эди.

Иккиси кечқурун қайтишиб келдилар: Султонали мирзо кундаги каби Анварни яхши ошлар билан меҳмон қилди. Шомни ўқуғандан кейин Анвар "бир неча соат ичиди жиянлари олдиға бориб келиш учун" Султонали мирзодан изн олиб чиқди.

Қишининг охирғи кунлари, кўчада қора совуқ билан изғириқ юрар эди. Тўққуз-ўн кунлик ой шаҳарнинг қоқ устида чети қорайған сариқ баркашдек ялтираб турар эди. Маҳалла болалари эшикма-эшик юриб — "Барот келди, билдингизми, идиш-оёқ қилдингизми?" ашуласини айтар эдилар.

Анвар маҳдумнинг маҳалласига келиб етканда, киши танимаслик даражада қоронғи тушди ва шу қаторда Анварнинг кўнглидаги қоронғилиқ ҳам кучайди, юрак уриши эътидолдан чиқиб, ўғри кишидек атрофига қарана бошлади. Бундан бирар ҳафта илгари баҳт бўйини онғқитқан бу маҳалла ҳозир шунинг зидди билан ҳувиллар; ҳаммаёқ тим қоронғи, фақат бу маҳалла устида нурланиб кўринган ойғина унинг кўнглини ёритар, бироқ... Бироқ кажрафтор фалак³ уни ҳам бағрида қора доги билан ўрда томонға қараб судрар эди...

¹ Maҳbas — ҳибсхона, қамоқхона.

² Амният — тинчлик.

³ Кажрафтор фалак — эгри айланувчи фалак.

Анвар ёпиқ ҳолда турған дарбоза ёнига келиб охиста итарди. Дарбозани занжир күриб, күз ўнги қоронғиланди... Бир неча фурсат дарбоза ёнида қадалиб турғандан сүнг, түғриға ўтди. Йигирма қадам чамаси юриб, құшнининг дарбозасини итарди, буниси очиқ эди. Қоронғи йүлакка кирди. Ул маҳдумнинг хуфтанга чиқишидан фойдаланмоқчи, хуфтан азони айтилғандан кейин ҳам дарбоза очилмаса, сүнгра қайтиб кетмакчи эди. Узоқ кутишка түғри келмади, маҳалла масжидида хуфтан азони айтилди, шундан бир оз кейин Раънолар дарбозаси ҳам ғийқилаб очилди.

Дарбозадан чиқкан оёқ товши Анварга яқынлаб келар эди. Анварнинг юраги арзиқиб құшни дарбозасининг ички томонидан очиқ табақа орқалиқ йүлға мўралар эди. Раънолар дарбозасидан чиқкучи түғриға ўтиши билан Анвар турған йүлакнинг ичкарисидан ҳам оёқ товши келиб қолди. Анвар шошди, маҳдум беш-олти қадам йироклашқач, йүлакдан чиқишқа мажбур бўлди. Анвар оёғидан товуш чиқармаслиққа тиришиб, секин-секин дарбозага юриб келди. Орқадағи оёқ товушларининг узоқлаша борғанини сезиб, хотиржамъ ичкарига кириб олди. Мехмонхона саҳнида бир оз аланғлаб турғандан кейин, түғриға — машқхона эшигига ўтди. Машқхона эшигини очар экан, орқасиға — дарбоза йўлагига қаранди.

Даричалари ёпиқ машқхонанинг ичи ҳосидлар¹ юрагидек қоп-қоронғи, даромад ҳам ёпилғандан сүнг уй гўё лаҳад тусига кирди. Зулумот ичидан қолған Анвар орқа-ўнпгини ажратолмай бўрё устини чоғлаб бир-икки қадам юриб келди ва икки қўли билан тизасини қучоқлаб чўнқайди. Даричалар тирқишидан тушкан ёруғлик билан зулумот бир оз кучизланди, шунда ҳам унинг кўз ўнгга қов² каби қоронғи эди. Ҳамма тип-тинч; қулоқ остидағи чивиллашишдан бошқа товуш эшитилмас, ора-чора узоқдан келган бола йиғиси бу тинчиликни бузғандек бўлар эди. Шу ходца орадан неча дақиқалар ўтиб кетди. Бир вақт ер ости дукиллагандек бўлди. Бу дукиллаш секин-секин оёқ товшиға мубаддал бўлиб, унинг қулоклари тиккайди. Ичкаридан чиқкан бирав йўлаками, меҳмонхонағами ўтиб кетди. Анвар энтиқди, меҳмонхонанинг эшиги очилиб бир оздан кейин яна ёпилди, ҳавли саҳнида яна бирав юринди. Борған сайин машқхонаға яқынлашиб келган оёқ товши билан Анвар тоқатсизланди. Эшик очилиши билан беихтиёр ўрнидан туриб кетди...

— Анвар ака.

— Мен...

Эшик очқан Раъно эди, бир-икки қадам ичкарига кириб тўхтади. Анварга озғина қараб турғач, узун нафас олиб орқасиға қайтди. Анвар бу ҳолнинг сабабига тушуналмаганидек, уни чиқармай тўхтатишқа ҳам ўзида жасорат топмади. Бирап дақиқадан сүнг эшиқда яна Раъно кўриниб, Анварнинг олдиға қорамтил бир нарса келтириб қўйди.

— Сизга кўрпача олиб келдим, — деди шивирлаб, — уйга аммам ва холамлар келишкан, мен уларни ухлатиб чиқаман...

Раъно шу сўзни айтиб, орқасиға қайта берди, эшикни бояғича ёпиб, хужрадан йироқлашди. Ахволга бир оз тушунган Анвар кўрпачани бўрёға солиб, устига чиқди ва эркин нафас олиб ёнбошлади. Энди Раънонинг ҳар ҳолда чиқишини билса ҳам, бироқ, қачон чиқишини билмас, шунга биноан бир тавқ ўтқунча кутиб ўлтуришини чамалар эди. Орадан бир оз фурсат кечканда дарбоза очилиб ёпилди. Анварнинг қулоғи тиккайиб, қаддини ростлаб ўлтуришқа мажбур бўлди. Оёқ товши яқынлашди, узоқлашди ва охирда битиб ҳам кетди.

Вақт жуда қийинлик билан ўтар, ташқарида "тиқ" эткан товуш уни бир аланғлатар эди. Бир тавқ ўтканига талай вақт бўлса ҳам, ҳамон Раъно дараксиз. Юраги сиқилған Анвар гоҳ ўлтуриб, гоҳ ёнбошлар, совуқда музлаб кеткан маҳсилик оёғини турли вазиятка солиб кўрар эди. Шу азоб ичидан яна талай вақт кечти. Маъшуқа маҳбасига тушкан Анвар ўлтуриб чидалмади, кафшини кийиб, ўрнидан турди, музлаган оёғини иситиш ва оғриққа кирган аъзосини

¹ Ҳосид — ҳасад килувчи, баҳил.

² Қов — куйдирилган паҳтага нисбат.

харакатлантириш учун уй бўйинча кезина бошлади. Неча вақт саҳнайтада, яна ўлтурди, Ой ҳам бота бошлиған, чунки четдаги дарича тирқиши орқалиқ тушиб турған кучсиз ойдин изи ҳам йўқолиб, уйни қоронғилиқ босқан, теваракда чалинған довулларнинг "гум-гум" оҳанги ичидаги хўролар иккинчи мартаба қичқириб юборған эдилар. Анвар бир оз ёнбошлиғандан кейин яна ўрнидан турди, кафшини кийиб келиб, эшикни очди, саҳнга тушиб кўзини уқалади. Кўкда дуркум-дуркум юлдузлар сайр этар эдилар. Том бошидан ботишқа яқинлашқан ой нури аранг-аранг кўзга чалинар эди. Анвар тоза ҳаво исказ узун нафас олди.

— Зерикмадингизми?

51. ЖАСУР ҚИЗ

Кулоги остидағина айтилган бу сўз Анварни чўчитди ва ўз ёнида қўлида бир нарса кўтариб турған Раънони кўрди.

— Уларни ухлатмай чиқолмадим... Уйга кирайлик, Анвар ака.

Юраги арзиққан Анвар Раънонинг орқасидан машқхонаға кирди. Иккиси кўрпача устига ёнма-ён ўлтуришдилар.

— Китоб ичидаги хатни пайқамайсизми, деб қўрқан эдим, — деди ярим товуш билан Раъно. — Пайқамасангиз...

— Ўзинг ҳамма гапка тушуна туриб, яна бунчалик аччиғ ёзғанинг нимадир, Раъно?

— Чунки шунчалик аччиғ ёзмасам, — деди Раъно титроқ оҳанг билан, — сиз келмас эдингиз... Сиз... сиз мирзобошилиқни яхши кўрасиз-а?

Анвар бу муносабатсиз саволдан бир оз ҳайрон бўлиб турди.

— Тушунмадим... Нима демакчисан?

— Сиз мирзобошилиқни яхши кўрасизми, деяпман?

— Яқинда мирзолиқни ташламоқчиман, Раъно?

— Мирзолиқни ташлагандан сўнг нима иш қиласиз?

— Кўқондан кетаман, саёҳат қиласам.

— Мени... мени ҳам ўзингиз билан олиб кетмайсизми?

Анвар яна тушунмади. Раънонинг юзига анча қараб турди:

— Сен... сенга мумкинми, Раъно?

— Мумкин, — деб қалтиранди Раъно. — Мирзобошилиқни ҳозирдан эътиборан ташласангиз мумкин...

Бу сўз Анварни ҳам қалтиратиб юборди.

— Нима деяпсан, Раъно?

Раъно бир неча вақт жавоб бералмай турди. Ўзини тўхтатиб олиш, ҳаяжонини тиндириш оғир эди.

— Ҳалиги... ҳалиги сўзингиз чин бўлса, мен ҳам сиз билан кетишни хоҳлайман... Башарти сизга оғир ошмасам...

Анвар жим бўлиб қолди, тушига ҳам кирмаган бу таклифка нима дейишини билмай энтиқди...

— Башарти сизга оғир ошмасам, — деди такрор Раъно.

"Жасур қиз" деб ўйлади Анвар. Чиндан ҳам бу жасурона исён хотин-қизлар томонидан Худоёрнинг ҳайвоний истагига қарши биринчи кўтарилиш эди. Анвар истиқболда қанчалик мушкилот ва хатар кўрмасин, бу жасоратни хуш қабул қилишға мажбур, чунки муҳаббатдан ҳам илгари йигитлик тақозоси шу эди.

Ул ўз яқинида турған қора тугунни ушлаб қаради.

— Бу нима, Раъно?

— Бу... бу сизнинг эски кийимларингиз.

— Нима учун бу?

— Башарти сиз хоҳласангиз.

Анвар паранжими, деб чамалаған эди. Мантиқсиз бу жавоб уни шоширди.

— Ҳуб, сенинг ризолифинг йўлида... — деди Анвар ярим товушда. — Меним эски кийимларим сенга нима даркор?

Раъно жавоб бериш ўрниға узун сўлиш олиб ёнидағи тугунни еша бошлади.

— Паранжи олмадингми, ахир?

— Ҳозир... — деди Раъно ва қоронғида бир нарсалар қила берди.

Паранжиси ҳам бордир, деб ўйлаған Анвар уни ўз олига қўйиб турди. Бирар дақиқадан кейин Раъно ердан ир нарсани тутиб қўзғалди, паранжи. каби узайған нарса ичидан "чоқ" эткан бир нарса ерга тушти.

— Топиб олинг шуни.

Анвар ерни тимискилади.

— Нима эди?

— Аямга берган амонатингиз.

Анвар тушкан нарса олтинлар эканини пайқади, узоқни ўйлаған Раънога қарши юрагида яна ҳароратлироқ муҳаббат сезди.

— Топдингизми?

— Топдим.

— Туринг энди.

Анвар Раъно билан бошлашиб ҳужрадан чиқди ва ўз ёнида паранжи ёпинған қизни эмас, телпак ва тўн кийган ёш, ўспурин бир йигитни кўрди...

— Бу нимаси, Раъно?

Раъно жавоб бериш ўрниға йўлакка қараб, юра берди. Дарбозани очиб кўчага чиққандан сўнг, Анвар Раънонинг олдиға тушиб йўл бошлади ва ўзида енгиллик ҳис этди. Чунки Раънонинг йигит суратига кириши андозасиз маъқул; бемаҳалда паранжилик хотинни бошлаб юриш миршаб ва қоровулларда ҳам турли шубҳа туғдирғани каби, Анварнинг ўзи учун ҳам ўштайсиз бўлар эди. Гўё бир ўртоғи билан кетиб борғандек парвосиз кўринган Анвар, бурилишка етканда ўзидан ўн қадам орқадағи ҳамроҳини кутиб турди. Фуруби¹ яқинлашқан қип-қизил ой Анвар тўхтаған муюшқа кўлага каби заиф нур сочар эди. Раъно Анвар ёниға етиб "қаёққа юрамиз", деган каби бир йўлға ва бир ҳамроҳига қаради. Соч ўрумларини телпак остиға босиб, тўни тўпуғи устига тушаёзған "ёш йигит" Анварнинг кўзига яна ҳам дўндукроқ кўринди. Анвар Раънонинг тўнини бир оз кўтариброк ушлатди, онда-сонда телпакдан чиқиб қолған соч толаларини яшир-ди ва "ўнгга" деган ишоратни қилди. Раъно олдинда, ундан икки-уч қадам орқада Анвар йўлға тушдилар. Енгил бедона маҳсиси билан қала кафши кичкина оёғиға жуда ҳам келишкан Раъно, гўё учкандек тез юриб борар, орқада келган Анвар гояи омолға² ошиққандек ундан қолишмасқа тиришар эди. Узоқ юрдилар. Элли қадам чамаси нарида гулхан ва гулхан теварагида уч-тўрт нафар кишилар кўриниб, Раъно тўхталди.

— Тўхтама, Раъно, — деди орқадан Анвар, — сен писанд қилмағандек, парвосиз гулхан ёнидан ўта бер, мен улар билан сўзлашиб қолсам, нарироқда кутиб тур. — Миршаблар бемаҳалда қўймас эмиш-ку. — Мен билан сени қўяр... Қўрқмай боравур. Раъно иккилангансумон йўлға тушти, гулхангача ўн қадам қолғанда миршаблардан бири ҳайқирди: — Тўхта!

Раъно Анварга қараб тараддулланди, Анвар юра беришкага ишорат қилиб, тезлик билан гулхан ёниға етиди. Анварни таниған миршаб ва қоровуллар таъзиман ўрунларидан қўзғалдилар.

¹ *Furuib* — ойнинг ботиши.

² *Gояи омол* — умид-мақсад.

— Кўзғалманглар, — деди Анвар гулханда исиниб, — даҳбоши ҳам шу ерда эканлар...

Анвар "даҳбоши" деб атаған юм-юмалоқ киши Қорунбой исмлик бўлиб, миршабларнинг қизикроғи, шунинг учун ундан "даҳбоши" деб истеҳзо қиласар эдилар:

— Ёнингизда бесақал билан бемаҳалда нима қилиб юрибсиз, тақсир? Одамзодга ишониб бўлмас экан-да...

Анвар, "даҳбоши"нинг кўзи Раънога тушиб қолганини онглади. Гулхандан ўттуз қадамча нарига бориб тўхтаған "бесақал"га кўз қирини ташлади.

— Зиёфатда эдик, даҳбоши.

— Ҳа-а-а-а-а, менам айтдим... Уй бу ёқда қолиб, энди қаёққа кетапсиз, тақсир?

Анвар қўлинин яқиндан иситмакчи бўлиб гулхан тарафка бир қадам бости.

— Эшитмадингизми, ҳали?.. Мен Раис кўчадан... янги ҳавли олдим.

— Муборак, муборак.

Анвар қутлуғ айтиб, улар билан хайрлашди. Миршаблар унинг ҳурмати учун қўзғалишиб қолдилар.

Гулханчилардан элли қадамлаб узоқлашқач, Раъно Анварнинг етиб келиши учун йўл устида тўхтади.

— Нима деяпти у гўрсўхта?

Анвар ҳиринглаб кулди ва Раънонинг елкасига қокди:

— Юр, юр, йигитча. Гўрсўхта тўғри айтяпти.

— Етаёздиқми, қаерға борамиз?

— Яқин қолди, кечаги хотиннинг уйига...

Раъно оддинға тушиб кетди, узоққина сўзсиз борғандан кейин орқасиға қайрилиб сўради:

— Ўзлари яхши одамларми?

— Яхши, яхши, — деди Анвар ва ўн қадам чамаси индамай борди. — Сен уй эгасидан қочиб ўлтурма, ўзи меним оғам... Тузукми, Раъно?

— Хўб.

Яна бир оз юриб торроқ бир кўчага бурилдилар. Султоналиниң дарбозасига етқунча иккиси ҳам оғиз очиб гапиришмадилар.

52. ДЎСТЛИҚ "КАРОМАТИ"

Эрталаб хоннинг ҳарамдан чиқиш вақти яқинлашқан, салом ва истиқбол учун хослардан саккиз-тўқкузи йиғилған эдилар. Шу кутиш асноси эшикда ҳовлиқиб Султонали кўринди. Қора бармоғи билан хослар ичидаги Абдурауф тунқотарни ўз тарафига имлаб, орқасиға қайтди. Абдурауф тунқотар ажабланган ҳолда даҳлизга чиқиб, ўзини четка олиб турған Султоналига, нима гап, деган ишоратни қилди. Султонали лабини тишлаб, қўли билан тунқотарни ўз ёниға чақирди. Тунқотар маҳсичан оёғини ерга босиб Султоналиниң ёниға келди.

— Хўш?

Султонали бошини икки елкасига ирғатиб, лабини тишлаб олди.

— Мирзобошимизнинг миси чиқиб қолди-ку.

— Хўш, хўш?

Султонали тунқотарнинг қулоғи остиға энгашти ва ярим товуш ичидаги деди:

— Мирзо Анвардан онҳазратка номуссизона бир хиёнат содир бўлди.

Тунқотар бошини қуйироқ тушуриб, Султоналиниң афтига эгри қаради:

— Масалан?

— Мирзо Анвар уч-тўрт кундан бери меним ҳавлимда қўниб юрар эди, — деди Султонали ва сўз ораси ўёқ-буёққа қараб қўйди. — Чамаси устозига бир хиёнат қилғандан кейин меним ҳавлимда ётиб юрган экан... Ўз устозини билмаган бу бепадар, олампаноҳнинг ҳам бетларига

оёқ кўйишдан тоймай, мазкур устозининг қиблагоҳ учун мувофиқ кўрилган қизини йўлдан оздириб, бу кун кечаси уни қочириб меним ҳавлимга олиб келди... Гарчи ўз ҳавлимда ётқан меҳмоним ва дўсти қадрдоним бўлса ҳам, валинеъматимнинг ҳаққи намакларини унуткан бу беҳаёнинг андишасизлигидан ҳар мўйим бир ништардек кийимимдан тешиб чиқаётди. Унинг йигитлигига тилда таҳсин ўқуб, ичдан лаънат айтиб, жанобни хабардор қилиш учун югуриб келаётқаним-да, бек ака.

Тунқотарнинг кўзи қинидан чиқаёзид, бир-икки қайта соқолини қўли билан букиб ямлади.

— Падар лаънат. Ўзи ҳозир сизнинг уйингизда? — Ҳа, ҳа... Қиз ҳам шунда. Жанобнинг раъйлариии билиш қийин-ку, бироқ менга қолса, вақт қочирмай уни ҳозироқ қўлға олиш керакда.

— Бўлмаса-чи, — деди тунқотар елкасини қисиб, — мен ҳозир арз қилай. Раҳмат сизга.

Тунқотар ҳузури хоска кириш учун шошилди. Султонали хоннинг "ҳаққи намагини" бенуқсон адо қилиб, хотиржамъ девонға қайтди. Анварнинг энг содик кишисининг охирғи "каромати" ниҳоят шу бўлди.

Кўб фурсат ўтмади. Девоннинг даричаси ёниға келган тунқотар Султоналига чиқ ишоратини қилиб, ўзи нарироққа кетди. Ҳовлиққан, энтиккан Султонали оёғини онда-сонда ташлаб, девонхонадан чиқиб келди.

— Марҳамат?

— Ушлашқа буюрдилар.

— Айни каромат, — деди Султонали.

— Иккисини ҳам албатта?

— Албатта.

Ёниға тўрт нафар ясовул олиб, Султонали йўлға тушти. Ташқи дарбоза ёниға қантарилған отлардан бирисига миниб, тунқотар ҳам уларнинг изига кирди. Озғина юрғандан кейин, тунқотар яёвлардан ўзди. Унга етиб юриш учун Султонали ва ясовуллар елиб бордилар. От билан баробар югуришар, озғина кейинда қолсалар, отлик тунқотар тез юришға қистар эди. Шу йўусун ҳаллослашиб узоқ чоптилар... Бурулишқа етканда Султонали бир оз сустланиб, ўзидан ўн от адими йироқда борған тунқотарни чақириб тўхтатди ва қўлини ўнгга силтади. Тор кўчага кириб кетдилар. Уч дақиқа чамаси елгандан сўнг, Султоналининг дарбозаси кўринди. Султонали тўхтади...

— Ўша кўриниб турған дарбоза... Озғина таҳаммул қилинсин-чи, бек почча, меним киришим яхши бўлмас, дейман?..

Тўрт адимча олдинда борған тунқотар отнинг жилавини тортди.

— Нима учун?

— Меним дўстлиқ отим бор... Мен четроқда турсам маъқул бўлмасми?

— Маъқул, маъқул.

— Раҳмат... Дарбозадан кирсангиз меҳмонхона бор; ул шунда бўлса керак, қиз эса ичкарида эди.

Султонали шу сўзни айтиб, ўзини қаршидағи дарбоза йўлагига олди. Тунқотар йигитлар билан дарбозага қараб кетди. Дарбозанинг ҳар икки табақаси ҳам лангталлаб очилған, ичкари тарафдан хотин ва эр кишининг сўзлашкан товушлари эшитирар эди. Тунқотар отдан тушиб жилавини ясовуллардан бирининг қўлиға берди:

— Сен от билан шу ерда турасан, дарбозадан на хотин ва на эркак кишини чиқармайсан, — деди тунқотар. — Сиз йигитлар, мени орқамдан кирингиз, Анварни кўрганингиз он ҳеч нарсага қарамай, қўлини боғлангиз.

Ясовуллар садоқат нишони кўрсатдилар. Тунқотар уч-тўрт қадам ичкари юрди ва йўлак даромадида тўхтаб ичкарига қулоқ солди. Ичкаридан эр ва хотин сўзларини эшийтди.

— Шарманда бўлдим, расво бўлдим!..

— Шарманда бўлиш ҳеч гап эмас, — деди ичдан тунқотар.

— Вой шўрим қурсин!..

— Албатта шўринг қуруйди, моча!.. — деди тунқотар.

Тунқотар, йигитларга "орқамдан" ишоратини қилиб, бирдан саҳнга чиқди... Саҳннинг ўртасида қўлида бир қоғоз ушлаб, бошини қуий солған Солиҳ маҳдум тураг эди. Маҳдумнинг ёнида икки киши, улардан берироқда паранжилик уч хотин қадалған эдилар. Тунқотар ва ясовулларнинг шапраси билан ҳамма чўчиб кетди. Маҳдум қўлини бир-бирига уриб, оҳ чекти:

— Шарманда бўлдим, расво бўлдим!

Тунқртар шошиб, олпонғ-толпонғ маҳдумнинг ёниға келиб етди.

— Нима гап?

Маҳдум шарт этиб, пешонасига уриб, йиғлади:

— Сўзлагали тил йўқ... Жанобнинг олдиларида шармисор, ғазабка сазовор бўлдим...

Эрталаб уйғонсақ, бепадар ожизамиз йўқ... Саросима ўён-буён югуриб турғанимизда, мирзо Султоналинивидан, қизингиз бизникида, деган хабар борди. Биз аёллар билан югуришиб келсақ, бир онда...

— Хўш, хўш?

— Ҳаромзода Анвар уни йўлдан оздириб, бу ердан ҳам олиб қочибдир... Ҳарчанд ичкари ва ташқарини излаб, ушбу хатдан ғайри асар топмадиқ... Эвоҳ!..

Хотинларнинг биридан йифи товши эшитилди. Тунқотар маҳдумнинг қўлидағи хатни юлқандек ўз қўлига олди.

"Иzzатлик мирзо Султонали оғамизга! Маълум бўлсинким, синглингиз билан маслаҳатлашиб ўз ҳаётимиз учун сизницида туришини хавфлик, деб ўйладиқ. Гарчи дўст кўринсангиз ҳам, баъзи нолойиқ ҳаракатларингиз бизни шубҳага солди. Айниқса хотинингизнинг Раънога бузук қиз билан қилған каби муомаласи яна бизни хавотирга туширди. Шуларга мабни¹ алдаган каби сизни ўрдага жўнатишқа, сиздан сўнг уйингиздан кетишка мажбур бўлдиқ. Дунёда дўсти содиқни топиш қийин экан. Сизга ҳарчанд: "Мен ошиқман, қиз маъшуқамдир, олампаноҳка қилған бу хиёнатим ёлгиз ўз тарафимдан содир бўлған жиноят эмас", десам ҳам, сиз "Ёшлиқ қилибсан, марҳаматлик подшоҳинг ҳақини унутибсан, дейсиз. Лекин сиз шу қиз йўлида ҳатто бош муншийликдан ҳам кечиб турғанимни ўйламайсиз. Бунинг учун мен сиздан ранжимайман. Аммо сизни инсон фаҳмлаб, уйингизга дўст олиб келганда бу қадар тундлиқ, бу қадар риоясизлигиниз кишига қаттиғ таъсир қиласидир. Ичкарида ҳатто қиз бечоранинг бошига ёстиқ ҳам бермаганлар. Баракалла сизга, баракалла янгамизга, баракалла одамгарчиликка!..

Аддои дўстингиз АНВАР".

— Одамгарчиликни ҳам билади, бу туз кўр қифур! — деди заҳарханда ичиди тунқотар ва хатни буқлаб ёнига солди. — Ичкаридан мирзо Султоналининг хотинини чақириб берингларчи!

Хотинлардан бири ичкарига қўзғалди. Рузвон йўлакда турған бўлса керак, хотин ички эшик ёнида тўхтаб, йўлак билан сўзлашди. Тунқотар эшик ёниға келди.

— Сиз шундамисиз, янга?

— Ҳа, айланай.

— Сиз бу гаплардан нима биласиз?

Рузвон эшик панасига яшириниб, бир оз жавобсиз турди ва бир-икки томок қириб қўйди:

— Уч кундан бери мирзо Анвар отлиғ йигит бизнинг меҳмонхонада ётиб тураг эди, айланай... Шу йигит бу кун ярим кечада бир қизни бошлаб келди, мен ҳайрон бўлиб мирзонгаздан сўрасам, шундай-шундай гап... Жуда хафа бўлиб кетдик-да, айланай. Кет дегали юз чидамайди, киши чақирғали яна вақт эмас; мирзонгиз билан кенгашиб, эмди ҳарчи

¹ Мабни — биноан.

эрталабгача жой берайлик, тонг отса, буларнинг татигини бергучилар топилар-ку, ахир дейишдик. Тонг отди, мирзо Анвар у кишига: "Мен бунда яна бир кун тураман, шунгача бизни эҳтиёт қиласангиз бўлади", деган эмиш. Мирзонгиз шошиб ўрдаға кетди, у кишидан кейин мен ҳам тинч ўлтуралмадим, айланай. Қўшнимизнинг боласини қизнинг уйига чоптирдим. Бир вақт мен билан сандалда ўлтурган қиз уйдан чиқди, мен ташқариға чиққуси келдими, деб бепарво ўлтурабериппан, айланай... Шу чиққани билан қайтиб кирмади-қўйди. Кўнглим ғаш тортиб, ҳавлига чиқиб қарадим. Йўқ, ташқаридамикин деб шу турган жойимға келган эдим, уёқдан булар келишиб қолди... Бўған гап шу, айланай!

Тунқотар афсус чекиб маҳдумнинг ёнида турған кишиларга яқин келди.

— Сизлар нима қилиб юрасиз бу ерда?

— Биз... биз мирзо Султоалининг қўшнилари бўламиз.

— Жуда яхши, хизмат?!

Тунқотарнинг кариҳ¹ бу муқобаласидан кишилар сиқилиб қолдилар.

— Мен қўчада эдим, — деди бириси қўрқа-писа, — уёқдан домла билан аёллар келиша берди... Аёллар йиғлашқанға мирзонинг уйида бир гап бўлғанми, деб.

— Текин томошачиман, дегин... Хўб, сен-чи? — Мен ҳам мирзо Султоалига қўшни бўламан, — деди иккинчи киши: буниси ўзига бир оз тетикроқ эди. — Бироқ мен сизларнинг гапларингни эшитиб, бир нарсага ҳайрон бўлиб туриппан-да.

— Нимага ҳайрон бўласан?

— Мен шунга ҳайрон бўляпманки, янгамнинг сўзига қарағанда, мирзо Анвар ўз ёнида паранжилик хотин билан чиқиб кетса керак эди... Боя мен уни дарбозадан чиқиб борғанида кўрдим, ёнида хотин-потин деган гап йўқ эди.

— Ёлғизмиди?

— Ёлғиз-ку эмас эди, бироқ ёнидағиси аёл эмас, дўндиққина бир бесақал эди.

Тунқотар қўшнининг сўзига тушунмади, елкасини қисиб қўйди.

— Сиз аниқ кўрибсиз, Карим ака, — деди у ёқдан Рузвон. — Қиз кечаси келганида ҳам эркак кийимида эди. — Ўб, падар лаънат! — деб юборди тунқотар. Устиға тоғ ағдарилған маҳдум бошини яна қуйироққа солиб, хўнгир-хўнгир йиғлади.

— Бўлар иш бўлған... — деди тунқотар атрофига хитобан, — улар-ку, албатта, қўлға тушиб жазосини топар, бироқ жанобнинг шаънларига жуда оғир гап. Биноан алайх, шу ердаги сирга воқиф бўлғанларнинг вазифаси бу ҳодисанинг кишига сўзламаслик, кўрган-кечирганини шу ерда қолдириб кетишлик!

Кишилардан: "Албатта, албатта!" деган жавоб бўлди. Сўнгра тунқотар маҳдумнинг ёнига келди.

— Сизда гуноҳ йўқ, бироқ қиз ўсдиришни билмас экансиз. — Бандамиз, бандамиз, — деб йиғлади маҳдум. — Илоҳи жувонмарг бўлсин, мени ерга қаратди.

Паранжидаги хотинларнинг бири бўлған Нигор ойим пиқ-пиқ йиғлади. Тарбузи қўлтуғидан тушкан тунқотар ясовулларнинг олдиға тушиб, тарс-турс кўчага чиқди, йигитлардан бирининг кўмагида отқа миниб, жилавини қўйди. Султоали яширинған дарбозага етканда йўлакай чақириб ўтди:

— Мирзо Султоали, чиқинг. Қочқан, падар лаънатлар! Султоали кўзини катта очиб, дарбозадан чиқди.

— А, чинми?

— Қочқан, — деди тунқотар хатни Султоалига узатиб, — ўқуб, яна менга қайтаринг, жанобга ҳам кўрсатишимиз керак...

...Султоали шу ҳодисанинг иккинчи куни хонға қилған садоқатининг самарасини ҳам

¹ Кариҳ — ёқимсиз, хунук.

кўрди, яъни бош мунший бўлиб белгиланди.

53. ЧАЁННИНГ НАМОЙИШИ

Бу кеч масжид хужраси яна обод, катта шамъни тоқчаға қўндириб, очиқ танчага писта кўмир солиб, маъ-юс, бир-бирига ёнма-ён ўлтурғучи икки муфти қўлларини оловға товлар эдилар. Ҳужранинг тўрдаги тоқчасига беш-олти дона қалин муқовалиқ китоблар терилган, уларнинг варақ тахида — "Шарҳи мулло Жомий", "Ақоиди маъ-алҳавоший", "Ҳикматул-айн", "Алвикоя", "Сияри шариф" каби сўзлар ёзилған эди. Кун ботиш тоқча девориға гул равишида туширилган дуо ёки шунинг каби муқаддас калималар ёзиғлик бир қогоз ёпиштирилған. Сирлар билан турланган қозикларнинг бирига бева хотиннинг декласидек бир салла илинганди.

Шаҳодат муфти касавни олиб, чўғни титди ва кенг кўкрагини шишириб нафас олди.

— Ажаб бедаво дард-да.

Калоншоҳ мирзо бошини ирғатиб қўйди.

— "Сўйган ёрим сен бўлсанг, кўрган куним не бўлғай", — деб давом этди муфти. — Улуламир қадрошунос бўлғандан сўнг қийин экан. Шу оқпадарнинг қўл остида ишлагандан девонни ташлаб кеткан беҳрок.

— Сабр қилинг, домла, сабр: "Инналлоҳа маъассобирин"¹.

— Албатта... Ва лекин Султоналидек бемаънига бош эккандан, ҳар рўз ўн таёқ еган яхши.

Хуфтанинг ўқуғандан сўнг таҳорат янгилаб юргучи мулла Абдураҳмон хужра эшигига қўринди. Кичкина ховонча бошидағи оқ тепчима тўппи ва қора узун соқоли уни ҳиндиларнинг савдогари қиёфатига қўйған эди. Мулла Абдураҳмон ичкари кириб, қозикдағи саллани оқ тўппи устидан кийди.

— Мен жанобларнинг сўзлари билан уйга овқат буюрмадим-а?

— Лозим эмас, биз уйдан овқатланиб келганмиз.

Мулла Абдураҳмон танча ёнига келиб ўлтурди ва ер остидан Шаҳодат муфтига қараб илжайди.

— Шундай қилиб, мирзо Анварни қиз билан қочирдингиз?

— Қочириш бўлса, қочирдиқ ва лекин қордан кутулиб ёмғурға тутилдиқ, мулла Абдураҳмон.

— Мен эшийтдим.

— Куллу явмин батар² — буниси ундан ҳам қабиҳроқ бўлди... Беш кундан бери юраклар зардобка тўлди, мулла Абдураҳмон, — деди муфти. — Кеча бизникига йўқлаб борған экансиз, Сиз кетибсиз, мен келибман-да, кўб афсус қил-дим. Бу кун мулла Калоншоҳни олиб, сиз билан сұхбатлашиб қайтайлиқ, деган ниятда...

— Қуллик, тақсир, қуллик, — деб мулла Абдураҳмон қимиirlаб ўлтурди. — Мен Анвар билан Султонали можаросини фақат кеча мирзо Боисдан эшийтдим. Бу тўғрини аниқроқ билиш учун жанобингизнинг хизматингизга борғаним эди... Хўш, ҳаводис нима?

— Ҳаводисми? Қани сўзланг-чи, мулла Калоншоҳ.

Калоншоҳ, сўзлай беринг, дегандек Шаҳодат муфтининг ўзига ишорат қилди. Шаҳодат муфти қўзини юминкираб, ҳаводисдан³ саҳифа очди:

— Ҳаводис шулки, Анвар борасига сизнинг олған нишонингиз жиддан тўғри тушиб, биз куткандин ҳам зиёдароқ самарага эришкан, яъни мағрур гўдагимиз қизни атиб қочқан...

Мулла Абдураҳмон ҳакимона илжайди, Шаҳодат муфти давом этди:

— Чамаси, нисфи шаб-ярим кеча асноси, дўстим, деб ёнида қиз, Султоналининг уйига

¹ Оллоҳ сабр қилғучилар билан биргадир (Оят) (*муал.*).

² Куллу явмин батар — кундан-кун баттар.

³ Ҳаводис — ходисалар, воқеалар.

келган. Султонали тойг отқунча икки гўдакнинг қўйинини пуч ёнгоқقا тўлатиб чиқсан, эрта билан улар уйқуда ётқанда, Султонали ўрдаға югуриб келган; воқиъани тунқотарға сўзлаб, тунқотар хонға йўлиқиб, хоннинг буйруғи билан ёнлариға ясовуллар олиб келсалар, ошиқмаъшуқ йўқ, улар жойида Султоналига аталған бир сабнома¹ бор... Чамаси, Султонали абраҳим қилиб, Анварни бад олдириб кўйған ва тонг вақти, улар уйқуда экан чоқда ғойиб бўлиб, яна шубҳани ортдирған бўлса керак. Султонали Анвар билан қизни тутиб бералмаса ҳам, баҳархол хонға яхши кўриниб, Анварнинг ўрнини олишқа муваффақ бўлди. Барча ҳаводис мана шундан иборат.

Абдураҳмон ҳикояни эшиткандан кейин, бир неча вақт сўзсиз ўлтурди. Танчадаги оловни тузатар экан, ер остидан муфтиларга қараб илжайди.

— Мирзо Боисдан ҳам шу маолни² эшиткан эдим, — деди ниҳоят. — Жанобларнинг фикрлари балки тўғридир, аммо мен бу маолдан бир оз шубҳа қиласман...

— Яъни, масалан?

Абдураҳмон қўлини ўйнаб, яна бир оз сукутда ўлтурди, сўнгра лаби оҳиста-оҳиста очилиб юмила бошлади:

— Бу ҳаммаси Султонали билан Анварнинг ўюнидир, деб ўйлайман... Бу андишамга бир неча сабаблар ҳам бор. Жаноблардин махфий эмасдирким, биз ўзаро қандай яқин бўлсақ, Султонали билан Анвар ҳам ўзаро шундай қалин дўст эдилар. Бинобарин, ақлға "қарға қарғанинг кўзини чўкур эканми?" деган савол келадир; жаноблар шу борани қандай тушундилар экан.

Шаҳодат муфти Калоншоҳка қараб қўиди, Калоншоҳ парвосизроқ кўринар эди. Орада яна бир неча вақт сукут ҳукм сурди.

— Султонали сармунший бўлиш учун дўстидан кечса ҳам мумкин, — деди муфти. — Иккинчи тарафдан, сизнинг фикрингиз ҳам эҳтимолдан баъид³ эмас.

— Султонали дўстидан кечмай туриб ҳам бу найрангни қилса мумкин эмасми, домла? — деб кулди Абдураҳмон. — Масалан, хон олмокчи бўлған қизни қочирғучи Анвар икки бошдан-ку, қайтиб сармунший бўлолмайдир, бошқа тарафдан, хиёнаткор дўсти бўлиб танилған Султоналининг ҳам ҳаёти таҳлика остида турадир... Бас, шу ҳолда бу найранг тўқилған бўлса, яна тўғриси, шу ҳийланни Султоналининг амнияти талаб қилған бўлса, сиз билан мен гайраз қандай мантиққа суюна оламиз?

Шаҳодат муфти ўрнидан турди, Абдураҳмоннинг ёнига келиб, орқасини қоқди:

— Раҳмат, ўғлим, раҳмат. Сени түқкан онангфа ва ўқутған устозингга раҳмат.

Абдураҳмон ерга қараған ҳолда илжайди. Шаҳодат муфти унинг ақлига таҳсин ўқуй-ўқуй, нос чакиб ўз жойига ўлтурди.

— Мулла Калоншоҳ-а, шу гап бизнинг ақлимизға асло келмабти-да?

Шаҳодат муфтининг хурсандлигига қўшулмай, тунд ўлтурғучи Калоншоҳ, парвосиз қўлини оловға иситди.

— Мен шу андишани ҳам қилған эдим, — деди бир оздан кейин Калоншоҳ, — лекин ақлим бовар қилмаған эди ва хозир ҳам бу фикрга қўшула олмайман.

— Сабаб?

— Боис шулки, Султонали Анварга суиқасд қилмағанда ҳам унга ҳеч гап йўқ эди. Аммо ул хонға қаробат⁴ ҳосил қилиш учун азтаҳидил Анварнинг қасдиға тушканким, бунда шубҳа йўқ.

Ўзгалар тарафидан сўзланган фикр ёки бақс ҳар қанча мантикий бўлганда ҳам Калоншоҳнинг қарши чиқиш феъли бор эди. Унинг бу феълига яхши тушуниб қолған Шаҳодат

¹ Сабнома — сўкиб, таҳкир қилиб ёзилған хат (муал.).

² Маол — мазмун, маъно.

³ Баъид — узок.

⁴ Қаробат — яқинлик.

муфти бош чайқади.

— Биз янглишамиз.

Калоншоҳ яна юқоридағи сўзини тақрорлади:

— Бачи маъни янглишамиз? Мулла Абдурахмоннинг ўзи ҳам ўйлаб кўрсин, башарти Султонали дўстлик юзасидан Анварни қочириб юборғандা ҳам унга ҳеч бир зарар йўқ эди. Бас, Султоналининг ҳамма ҳаракати тўғри, Анварга хиёнат қилиши мансаб умидида эканлиги шубҳасиз.

Орада ўз фикрига қарши шунча раддия ўтса ҳам, парвосиз, гўё муроқабада¹ ўлтургучи мулла Абдураҳмон яна илжайиб бош кўтарди.

— Султоналининг Анвар билан ати-қатилиғи ўрдадан ҳ.ар кимга маълум-ку, домла. Башарти ўз уйида турған Анварнинг хиёнати тўғрисида Султонали ўзини тағофулға солса, мардумнинг кўнглига нима гап келар эди, айниқса, жанобларингиз қандай андишага тушар эдингиз... Ожизнинг фикримча, ул найрангбозлар бир ўқ билан неча қўшни урганлар, масалан, жанобга Султоналининг садоқати зоҳир бўлди, сармуншийлик вазифасига беозор ўлтуриб олди ва учунчидан, мардум кўзини бўяди.

— Баҳарҳол... баҳарҳол Анварга қарши чиқмағандა ҳам Султоналини на хон ва на биз айблай олар эдик.

— Хўш?

— Хўш-пўши йўқ, — деди қизишиб қолған Калоншоҳ, — биравнинг устига айб қўйиш учун, шаръян шоҳидлар ло-зим, даъвони исбот қилиш герак... Ҳах-ҳах-ҳах, сен фалончи гуноҳкор билан дўст эдинг, деб кишини айблаш. Масалан, ушбу даъвони қилғучи ўзингиз ҳам уларнинг маслаҳати устида бўлмағансиз; фақат шундаймикин, деган мулоҳазада сўзлайсиз, ҳолбуки, сизнинг сўзингизнинг шаръян тўрт пуллик қиймати йўқ, ука...

Калоншоҳ жуда қизишиб кетди, "шаръян сўзингизнинг тўрт пуллик қиймати йўқ, ука" таҳқири билан мулла Абдураҳмон ҳам бўзариб олди.

— Меним сўзим бир мулоҳаза, тақсир, мулоҳаза шаръян исботка буюрилмаған. Ҳоказо, ўзингиз айтканча, гўё маснад² учун жон отиб юрған Султоналининг зоҳир³ ҳаракатига ҳам ишониб бўлмайдир.

— Шунинг каби, сизникига ҳам вусуқ⁴ йўқ.

— Мен айтаяпман-ку...

Жанжалнинг каттага кетишини фаҳмлаган Шаҳодат муфти Абдураҳмоннинг сўзини бўлиб, ораға тушди:

— Баҳс нима ҳожат? Мулла Калоншоҳни ҳам тўғри, сизники ҳам ҳақиқат... Аммо ҳозирги масаламиз қайси фикр тўғрилиғи устида эмас, қайси йўл билан Султоналини бу ўрундан олиб ташлаймиз борасида.

Кўб йиллардан бери бирга юриб, ўз руҳига тушуниб қолған Шаҳодат муфтининг бу сўзи билан Калоншоҳ озғина ёришди.

— Ана бу бошқа масала, — деди, — мулла Абдураҳмоннинг фикрини тўғрими, эгрими, суриштирмай, унга фақат бир тадбир деб қарасангиз бу бошқа гап, аммо маҳзи ҳақиқат⁵, деб билиш бус-бутун хато.

Шаҳодат муфти бу масалани ёпиб, иккинчи тарафка ўтишқа шошилди. Чунки Абдураҳмон яна бир илжайиб икки оғиз сўз айтса Калоншоҳнинг оғзини тикиш оғир ошар, Шаҳодат муфти буни яхши онглар эди.

¹ Муроқаба — мушоҳада қилиш.

² Маснад — мартаба.

³ Зоҳир — ошкора, очик.

⁴ Вусуқ — ишонч.

⁵ Маҳзи ҳақиқат — фақат тўғри гап.

— Халос, халос, — деди муфти, — менда воқиъ ҳолоғи фараҳ¹ ҳам факат шунинг устида, йўқса, илми ғайбни² ким билибдир. Аммо мулла Абдураҳмон мулоҳазасининг қиймати шундаким, Султонали муаммосини тез ҳал қилса бўлур.

Муфтининг сифориш³ сўзлаши билан Калоншоҳ жуда ҳам ўзига келиб қолди ва "ҳалли қандай" деб ёвошқина сўраб ҳам қўйди.

— Ҳалли осон, жуда осон, — деди муфти. — Биз мулла Абдураҳмоннинг мулоҳазаси айни билан жанобга бир ариза ёзамиз, халос.

Мулла Абдураҳмон намойишкор Калоншоҳка қараб, ўнг қўли билан манглайнини қашиди... Аммо Калоншоҳ қаноатланмағандек қилиб бош чайқади.

— Хон Султоналининг садоқатига қаюот ҳосил қилған, яна шу ҳолда бу аризага ишонадирми?

— Агар ҳақиқатни айтилса, хон ўзидан бошқа ҳеч кимга эътимод қилмайдир, — деди муфти, — хайр, Султоналига эътимод қўйған ҳам бўлсин, яна бу тақдирда ҳам биз аризани ёза берамиз. Нега? Агар ишонса, Султоналини ўрдадан ҳайдар, ишонмаса, яна бизга нима зарап; бу гап .сизга қандай ўхшайди, мулла Абдураҳмон?

Абдураҳмон кўзини катта очиб, тўғри топқан каби бош ирғатди.

— Аризамиз ўрунласа кўб яхши, бильякс, ўрдадан ўзимиз ҳайдалурмиз, — деди Калоншоҳ.

— Нима учун? — деб сўради муфти.

— Ахир аризани ким берганлиги маълум-ку.

— Йўқ, — деди муфти. — Биз ариза остиға имзо қўймаймиз, Калоншоҳ.

— Имзосиз ариза мутьамад⁴ бўлмас.

— Мутьамад бўлсин-бўлмасин бизга нима зарап; баҳарнавъ шу эҳтимолни хоннинг қулоғига еткарсак бас-да, Калоншоҳ.

— Кимнинг дастхати билан ёзасиз?

— Бу осон, сиз бунисидан хотиржамъ бўлинг, Калон-шоҳ!

Калоншоҳ ноилож ариза ёзишқа роғиб⁵ бўлди. Аризанинг шу мажлисда, мулла Абдураҳмон қузурида ёзилиши мувофиқ кўрилиб, муфти таҳрирга ўлтурди.

54. ИККИ ХИЛ САДОҚАТ

Кечаси ёмғур савалағандек ёғиб турадир... Қоп-қоронғи, олти қаричлиқ тор кўчанинг муюшида турған бир кўлага ёмғурдан қочқан каби, кичкина эшик панасиға сиқилған ва зўр бериб эшикни қоқадир.

— Ким?

— Мен, очинг.

— Сафармисан?

— Ҳа.

Эшик занжири "ширқ" этиб кўтарилди. Ёмғурда бўккан Сафар ўзини торғина, олди очик йўлакка олиб, эшикни занжирлади.

— Тинчликми?

— Тинчлик, — деди эшик очқан кампир. — Нега кеч қолдинг, Сафар?

— Ёмғурни кўрмайсизми...

Сафар кампирнинг орқасидан сўзланиб саҳнга чиқди. Тор саҳннинг йўлак қаторида, тўрт

¹ Менда воқиъ ҳолоғи фараҳ — мендаги ҳалиги хурсандлик.

² Илми гайб — ғойибни билиш, келажакда бўладиган воқеани олдиндан билиш.. Бу хусусият факат Оллоҳга хосдир.

³ Сифорииш — меҳрибонлик, хурмат.

⁴ Мутьамад — ишончли.

⁵ Роғиб — мойил.

бўйра эни катталигига ости бир қаричкина ердан кўтарилиб ишланган каталак айвоннинг тўр тоқасида қора чароғ сасиб ёнадир. Сандалнинг бир чеккасида ғўза сугуриб ўлтургучи бир кекса кўр киши қўлидаги ғўза пўчоқ ва суғурган паҳтаси билан бошини баланд кўтариб қавлидаги сўзга қулок солиб турадир. Сандалнинг иккинчи тарафида, юзини рўймоли билан яширган, хотинми, қизми — ўлтурибди, сандалнинг учунчи томонида, бир тўда чиқарилған паҳта орасида чиғириқ кўринадир...

— Ойим қизим бизни жудаам уялтириди, Сафар, — деб сўзланди кампир. — Шунча қайтарсақ қам бўлмайди, эрта-кеч отасининг ёнида ғўза суғуришади.

— Синглим зериккандир-да, опа, — деди Сафар.

— Эсон-омон ўлтурибсизми, почча, ассалом алайкум.

Кўр киши бошини яна ҳам баландроқ кўтариб, икки тарафка чайқади.

— Ваалайкум салом... Ҳа, нега жим бўлиб кетдинг, Сафар? Мулланинг олдиға кирақо, ёмғурда ивидингми, хўб.

Сафар танчадаги юзини яширгучиға қарамаслиққа тиришиб, даромади айвондан бўлған хужра эшигига чиқди.

— Эски ҳикояларингизни сўзлаб, опамни зериктирмай ўлтурибсизми, почча?

— Ҳа, ха, — деди кўр киши, — қизимнинг ўзиям ҳикояга жуда уста экан-да, дам мен ҳикоя айтаман, дам ойим қизим айтади, асти қўйсанг-чи бизни, Сафар.

— Бали, бали.

Сафар ҳужранинг эшигини очиб, ичкарига кирди. Сандал устига қора чароғ қўйиб, олдиға китоб ёзған Анвар Сафар бўзчининг истиқболиға қўзгалди.

— Ўлтулинг, ўлтулинг, шу ишингиз ёмон-да, мирзам... Саломатмисиз? Зерикмадингларми? Уч кун кечикдим-а. Мендан хафа бўлған чиқарсиз-ов... Ҳа деганда у ёқдан хабар бўлавермади, унинг устига аёллар навқасланиб¹ қолди...

— Зараги йўқ, тоза ивибсиз, Сафар ака. Асли бу кун ҳам чакки овора бўлгансиз.

— Жаззаси чопонни солиб ташлаш-да, мирзам, — деди Сафар чопонини ешиб. — Қани ўлтулинг... Юртда тинчлик, ер-дўстдан сизга салом, мирза оғайнингиз хотиржамъ миршабошилиқни қиласяпти... Мен бўлсам, сенгаям бали, устозинггаям бали, деб юрибпан.

Анвар илжайди. Сафар бўзчи сандал ёнига ўлтуриб, маҳ.сисининг қўнжидан бир қофоз олди. Анвар қофозни ундан олиб сандал устига қўйди. Қозикда осилган чопонини келтириб, Сафарнинг яхтакчан елкасига ёпти.

— Шамоллайсиз, Сафар ака, ўраниб ўлтулинг.

— Ҳамма вақт кайиб қофансиз-да, мирзам, — деди Сафар ва устига ёпилған бекасам чоюонининг астар-аврасини текшириди. — Тоза яхтак киймаган эдим, бунингиз менга увал-да, ука.

Анвар ўлтурап экан, эътиборсиз қўл силқди ва сандал устидан хатни олиб очди:

"Баланд мақом, лойиқи эҳтиром, буродарим мирзо Анвар.

Дўстлар шод, душманлар ғамгин, явми саодат² яқиндир. Фалак қажравлиги аҳли салоҳ³ устига ҳар рӯз ҳар ранг⁴ жавр түғдирса ҳам, ба ҳамаҳол⁵ лайли залиманинг⁶ явми навираси⁷, риёзати қавиянинг⁸, ажри азимаси⁹ бордир. Жаноби сарвари коинот, мушриклар шарридин¹

¹ Навқасланиш — ҳолсизланиш, дармонсизланиш, касалга чалиниш.

² Явми саодат — саодатли кунлар.

³ Аҳли салоҳ — тўғри кишилар.

⁴ Ранг — турли.

⁵ Ба ҳамаҳол — ҳамиша.

⁶ Лайли залима — қора тун.

⁷ Явми навира — нурли кун.

⁸ Риёзати қавия — катта машаккат.

⁹ Ажри азима — улуғ мукофот.

сақланмоқ учун ўзларини гор паноҳига олган эрдиларким², бу амсолингиз³ каби уммати ҳақиқийларга⁴ сүннат бўлди. Баъда, камина дўсти хосдин арзи ихлос⁵ шудирким, барча тадбирларимиз шоҳи мажнунга⁶ ва гайри ашқиёга⁷ баайни афсун каби таъсир қилиб, ўткан хатда ёзган мулоҳазаларим хаёлдин ҳақиқатка ошмоқда. Каминага хоннинг эътиномиди ёндошмоқда ва ул андишаларимиз эҳтимоли биздин узоқлашмоқдадир. Можаро бир неча кун сир бўлиб кечса ҳам, алҳол ўрдадин баъзилар бу сирга воқиф бўлганга ўхшайдирлар, маъаҳозо⁸ очик сўзлашка ҳеч кимда ҳад ўйқ. Аммо, иккинчи тарафдин, сизни излашқа маҳфий буйруқлар берилди, дарбоза беклари ёнига хуфиялар юбррилди, бинобарин, сиздин илтимос, ушбу хавфлар кўтаришгунча бениҳоят эҳтиётда бўлиш, Тошканд ниятини бир неча ҳафтага мавқуф⁹ қўйишадир. Хизматингизга Сафарбой билан ушбу хатни озгина кечиктириб юборишим боиси ҳам, мазкур хавфлар борлигидин бўлиб, маълумингиздир, Сафарбойнинг табиъатида андак бебоклик¹⁰ ва лоқайдлиқ бор. Бинобарин, мухобароти дигаримизни¹¹ унинг аёли воситасида қилсанми, деган андишадаман. Зоро, аёл киши, ба ҳарҳол, мардум назарига яхши ва кундуз кунлари борса ҳам хавфсиз. Аммо бошқа эҳтиёт ўзингизга мунҳасир¹². Зинҳор ба садди¹³ зинҳор, ҳамсоялардин хотиржамъ бўлинмасин. Соний — сизга тегишилик гарiba¹⁴ хабар шудирким, кеча ўрдадин қайтиб келсан, меҳмонхона саҳнида уч нафар йигит ўлтурибдир. Ҳар учави ҳам бизнинг Фарғона кийимида бўлмаган бу йигитларни ариза ёздиргали келганми, деб ўйладим. Салом-аликдин сўнг уларни меҳмонхонага олиб кирдим. Истифҳоми¹⁵ сабаби ташрифдин сўнг, йигитлардин бири меним ким эканлигимни аниқлаб олди, баъда, афсус чекиб, сизнинг можаронгизни сўзлади. Мен тамом ҳайратда қолиб, хуфияларми, деган андишага тушдим. Бу ҳодисани кимдин эшиитдингиз, мирзо Анварга қандай алоқангиз бор, деб сўрадим. Опамдин эшиитдим, ўзим мирзо Анварнинг огаси бўламан, деган жавобни берди. Мен таажжубда қолдим; зоро, оғангиз борлигини сиздин эшиитмаган эдим. Ўткан хатимда ёзганимча, бу йигитка ҳам опангизга берган жавобни айтдим, яъни, ўзимни оқлаш учун ҳодисага бирмунча ёлгон аралашибтириб сўзладим. Йигит-оғангиз бўлмиш афсус чекти, ўн йиллардин бери Қўқонда бўлмаганлигини, бухоролиқ бир саркарда эшигида хизмат қилганлигини, қариндошлигини кўриш учун Бухородан Самарқандга келиб, у ердаги катта огасини тополмаганини, ундан Қўқонга ўтиб, бунда ҳам сизга йўлиқолмай қолганини сўзлади. Баъдаз унинг устидаги шубҳам бир оз зойил¹⁶ бўлиб, кўнгил кўтардим. Оғангиз бўлмишининг ёнидаги йигитлар бизнинг бу тарафнинг кишиисига ўхшамайдирлар. Булар оғангиз бўлмишининг ҳамроҳлари, Қўқонни томоша қилгали келган эмишлар. Сизга оғалиқ даъво қилгучининг исми Қобилбой, туси сизга ўхшаб келса ҳам, ўзи тўла, паҳлавон йигит ва ҳар учави ҳам забардаст кўриндилар. Ҳарчанд қистасам ҳам, уларни овқатқа тўхтатиб бўлмади. Сиз кечаги мактубингизда меним сармунший тайинланишидан ташвишланиб, орада муфтилар, Абдураҳмонлар бор, сизга бирар заҳмат

¹ Шарр — ёмонлик, гуноҳ иш.

² Муҳаммад пайғамбар исломни ошкора тарғиб этаёган даврида Макка мушрикларининг таъқибидан Мадина шаҳрига қочиб, Абу Бакр ва бошқа сахобалар билан бирга йўлда форга яшириниб жон сақлайдилар. Султонали шунга мисол қиляпти.

³ Амсол — мисол.

⁴ Уммати ҳақиқий — пайғамбар йўлидан борганлар.

⁵ Арзи ихлос — самимий арз.

⁶ Шоҳи мажнун — ошиқ хон.

⁷ Гайри ашқиё — ўзга золимлар.

⁸ Маъаҳозо — шу билан бирга.

⁹ Мавқуф — тўхтатиш.

¹⁰ Бебоклик — 1. Ҳайқмаслик; 2. Мулоҳазасизлик.

¹¹ Мухобароти дигар — бундан кейинги ёзишма, алоқа.

¹² Мунҳасир — боғлик.

¹³ Сад — юз.

¹⁴ Гарiba — ажаб, таажжубли.

¹⁵ Истифҳом — сўраб билиш.

¹⁶ Зойил — йўқолмоқ, аримоқ.

етарми, деган андишани ёзисиз. Воқиъан, меним учун бу хавф бор, бундан кўз юмиб бўлмас. Модомики, "садоқатим он ҳазратка офтобдин равшанроқ бўлди, девонда мендин гайри мавсукроқ¹ киши топилмади, баъдаз сармуншийлик менга ҳавола қилинди, халос". Ўткан хатимда ёзганимдек, бу "марҳамат"дан бош тортшиқа ҳеч бир йўл топмадим, агар узр баён қилсан, сизни тутиб беришка бўлған ҳаракатимнинг соҳиталиги очилиши эҳтимоли бор эди. Чунки хонга садоқат бизнинг "одамлар" фикрича, бирар манфаат тақозосидир. Агар мен хонга "садоқатлик қул" эканман, бу "садоқат" замирада бир манфаатим бўлмоғи лозимдирким, ул ҳам ўз дўстимни ҳологи "садоқатимга" қурбон қилиб, эвазига сармуншийлик маснадини олишимдир. Башарти шу маснаддин бош тортсам, менга ишончсизлик тугулиши шубҳасиз эди. Бас, шу мажбуриятда мен бу вазифани қабул қилдим. Менга заҳмат етиши тўғрисида сиз ташвиши чека кўрмангиз, модомики, тақдирим шу экан, тагийри² мумкин эмасдир. Бу йўлда қанчалиқ заҳмат чекмайин ва ҳамто бошим ҳам кетмасин, меним учун қийматлироғи инсонга садоқат ва шу садоқатни то ўлгунча қўлдин бермаслиkdir. Синглилиз Раънобибига салом айтурсиз. Ота-оналарига ҳеч бир зарар бўлмади, фақат "ҳадя" ларнигина қайтариб олдилар. Охирги сўзим яна эҳтиётлик устида: зинҳор-зинҳор ҳар эҳтимолга қарши ҳозир турилсин.

Аддои мирзо Султонали".

Анвар мактубни тугатиб, олдида ёниб турған қора ча-роққа тутиб, куйдирди.

— Эҳтиёт керак-а, Сафар aka?

— Албатта, мирзам, албатта.

— Бу кеч қоласизми, кетасизми?

— Кетмасам бўлмайди, Султоналинг хафа қилади, ука.

Анвар кулди.

— Кетсангиз, хат ёзиб туришим керак экан, — деди ва тоқчадан сиёқ-қалам олди. — Исидингизми, Сафар aka?

— Ҳа, ҳа... Жон кириб қолди, мирзам.

* * *

... Биз ўткан 51-нчи фаслда Анвар билан Раънони Султоналиниң дарбозасида қўйиб, 52-нчи-фаслга сакраган эдик. Шунда чала қолған бир неча аҳволни ҳозир айтиб кечмасак, муҳтарам ўқуғучиға Султонали масаласи бир оз онглашилмай қоладирған кўринди. Шундоғки, Анварнинг мажбурият остида Раъно билан келиши Султоналини жуда ҳам шошириб қўйди. Икки орада кучлик мухабbat борлиғига яна бир карра амалда қаноат ҳосил қилғанидек, уларнинг истиқболини қоронгилиқда кўрди. Яна шу ҳолда матонатини йўқотмай, "дўстинг учун қон ют" мақолидаги каби, уларни қаҳрамонликда табрик этди. Анвар эса фақат ўз истиқболи устидагина қайғириб қолмай — чунки Раъно ва ўзининг истиқболлари мундан кейин ё чик, ё пук эди — аммо икки ўртада бу ботқоққа тойиб кетиши аниқ бўлған Султонали масаласида жиддийроқ ўйлади. Зоро, мулла Абдураҳмонга илҳом бўлғанидек, Анвар тинчкина Раънони ёниға олиб қочса албатта Султонали ушланар эди. Мулла Абдураҳмоннинг фикрларидан ташқари, Султоналиниң ўз хотини Рузрониби орқалиқ маҳдумнинг уйи билан қилинған китоб алоқаси ҳам бор, энг охирда муфти ва Абдураҳмонларнинг Султоналига кучлик адватлари... Шу мулоҳазаларини Султоналига баён қилиб, фикр сўрағанида, ундан аҳамиятсиз жавоб олди. Чунки дўстлик тақозоси ҳар қандай оғирлиқ қаршисида матонат, кўқрак керишdir, бошингға тоғ ийқилиш эҳтимоли бўлғандა ҳам турған жойингдан силжимаслиkdir — Султонали шу эски қонун тобиъларидан ягона вакил эди. Лекин Анвар ўз дўстини балоға қўйишни хоҳламади. Ҳар эҳтимолга қарши чора қўришни лозим топиб, ўқуғучига маълум йўлларни, Султоналига таклиф

¹ Мавсук — ишончли.

² Тагийр — ўзгартиш.

қилди. Табиъий, ул кўнди. Шу йўсун эртага ўйналатурған томошаға Султоналиниг хотини ҳам ўргатилди, ҳатто ярим кечада қўшни Каримбой ҳам уйқудан уйғотилиб, бир тилло баробарига ёлғон гувоҳ тикланди ва шу ондан бошлаб Анвар билан Раъно Каримбойниг уйига чиқиб яшириндилар.

Маълумдирким, эртаси кун ҳар ким ўз рўлини яхши адо қилиб, иш жуда силлик ўтди, ҳатто бу ўртада Солиҳ маҳдум ҳам оқланиб қолди. Султонали шу кун кечқурун Тойир акани Сафар бўзчиға юборди. Чунки бу ишда сирдон бўлиш ва Султоналига кўмаклашиш учун энг мувофиқ, ҳам ишончлик киши бирдан-бир Сафар бўзчи эди. Хуфтан асносида Сафар бўзчи етиб келди, воқиъани эшитиб, дафъатан мирзони яшириш учун шаҳарнинг четроғида бўлған язасининг уйини жўплади. Дарҳол язнаси, яъни опасиюют уйига югуриб жой ҳозирлатди ва шу кечасидаёқ Анвар билан Раъони элтиб жойлаштиридиким, қолғани ўқуғичимизға маълумдир. Аммо Анварнинг ҳийласи хон ва яқинлариға шундай яхши таъсир қилдиким, биз буни Султоналиниг сармуншый белгиланишидан онглаймиз.

* * *

"Қир-қир" хат ёзиб борған Анвар, савоғич қалам учини сочиға суйкаб, қаламга ёпишқан лос қилчиғини тушурад экан, Сафар бўзчиға юз ўғирди:

— Мундан сўнгғи келишингизда мирзо Султонали ёнингизға бир киши қўшса керак. Сиз шу йигитни бу ерга олиб келасиз, ўзи меним оғам бўладир, хўбми?

— Хўб, миразам, хўб. Мирза оғайнингизға шуни таъйинлаб битсангиз бўлди-да.

— Шундай, мен битяпман.

Анвар яна ёзувға қаради, Сафар бўзчи сандал кўрпасига ўраниброқ ўлтурди. Ташқарида ёмғур тинаёзиб, кучлик шамол қўзғалған, ёмғур томчиларни гоҳо том устига тўпиллатиб қаттиғ тушурад, дарича тирқишидан кирган шамол билан қбра чароғ чайқалиб-чайқалиб ёнар, айвондаги кампирнинг чиғириғидан ғижиллаб чиққан товуш мушук бола мавлаган каби хужрага эшитилиб турад эди.

55. БАРИМТА

Кун чошкоҳдан ошиб, Чорсуда ҳалқ олағовири бошланса ҳам, шундаги бўш дўконларнинг бирида уч нафар йигит ҳануз донг қотиб ухлар эди. Чорсуда бўлиб турған тарс-тўполон гўё бу уч йигитни аллалар эди. Бошиға биттадан шапарак кир ёстиқ қўйиб, остиға яланқават тақир кўрпача ёзған ва устига гуппи чопонини ёпиб, яна шу ҳолда баҳузур хуррак отиб ухлаған бу уч йигит мусоғирга ўхшар эдилар. Улар пгу йўсун роҳат қилиб ётқанда, тахтабандлик дўкон ёниға ташқаридан бирав келиб тўхтади ва ҳамма товшини қўйиб, бақириб юборди: "Тўхта, ҳовв Наврўзқул!"

Ухлағучиларнинг иккиси пинагини бузмади, аммо дўконнинг тўрида ётқан чувак бир йигит сўчиб, бошини кўтарди, уйқулиқ қўз билан атроғига қарағандан кейин, ҳамёза тортди, керишди, сўнгра энг четда ётғучиға кўзи тушиб, ёнидағи йигитни туртди:

— Тўр, Шариф, тур, пешин бўлубту.

Иккинчи йигит кўзини очди:

— Эй, қўйсанг-чи, Раҳем.

— Тур-да, ахи, ана Қобелбой ҳам кеб тўхтабту.

Шарифбой ёстиқдан бурилиб, ёнидағи учунчи йигитка қаради:

— Палаънат, қачон келган экан?

— Ким билсин.... Инисини бо учратдимикин? Кани, уйғот-чи, палаънатини.

Шарифбой ётқан жойидан қўлини узатиб, Қобилбойниг муртидан тортди, Қобилбой

ғиншиб уйғонди:

- Тек ёт, Шариф.
- Инингта йўлиқдинг-чи?
- Йўлиқдим, икавингга салом айтди, — деди Қобилбой ва юзини улардан четка ўгуриб олди. — Бир оз тинч қўй, ухлайман.
- Эби, эби, — деди Раҳим, — буродаринг аҳволини гапур-да, ахи. Бар падари уйқуки, пешинга чикин¹ бўлса; кўчага бўлиб ёткан тўпалангни гўшиңгга иласанми?
- Кеч келдим, кўб жоврама-чи, Раҳим.
- Корунни тўйғузиб, сўғун ухла акун², қорунлар ҳам пиёз бўлиб тўхтабту, нонуштани қаерга қиласиз, Шариф?
- Чойхонага қиласиз.
- Кани, сен ҳам кафанингни ёпиниб шунда чикин ётма, палаънатинг бо ухлаб кетдими?
- Иккиси туриб кийина бошладилар. Раҳим узун белбоғини тўғрилар экан, бир қанча чақа ва тангалари ерга сочилиб тушти.
- Ўхў, ўхў, сабил, — деди Раҳим пулларни териб. — Худо буларни ҳам кўб кўрди чоғи, акун, Қўқонинг бизга тўғри келмади, иш топилмайде, пул сочиладе, оч қоламиз чоғи, Шариф?
- Қобелбойнинг Қўқонжоиига лаънат, — деди Шариф, — лоақал темирчи ҳам шогирд олмайди, бизга бирон иш топиб бермаса, тўппа-тўғри нар ҳар Қобелнинг устига минамиш.
- Буларнинг вақирлашиға уйқуси ўчиб кеткан Қобил, тўнғур-тўнғур бир нарсаларни сўзлаб, ёстиқдан бошини кўтарди.
- Чумчуқдек чирқиллашдинглар-да, тожиклар, — деди Қобил. — Ишсиз қолған бўлсаларинг, Тошкандга кетамиш.
- Ана-ана, яна топди гавни, — деди Раҳим. — Валдир-валдир қиласан, Қобелбой акун, Тошканд бориш учун пул кани?
- Пул топилади.
- Пул топилади? — деб кулди Раҳим, — бу бепадар бойбаччангизни қара, Шарифбой.
- Пул топилади, — деди яна Қобилбой ва яхтагининг чўнтағага қўл солдй. — Паст одамларсан-да: биринг темир-чиниг ўғли, иккичинг шустагарнинг³ боласи...
- Вой-вой, — деди Раҳим, — назари баланд бўёқчининг ўғлидан хафа бўллем!
- Қобилбой чўнтағидан бир нарса олиб, уларнинг оёғи остиға ташлади ва ўзи оғзини катта очиб, ҳамёза тортди.
- Ана пул, керак бўлса ол, сендеқ ифлосларни бир йил боқади.
- Раҳим билан Шарифбойнинг оёқлари остиға икки тилло келиб тушти, улар бир олтинларға ва бир Қобилбойға қараб қолдилар.
- Эби, кимни ўлдурдинг?
- Ота касбим одам ўлдириш эмас.
- Иниси берган, — деди Шариф.
- Қани, ининг билан кўришдингми, Қобел?
- Кўришдим.
- Одами нағз бўлған?
- Одами нағз.
- Акун шу қочиб ёта берайкан-да, — деди Раҳим. — Бирон чора боқсин-да, айтмадинг-чи, ахи?
- Айтдим... Пайт топиб ҳаммамиз Тошканд кетмакчи бўлдик.
- Бале-бале! — Деди Раҳим ва Шарифка қараб қош қоқти. — Тошканд кетамиш дегани

¹ Чикин — ...гача.

² Акун (акнун) — энди.

³ Шустагар — мато охорловчи.

тексиз¹ эмас экан-да, палаънатингни. Ҳай, иш битти, Қобелбой, Тошкандга юрамиз, ўруsingни ҳам бир кўрайлик².

Шариф ерда ётқан икки тиллони олиб Қобилға узатти:

— Ма, тиллонгни киссангта тиқ, Қобел.

Қобил олмади.

— Тилло ўзларингга, икавинг бир тиллодан бўлиб ол.

— Аччиғингни қўй, ахи, биз сенга даҳанаки айтдик-да.

Қобил кулди ва парвосиз кийина берди.

— Олмайсанми, палаънат?

— Ўзларингта деяппан-ку, иним сенларга атаб берди.

— Биздан қарзи йўқ-ку, ахи?

— Тушунмаган одамларсан-да, — деди Қобил. — Иним қочиб ётқан ҳолда уларни меҳмон қилолмадим, деб сенларга шу икки тиллони бериб юборди... Энди тушундингми?

— Вой, палаънат... Ҳали сан бизни ўз пулимиз билан бетимизга урдинг?

Қобил кулди. Улар иккиси бирининг оғзидан бири олиб, Қобилни паст уриб, Анварни мақтаб кетдилар.

— Сан отанг ўғли эмассан, агар отанг ўғли бўлсанг, мирзо Анвардек меҳмондўст бўлайдинг. Мирзо Анвар меҳмоннинг бетини қўрмай, бошидан тилло нисор³ қилғанда, сан палаънат бизни туконхонага қамаб қўясан. Буродаринг бўлмаса, Қўқонжонингни кўтариб оғзингга урайдик, мурунингдин мағзи саринг оқиб тушайди!

Қобил бир нарса деб тўнғиллади.

— Э, тўнғиллама, палаънат. Биз пул ошноси эмас, одам ошноси... Сени бозори подшога олиб чиқса, оғзига тиши бор деб саккиз пулга ҳам олмайди, ба худо!

Улар шу ҳангаманинг устида эдиларким, Чорсудаги шовқин-сурон ичидан баҳайбат бир ҳайқириқ эшитилди: бозор ола-говири бирдан кесилиб, бу учави ҳам ташқариға қулоқ солиб қолдилар:

Эй-й-й-й-й-й-й...
— Бозор аро йигилишиб гул терганлар!
Қасам ёдлаб, подшога сўз берганлар!
Мирзо Анвар отлиғ элга маълум киши,
Ўрда ичра қаламкашлик эрди иши.
Арзимаган гунохига кочди, кетди.
Бундин андак подшога озор етди.
Унинг дўсти Султонали номлиғ мирзо,
Бу кочишдан чекмакдадир беҳад изо.
Мирзо Анвар гунохига тойилди зор,
Халойикни тўхтатишдан мақсадим бор.
Эрта пешин асносида Султонали,
Орсиз Анвар гунохига ўлгай, бали.
Жамиятда ҳозир бўлса осий Анвар,
Ёки унинг дўсти ошносидин бирар.
Гунохингга Султонали ўлар, десин,
Эрта пешин вақти, афсус, сўлар десин.
Имонлик қул нафси учун дўстин сотмас,
Гунохи йўқ ошносини ўтка отмас.
Қулоқ солган гуноҳсизнинг фарёдига,
Дард колмағай, етар ҳар вақт муродига!

¹ Тексиз — бекор.

² Шу вактларда Тошканд ўрус қўлида эканлиги унутилмасин (*муал.*).

³ Нисор — сочиш.

Жарчи тўхтади, шовқин-сурон яна эскича давом этди. Жарнинг давомида қулоғи тиккайиб, кўзи катта очилған Қобилбой сукутка кетди...

— Нега хомуш тўхтадинг, Қобел? Акун жарчинг нима деб вақирлади?

Қобил жавобсиз бошини чайқади.

— Гапур, — деди Шариф. — мирзо Анвар, осий Анвар, деяпти чоғи?

Қобил яна жавоб бермади.

— Забонинг бор, ахи, буродарингни тутканлар-чи?

— Йўқ.

— Бўлмаса нега ундай чикин хомуш тўхтадинг?

— Энди тутмакчилар...

— Энди тутмакчилар? — деб заҳарханда қилди Раҳим. — Дарди харинани тутади.

— Тушунмай ётибсанлар, анови кун биз бир миғонинг уйига борған эдик-а.

— Ҳай.

— Ана шуни, сен Анварнинг дўсти эдинг, деб баримта¹ ушлаганлар... Эртагача Анвар келмаса, шу Султоналини ўлдураг эмишлар...

Жар маъносига энди тушунган йигитларнинг юзида бирдан ўзгариш кўрилди, кўзларида ғазаб, нафрат ўти ёнди:

— Бу хон йўқ², бу даюс! — деди Раҳим. — Акун санинг лабингга кесакни ман суртай, ўртоғим Шарифни ўлдир? Бу хон йўқ, бу даюс. Азбаройи худо, даюс!

Қобил лабини тишлаб, секинроқ ишоратини қилди. Чунки хуйланиб кеткан Раҳим бутун дўконхонани бошиға кийиб бақира бошлади.

— Бу хон йўқ, бу даюс! Вой дар даҳанат хонаша!..

— Секин-секин! — деди қўрқувлик Қобил ва ўрнидан туриб кетди, — бир фойдаси борми, жинни!

— Вой дар даҳанат хонаша!..

Қобил югуриб бориб, дўконхона эшигидан кўчага қаради.

— Кўй акун, даюсинг мени хам бўғиз қилсин... Вой дар даҳанат...

Раҳимнинг эскидан шунинг сингари асабий оғриғи бор эди. Шариф билан Қобил унинг феълига яхши тушунар, ул бирар ҳақсизликка дуч келса, гарчи масаланинг ўзига тааллуқи бўлмағанда ҳам шунинг сингари жинни бўлиб олар эди. Раҳим уч-тўрт дақиқа сўкуниб, титраб дўконхонани бошиға кўтаргандан кейин тинчили, Қобил дўконхона эшигини ёпиб, ўртоқлари ёниға келди. Учави бир неча вақт хомуш ўлтурдилар.

— Шу бевафо дунёга бир иш қиласиз, Қобелбой, — деди яна кўзи олаланған Раҳим. — Даюсингни зиндони қаерга?

— Зиндонини нима қиласан?

— Ана ман бор, ана Шариф, ана сан, — деди Раҳим. — Шу тунга учавимиз бориб ё ўламиз, ё шу бечорангни рўшноликқа оламиз.

Қобил манглай остидан Шарифка кўз юборди. Шариф кулимсиб, Раҳимга қаради..

— Э, сенга чи бало шуд?³

— Ҳеч чи, — деди Раҳим. — Акун биз дунёга нима олиб борамез, ҳай ўллук; дунёга ўн тилло пулимиз қолайдими, ё уйга сочини тараб тўхтаған хотунимиз қолайдими?

— Йўқ, қолайтикони йўқ, — деди кулиб Шариф.

— Дастана гир, — деди Раҳим. Шариф билан Қобилға икки қўлини чўзиб, улар иккиси ҳам илжайган кўйи қўлларини бердилар. — Лафзатон якми?

— Як-як, Раҳим дав.

¹ Баримта — гаров.

² Бу хон эмас... (муал.).

³ Э, сенга нима бало бўлди?

— Ҳазилаш нест?

— Нест.

— Тамом, — деди икки қўлини бўшатиб Раҳим. — Шуд.

Бу аҳдлашишдан сўнг учави ҳам хомуш қолдилар. Ташқарида шовқин-сурон давом этар, узоғроқ жойдан қаландарлар талқини эшитилар ва дўкон ёнидағи бир каллапаз зўр бериб ёғлиқ хасипини маҳтар эди. Полос устидаги чўпларни ўйнаб ўлтурган Қобилбой узоқ сукутдан бош кўтарди.

— Меним бир неча ерларга боришим керак экан.

— Қаёнға?

— Кечада мени олиб кеткан бўзчининг уйига, ундан кейин инимнинг олдига.

— Нима учун?

— Балки Султоналиниң қамалиши ёлғондир, агар чин бўлса, иним билан албатта кенгашиш керак. Ўрунсиз кучаниб қолмайлик-да.

Шариф Қобилнинг сўзини маъқуллаб, бош иргатди.

— Ҳай, кет, — деди Раҳим. — Биз шу ерга бўламиз, ханжарларни чархка тоблаймиз. Кўб тўхтама, палаънат.

Шариф ва Қобил унинг жиддиятидан кулимсишдилар. Қобил дўкондан чиқди.

56. ХАЙР ЭНДИ, РАЪНО!

Хотин-қизлар жинсидан иродаси кучлик, ҳатто эрлардан ҳам жассурроқ шахсларни кўб учратамиз. Шунинг билан бирга, уларни нақадар кучлик иродага молик бўлмасинлар, яна хиссиётларига мағлуб кўрамиз. Масалан: ҳикоямиз қаҳрамони Раънонинг жасорати, хонға қарши исёни, ҳатто маъюс қолған Анварни йўлға солиши — ўз замонаси учунгина эмас, бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам лойиқи таҳсин ва Раъно ёшлиқ қизларимизга ибратдир. Лекин иродаси кучлик шу Раъно ҳозир яна хиссиёти қўлида мағлуб эди.

Бу кечада Анвар оғаси билан кенгашиб, шу қунлар миёнасида Тошканд кетишни ўзига жазм қилди. Раънога ҳам Қўқон билан видоълашиш оғир сезилмади. Аммо, масала қатъий ҳал қилинғач, Раънода бир тарафдан қўркунч, иккинчи тарафдан қизик яна бир жасорат туғулди; кампир билан биргалашиб ота маҳалласига борар эмиш; ўзи би-равнинг йўлагида туриб, кампир орқали онасини айтдириб чиқар эмиш.

Туни билан шуни ўйлаб чиқсан Раъно, эрталабдан бери Анварни хафа қилар, ўз сўзида исрор этар эди. Кичкина ҳужранинг сандалида қарshima-қарши ўлтурғучи Анвар ва Раъно бир-бирисидан ўпкалик қиёфатда эдилар.

— Ҳиссиётка қаттиғ берилибсан, Раъно... Ҳар қадаминг-да сени бир фалокат кутадир, менга қолса аямга ҳам ишониб бўлмас.

— Паранжи ичида борған Раънони таниш учун ҳеч кимда каромат йўқ; аямга нега ишониб бўлмасин?

— Сен қочқан, аянгнинг обрўсини тўккан қизсан...

— Ҳеч, ҳеч... Аямнинг кўнглини мен яхши биламан, аям сиз ўйлаған хотинлардан эмас, ҳеч.

— Яхши, йўлда ҳам сени ҳеч ким танимасин, кампир ҳам аянгни алдаб олиб чиқсан, аянгнинг ўзига ҳам ишонайлик; яна ҳар ҳолда меним учун шу қасдингдан кечсанг нима бўлади, Раъно? Биз Тошкандга бориб еткан кунимизоқ, соғлиғимизни ва узримизни айтиб, хат ёзармиз-ку, жоним.

Раъно жавоб бериш ўрниға бирдан йиғлади, анча вақт кўз ёшисини юзи орқалиқ тўкиб турди.

— Балки мен... аям билан абадий кўришмасман.

— Ҳай Раъно, Раъно, — деди Анвар. — Худоёр юз йил яшайди, биз Тошкандда ўламиз, деб

ўйлайсанми? Хайр, күб бўлса Худоёр яна беш йил яшасин, ваҳоланки, унинг зулми шу йўсун давом этканда, биз чамалаған бу фурсат ҳам кўб; зеро, зулм некадар кучайса, унинг умри шунча қисқа бўлиши тажрибалар билан событдир. Агар шунгача ҳам сабринг етмаса, бошқа чораси топилар, Раъно, масалан, аянга Тошкандга чакирармиз ёки гапни бир оз эскиткандан сўнг Қўқонға ўзимиз келсак ҳам бўлади.

Раъно жавобсиз яна кўз ёшисини тўка берди, бу ҳолдан сиқилган Анвар, Раънога бир оз қараб турди:

— Хўб, йиғлама. Ҳали бир-икки кунсиз йўлға чиқолмасмиз, бу кун кечаси акам келса, эрта бозорға чиқиб йўл ҳозирлигини кўрса, ҳар ҳолда бириси кун кечқурун жўнашимиз ҳам аник эмас. Бинобарин сен ошиқмасанг ҳам бўлади. Ундан сўнг, сенинг ўйлаған йўлинг жуда қалтис, бу тўғрида бошқачароқ тадбир топармиз...

Раъно индамади, бир энтикиб ором ҳавосини ютди ва рўймоли билан кўз ёшисини қурилди. Анвар ўпкалик ил-жайиб Раънони янди. Улар шу ҳолда экан, ҳужра девори кўча тарафдан учтўрт қайта гурс-гурс урилди. Иккисининг ҳам қулоқлари тиккайиб бир-бирисига савол назари юбордилар...

— Бегона киши эмас, — деди бир оздан кейин Анвар. — Мен Сафар aka билан кундузи учун девор уришни шарт қилған эдим... Сен чиқиб кампирга айт, эшикни очсин.

Раъно ҳужрадан чиқди. Бирар дақиқадан кейин ҳавли сахнига бир неча оёқлар кирди. Бемаҳал йўқлашдан Анварнинг кўнгли ғаш тортиб, келгучини Сафар aka бўлар деб ўйлади. Ҳужра эшиги очилиб, ичкарига бири орқасидан бири — Қобилбой билан Сафарбой кирдилар. Анвар яна онглашилмовчилик ичидаги қолди, Сафар аканинг тинчсиз — ҳаяжонли кўзи Анварнинг илгаридан кўриб қўйған бир неча эҳтимолларини хотирлатиб, уларга жой кўрсатди.

— Вақтсиз йўқлашларингаз сабабсиз бўлмас, — деди товшини секинроқ чиқариб Анвар. — Биздан хабар топқанларми?

Сафар ҳамроҳига қараб, икки қўлини қовуштириб енглари ичига олди.

— Йўқ...

— Султоналини қамағанларми? — деб яна сўради Анвар. — Қамағанлардир?

Сафар ва Қобил бир-бирларига қарашдилар.

— Шундай, мирзам, шундай... Бизлар жуда ҳайрон бўлиб қолдиқ-да.

Анварда қонсизланиш ва кипрак осталарида ҳаракат кўрилди.

— Заари йўқ, кутқарамиз... Қачон қамағанлар?

— Кеча кечқурун... Боя бизнинг уйга Султоналининг хотини келган эди, мен шундан эшилдим. Унинг устига акангиз бориб қолди...

— Сиз кимдан эшилдингиз, aka?

Жарчи хабарини ва бу тўғрида ўртоқлари билан берган қарорини Қобилбой сўзлади. Анвар оғасининг сўзини жиддий эшитиб, бир неча вақт ўйлаб ўлтурди.

— Сиз ва ўртоқларингизнинг ҳамиятларингизга раҳмат! Лекин бу йўл билан Султоналини кутқариш қийинроқ, балки мумкин ҳам бўлмас, деб ўйлайман.

— Агар биз унинг қамалған жойини билсак, нима учун мумкин бўлмасин, Анвар? Ўртоқларим юраксиз йигитлар эмас, бу ёғидан хотиржамъ бўлингиз.

— Раҳмат. Албатта, бу жасоратни юраксиз кишилар қилолмас. Меним бу жасоратка умидсиз қарашим сабаби шунинг учунки, бундай шартлик ва нозик ҳабслар¹ аксар ўрданинг ўзидаги овоққа қамалғучи эди. — Ўрдаға кириш қийинми? Анвар бош чайқади.

— Ҳеч мумкин эмас, тун бўйи элли нафар йигит ўрда қўргони остидан айланиб турадир.

Қобилбой маъюс Сафар бўзчиға қаради. Сафар бўзчи зўр бериб мўйлабини тишлаб, узар эди.

¹ Ҳабс — маҳбус.

— Зиндонға қамаған бўлсалар, эби бор экан-да, тақсир.

— Эби... Зиндонға қамашлари эҳтимолдан узоқ, Сафар ака.

Яна бир неча фурсат сукутда қолдилар. Қобилбой ҳар он тўпписини қайириб, бошини қашири эди. Анвар сандал кўрпасидаги бир ипни узиб олмоқчи бўлғандек қўлини силтар эди.

— Зиндондан хабар олдиришимиз керак экан-да, Анвар?

— Хабар олинса... бўлади.

Қобилбой Анвардан шу жавобни олиб, Сафар бўзчиға юз ўғирди:

— Мирзонинг уйига бир киши юборсақ-да, унинг хотини эрига таом келтирган бўлиб зиндонға борса... Шу қандай бўлар экан, Сафар ака?

— Маъқул, ука, маъқул.

— Сизга-чи, Анвар?

Анвар тўғри ишорасини берди.

— Бояғи андишамизни ҳам айтиб ўтайлик, — деди Қобилбой — Биз йўлда бу тўғрини мулоҳаза қилиб келдик, Анвар. Сўзнинг рости шуки... Сиз бу уйдан ҳозир кетсангиз маъқул. Ҳарчи одам боласи-да. Ҳалигидек жони кўзига кўриниб иқрор бўлиб кўйса...

Анвар бош чайқаб, кулимсиди.

— Султонали ундей одам эмас, бундан хотиржамъ, — деди Анвар қаноат билан ва бир оз ўйлаб турди... — Аммо Султоналиниг хотини, тўғриси, бир оз хавфлироқ; хотин киши эримни кутқараман, деб нодонлик қилса, иш расво...

Сафар бўзчи боя Султоналиниг хотини келганда, Қобилбойниг ниятини эшишиб хотиржамъ бўлғанини сўзлади.

— Жуда яхши қилинған, раҳмат... Ҳали унинг уйига киши юборсангиз, яна уқдириш, хотиржамъ қилиш керак, шундай ишонтирилсинки, эрта пешингача эрининг озод бўлишиға шубҳаси қолмасин, ҳатто уни бу йўсун алданса ҳам бўладир. Эрта билангача кутқарилса, хўб, кутқарилмаса Анварниг ўзи бориб кутқарар эмиш, агар сен шунгача сабр қилмасанг, эрингнинг яна жазо тортишиға сабаб бўласан, дейилсин.

— Хўб, мирзам, хўб.

— Сизга яна бир хизмат, Сафар ака, — деди Анвар, Сафар ҳозирлик ишорасини қилиб, энгташиб олди. — Хизмат шуки, синглингиз мен билан бирга турмаса, сиз олиб кетсангиз...

— Хўб, хўб.

Анвар ўрнидан турди ва ҳозир қайтиб киришини сўзлаб ҳужрадан чиқди. Кўр киши зўр бериб ғўза суғураг, кампир чиғириқ чиқараг, Раъно эса, кўзини бир нуқтаға тикиб, сандал ёнида ўлтураг эди. Анвар ҳавлига тушиб, Раънони ўз тарафига имлади. Иккиси ҳавлиниг чеккарогиға бордилар.

— Эшиздингми, Раъно?

— Нимани?

— Уларнинг сўзини?

— Йўқ.

— Бизнинг бу ердалиғимизни сезиш эҳтимоллари бор экан, Султонали қамалған, иқрор қилса эҳтимол эмиш...

Раънонинг кўзи қавариб кетди.

— Аҳ?

— Кўрқма... Сен ҳозир Сафар ака билан кетасан, мен ҳам бошқа жойға бораман. Йўл ҳозирлиғини кўриб битиргунча бир неча кун айрилишиб турмасак бўлмас... Сен бориб кийин.

— Ростданми?

— Ростдан, сен кўрқма, фақат бу бир эҳтиёт, ҳозир Султоналиниг қамалишидан бошқа гап йўқ.

— Кийимларим ҳужрада...

— Ҳужрада бўлса улар чиққандан кейин кириб кийинарсан.

Иккиси айвонга қайтиб, Анвар ҳужрага кирди.

— Синглингиз ҳозир кийинади, — деди Анвар. — Бирга юриш яхши, бўлмас, икавингиз бир оз илгарида, Раъно орқада борсин.

— Хўб.

— Ундан кейин сиз зиндон хабарини билиб, хуфтан чоғи меним олдимға келингиз, Қобил ака.

Қобил ваъда ишоратини бериб, Сафар ака билан ҳужрадан чиқди. Раъно кириб кийина бошлади. Анвар маъюс эди, бир оз шошинқираб кийинган Раънонинг латиф юзига қаттиғ тикилган эди.

— Сиз кимниги борасиз?

— Менми, мен... мен шу яқиндағи биравникиги.

— Мен ҳам сиз билан турсам бўлмасмиди?

— Йўқ, хавф бор.

Раъно айрилғуси келмагандек уфлади. Кийиниб бўлиб паранжисини ҳам қўлиға олди, Анвар ҳужранинг бурчагига ўтиб, Раънони ўз ёниға имлади. Раъно келгач, Анвар уни қаттиғ қучоғлаб ўпди.

— Акам сенинг ёнингға мендан хабар етказиб турар, сенга бошқа ёрдамлар ҳам қилар, Раъно.

— Тошкандга тезроқ кетайлик, мен... уч кундан ортиққа қўнмайман.

— Хўб... яна бир ўпай, Раъно.

Раъно табассум ичида яна юзини тутиб берди. Анвар бир неча вақт унинг юзидан ажралолмай турди.

— Бўлди... Улар кутишиб қолғандирлар.

Анвар уни бўшатди...

— Пулни сен олиб кет, Раъно, меним эсим йўқ, йўқотиб қўярман.

Раъно бурчакдаги кийиз тахидан бир ҳамён олтунни олди.

— Сизга бир-икки тилло бериб кетайми, балки керак бўлар?

Анвар керак эмас, деб бош чайқади. Яна шу ҳолда Раъно ҳамёндан икки тилло олиб, Анварга кўрсатди:

— Шу икки тиллони холам билан отамға биттадан бе-риб кетаман?

— Бер, бер... Хайр энди, Раъно!

Раъно ҳам, хайр, дегандек бош иргади ва шошиб ҳужрадан чиқди. Раъно айвондагилар билан хайрлашар экан, ҳужрада қолған Анварнинг икки кўзи жиқ ёшқа тўлиб, қўкраги кучлил-кучлик силкинди ва гавдаси ўзига оғирлиқ қилғандек деворға бориб сувади...

57. ҚЎРҚУНЧ БИР ЖАСОРАТ

Қобилбой бу сўзни эшиткучи қулоқлариға ишонмағандек, Анварнинг яқинроғиға сурилди.

— Нима деяпсиз, Анвар, мен яхши онгламадим?

Анвар яна ўша сўзини такрорлади. Қобилбой энди бир оз орқасига қочиб кўзини катта очди ва бир неча вақт қотиб турди...

— Сиз нима қилмоқчисиз, ука. Ўз оёғингиз билан... Йўқ, бу бўлмаған гап. Балки бу — хоннинг унга пописасидир, шу ҳийла билан мақсадига етмакчидир... Қўйинг бу гапни, ука, қўйинг...

Анвар ҳамон бояғи вазиятда, кўзини бирнуқтаға тикиб, сандал устидаги қофозни оғаси яқинроғиға суриб қўйди...

— Башарти пописа бўлмаса?.. — деди Анвар. — Хон пописани билмайди, унинг ҳамма

харакати жиддий. Шундай, сиз бу хатни эртага унинг қўлиға берасиз ва ундан ҳар бир ёрдамингизни аямайсиз.

— Бу ақиллиқ гап эмас, ука...

— Мен энди шунга қарор берганман, — деди Анвар ўзгаришсиз. — Бу азмдан қайтиш йўқ... Фақат, сиз ундан ёрдамингизни аямаслиққа менга сўз берсангиз бўлди.

Қобилбой энтиқди, хатни қўлиға олиб, бир неча фурсат сукутда ўлтурди... Сўнгра бирдан ўрнидан туриб ҳужрадан чиқа бошлади.

— Йўл бўлсин?

— Кетяппан.

— Хайр, кечириңгиз.

Қобилбойдан жавоб бўлмади.

* * *

Кун қиёмға яқинлашқан. Яна бирар соатдан сўнг Султоналини ўлимга олиб чиқар эдилар. Ўрда ҳеч бир ўзгаришсиз, одатий такаллуфидан ҳаракатланар, баҳмал ва заррин кийган саркардалар ичкари билан ташқариға тўхтовсиз қатнашиб турар эдилар. Бу кунги девонда бир неча муҳтарамларнинг чақ-чақи билан яна бошқача рух, икки кундан бери яна девон хизматини адо қила бошлаган бир муҳтарам ёш олимнинг мулойим сиймоси мирзолар орасини яна мунаввар эткан ва юзидан ғолибият маъноси чакиллаб турған икки муфтининг мутоябаларига ёш олимнинг майин нигоҳи ҳар замон илжаяр эди.

— Унинг учун икки йўл, — дер эди Шаҳодат муфти, — ё аммазодасини топиб бериш, ё ўлим, фақат икки йўл.

— Албатта шундай, — деб унинг сўзини тасдиқ қиласин? Мулла Абдураҳмон. — Топиб берганда ҳам яна жазо бор, бу тарафи ҳам унутилмасин.

— Яна қандай жазо? — деб ажабланар эди мулла Калоншоҳ.

— Топиб беришни бўйниға олдими, бас, бу сўз Анварни қочирған ҳам ўзим, деган иқрордир.

Бу бийрон жавоб мулла Калоншоҳга ёқинқирамас эди.

— Топиб беришни бўйинга олмаслиқ, гуноҳсизлик деган сўздир. Дарҳақиқат, Анварнинг қаерға кетканини билмаса, қандай қилсан? Бас, бу ҳолда Султонали қатл қилинадир, гуноҳсиз ўлдириладир... Бунга ким сабаб, унинг қони кимни тутадир? Мен шунисига ҳайронман-да.

Бу сўз қаршидағи икки муҳтарамни лом дедирмай қўйиб, чақ-чақ шу ерда шарт кесилди. Шаръий либос кийдириб, ўз менлигини ишка оширган мулла Калоншоҳ ғолиб ва мағрур, қўлидағи таҳрирга қаради.

Шундай: шу соат ичиди Султоналини ўлим жазосига олиб чиқар эдилар. Ўрдадан ҳар ким унинг нажот топишиға ишонмас; хоннинг олдиға чақирилди — ўлди, башарти гуноҳи бўлиб, иқор қилса, яна жазога қолди, вассалом. Аммо Анвар хон хузурига келиб ўзини унинг ҳукмига топширадир, чин йигитлик йўли билан дўстини кутқарадир, деган хаёлға ким ишонсин? Кеча жарчи кўй-гузарларни айланиб, Анварни инсофга чакирди, киши қониға қолмаслиқ фазилатини тараннум эттириди. Бироқ, Анварнинг бундай "ҳамоқати"ға ахлоқан сукут этиб, вижданон музлаган ўрда арбоби ва бошқалар ишонсинми?

Шундай: ўрда арбоби бу кун пешиндан бир оз илгарироқ мужассам бир виждон, тоғюрак бир йигит ва ўлим сари кулиб келгучи бир арслонни ўз тарихида биринчи мартаба қўрди ва тонг ажабда қрлди. Бу улуғ жасорат бир неча дақиқаларғача зулм итларини сукутка солди, уларни ишдан тўхтатди. Урда арбларининг маҳкамада ўлтурғанлари эшик ёниға чиқиб, йўлда борғанлари ҳаракатсиз қолиб, парвосиз ҳар ким ёнидан садомлашиб ўткучи арслонни тамоша қилдилар.

Анвар девонхона қаршисиға етканда, нима мақсад биландир даричалар ва эшик ёнидан мүралашқучи мирзоларга умумий бир таъзим ифода қилди ва событ қадам зиналарга оёқ қўйиб, юқориға, хон ҳузурига чиқиб кетди. Пойтахт бўсағасидаги доимий ясовуллардан ўтиб, дахлизда тўхтади. Чунки бундан нарига ўтиш учун худайчи воситасида хондан рухсат олдириш лозимдир. Биринчи эшик ёнида қўл қовуштириб турғучи Дарвеш худайчи таажжуб ва ҳайрат ичиди Анварни қаршилаб, иккинчи хонадаги "жаноб" ҳузурига кетди.

Тахтига такя қилған Худоёр икки кўзи тўғрисиға икки жаллодни қўйиб, ёнидағи домла шоғовул, Турсун оталиқ ва ғайри бир неча аъёнлар билан сұхбатлашар эди.

— Пушти паноҳо! — деди худайчи, — хиёнаткор ўз ихтиёри билан келиб, домиadolatингизга таслим бўлмоқчи!

— Хиянаткаринг ким?

— Мирзо Анвар!

Хон сесканиб кетди, ҳамнишинлар ҳам алонг-жалонг бўлдилар.

— Келтир!

Худайчи қуллиқ қилиб, орқасиға қайтди. Даҳлиздаги Анвар биринчи хонадаги аъённи ҳайратка солиб, иккинчи танобийнинг бўсағасида, жаллодлар ўртасида тўхтади ва хонға таъзим адо қилди.

Рақибни бу қадар жасоратда кўрган Худоёрнинг кипрак осталари учиб, соқол туклари сиякинди ва бир оз сўз тополмағандек тамшаниб турди.

— Сен бизга хиянат қилдинг, ит увли!

Анвар бош ирғатди.

— Иқрорман.

— Тузимни унутдинг!

— Тонмайман.

— Иқрорсен, тонмайсен, ўбдан иш! — деди заҳарханда қилиб хон, — ўлувдан ҳам қайтмайсен!

— Мен сиздан марҳамат сўраб келган эмасман, — деди илжайиб Анвар. — Ўзимни ўлимга бериб, бир гуноҳсизни кутқазиши учун келганман.

Ҳамнишинлар лабларини тишлиштилар. Худоёр истеҳзолик кулди.

— Пусулмончилик қигсансан-да?

— Албатта, — деди Анвар, — бошқалар киши гуноҳи учун гуноҳсизни тутиб пусулмончилиқдан чиққач, мен пусулмонлиқ билан ўлишни ўбдан билдим.

Бу жавоб Худоёрни қип-қизил туска қўйиб, манглайида терлар кўринди, ғазаб ўти аланга олди.

— Сенинг қиған ишинг пусулмончилиқда борми, ит увли?

— Мусулмончиликда юзлаб хотин устига, бир камбағал уйланмакчи бўлған қизға ҳам зўрлиқ қилиш борми, қиблай олам.

— Чикар буни, жаллод!

Жаллодлар ҳаракатландилар.

— Ханжаримиз қонсираған!

Анвар бош чайқаб кулди.

— Гуноҳсизни меним кўз ўнгимда банддан озод қилинмас экан, Анварни бу ердан чиқара олмаслар, қиблай олам, — деди ва ўзини ташқариға торта бошлаған жаллодларни арслонларча силтаб юборди, — сиздаadolat борми, жаноб??!

Қўрқунч бу ҳайқириқ Худоёрни инсофка келтирди. Жаллодларни тўхташқа ва худайчини Султоналини ҳозирлашга буюрди. Кўзи қонланған Анвар икки қўлини ёнига ташлаб Худоёр қаршисида туриб қолди. Ҳамма сукутда... Шундай фурсатларда гуноҳкорни адабсиз сўзлар билан сўкиб турғучи Худоёр ҳам жим. Чунки, аъён назарида ҳар бир адабсизлигига Анвар

тарафидан кучлик бир ҳақорат олиш эҳтимоли бор. Шайхи Саъдий айтканча, дунёда ҳаётидан кўл ювғучидек тили узун киши бўлмас. Дарҳакиқат, инсонни разолатка солғучи унинг манфаати тақозаси, қола берса ўлимдир. Бу иккисидан кечгучига эса на подшоҳнинг қаҳри ва на жаҳаннамнинг қаъри фарқиздир.

Кўб фурсат ўтмай худайчининг орқасида Султонали кирди, хонға қарши тургучини таниб, титради... Титрап экан, Анварддин бир оз кейинда туриб хонға таъзим қилди.

— Сиз озод бўлдингиз, — деди хон, — девонға чиқиб ўз ишингизга қаранг!

Султонали ихтиёrsизча хон томонға букулиб олди... Анвар "истехзоли" вазиятда Султоналига ён қаради:

— Меним қаршимға ишлаб, жанобга неқадар содик қолсангиз ҳам, садоқатингиз сизни нажотка чиқара олмади, билъакс, сиз ўйлағанча мен — инсоғиз сизни қутқардим... Сиз шуни унумасангиз бўлди, Султонали ака, — деди Анвар ва хонға ишорат қилди. — Қўлимни боғласинлар, чиқариб ўлдирсинглар.

Султонали орқасиға қайтди, қайтар экан, кўзидан бир неча томчи ёши оқиб тушди. Жаллодлардан бири келиб, Анварнинг қўлини орқасиға боғлади, Анварнинг қўли боғланар экан, Мухаммад Ниёз домла ўрнидан туриб, хонға қуллиқ қилди.

— Шу адабсизнинг гуноҳини меним учун кечсинлар.

Хон юзини четка ўғирди:

— Растаға чиқаринг!

Анвар хонни ва ҳамнишинларини масхаралагандек таъзим адо қилди. Жаллод олдинға тушди, унинг орқасидан Анвар юрди ва орқадан икки нафар қуроллиқ ясавул эргаштилар. Анвар ўзини ўрдаға киришида қандай тетик туткан бўлса, ўлим сари чиқишида ҳам ўшандоғ парвосиз эди. Кўзи тушкан таниш ҳар кимса билан "Хайр, хўш" деган каби имлашиб олар эди. Ранги қув ўчиб ҳушсиз каби ташқи дарбоза ёнида турған Султонали билан ҳам алоҳида видоълашди. Анварнинг қарашидағи маънога тушунган Султоналиниң юраги сув бўлиб оқди ва ҳушсиз, ҳиссиз, Анвар кўздан йўқолғунча қараб қолди...

Янги растада ҳалқ қайнашар эди. Кўлида яланғоч ханжарини ушлаб, белига ойболтасини қистирған манфур жаллод орқасида келгучи маҳкумга кўзи тушкан ҳалқдан баъзиси жазо майдонига қараб оғилди ва баъзиси нафратланган кўйи ўзини четка тортди. Жазо майдони янги раста билан ўрда боғининг мулошида бир дор ва остиға қон оқизиш учун қазилған чуқурдан иборат, эди. Дор остиға келиб етдилар. Бир онда дор атоғига юзлаб йиғилған томошабин ҳалқни ясовуллар четланишқа буюрдилар. Ҳалқ орқаға силжиган бўлиб, яна сиқилиша берди. Дор остида Анварнинг қўли ешилиб, таҳорат олиш учун унга сув берилди. Чунки бу маҳкумнинг қонуний ҳаққи эди. Анвар таҳорат олар экан, жаллод ва ясовуллар ханжар яланғочлаб унинг теварагини қуршаб турдилар. Анвар таҳоратланиб, устидаги тўнини ерга ёзди. Жаллодлар доирани бир оз кенгайтиб, Анвар икки ракаъат намоз ўкуди.

Дуодан сўнг Анвар ўрнидан турди, қўлини боғлашқа бериб, атроғига бесаранжом аланғлади. Теваракни сириб олған ҳалқ олдида манфур кўзини мойландириб ўз устига тўп-тўғри қараб турған мулла Абдураҳмонни кўрди. Анвар титради. Абдураҳмон илжайди...

— Кулишка ҳаққингиз бор, домла, чунки ўч оласиз, — деди Анвар. Бирдан ҳамманинг кўзи Абдураҳмонга тушди. — Фақат сиз ифлослиқ натижасида куласиз, мен... мен тўғрилик самарасини ўраман, сиз ифлос виждан билан ғолибсиз, мен соғ виждан билан мағлубман... Мени дор остиға ким келтирди? Виждан эмасми, тақсир?! Сизни бу ерда ким томошабин қилди. Ифлослиқ эмасми, тақсир?!

Ҳалқ чуқур сукутда, ўз орасида турған "пешво"га киналик кўз билан тикилган эди... Жаллод қўли боғланған Анварни дор томонға олиб борди. Анвар ўз ихтиёрича чуқур ёнига ўлтурди ва ханжарини яниб келган жаллодга қўли билан "озғина тўхтанг" ишоратини қилиб, Абдураҳмон томонға кулди:

— Меним ҳолимни күрингиз, домла, — деди Анвар кулган юзда, — қўлим боғланған, устимда ханжар ялтирайди. Лекин мен куламан... Нима учун бундай, тақсир? Чунки виждон роҳатда, жон тинч, юракда ишқ... Дуруст, мен кўмилгач, қабрим устида кўкси доғлиқ қизил лолалар кўкарап... Нимадан бу? Бу — сизнинг каби тубанлар солған из...

Томошибинлар тоқатсизланғандек кўриндилар, Анвар узаниб ётди... Жаллод ханжарини енгига яниб Анвар устига энгашти.

...Энгашти, бироқ орқадан берилган кучлик бир зарб билан Анварнинг устидан ошиб, мукканча чуқурға йиқилди. Жаллоддан беш қадам нарида турған ясовуллар ҳам кўқдаги ханжарлик қўлларини остға букалмай, кимлар биландир олишиб ётар эдилар ва шу онда кучлик шапалоқ товши эшитилиб, салласи чувалган бир ёш мулла ерга ўлтуриб қолди. Халқ тартибсизланди... Қобилбой Анварнинг дастбандини кесди ва иккиси тартибсизлик ичига кириб йўқолдилар. Қуролсизландирилған ясовуллар гурр этиб турли томонға сочилған халқ ичидан дўст-душманни ажратолмай гарангсидилар. Шу вақт бутун аъзоси эски қонларға беланган жаллод чуқурдан чиқишқа интилар эди...

* * *

Шу воқиъадан икки кун сўнг ярим кечадан вақти, Беш ариқ билан Хўжанд дарбозалари ўртасидағи қургон девори остиға тўрт нафар кўлага келиб тўхтади... Йигирма икки-йигирма уч кунлик ой ҳали унча кўтарила олмаған, айниқса ой нуриға қўрғон девори тўскун эди. Кўлагалар бирин-бирин қўрғон девориға тирмаша бошладилар. Биринчи мартаба кунгира ёниға чиққучи эмаклаб юриб атрофни текширди, текширгучининг бостиға ой нури сепилиб, таниш бир юз — Сафар бўзчи зоҳир бўлди. Қурғон ташқариси кснг дараҳтсиз қир, туманлик — хира ойдин ва узоқдан бир неча туп ялангоч дараҳтлар кўлагаси кўринар эди. Сафар бўзчи ўзидан бир зина қуида турған ҳамроҳларини бирин-бирин ўз ёниға чиқара бошлади. Анвар, паранжилик Раъно, энг охирда қўлида арқон кўтарган Султонали юқориға чиқдилар. Султонали аста-секин кунгира ёниға келиб, остиға қаради.

— Саккиз газ бор, — деди шивирлаб Султонали. — Келинг, Анвар...

Анварнинг қўлтуғи остидан арқон солиниб боғланди. Султонали ва Сафар бўзчи Анвар билан қучоқлашиб қўришдилар... Сўнгра Анвар кунгира ёниға келиб, қуиға осилди. Сафар билан Султонали арқонни секин-секин юбориб турдилар.

— Етдим, — деган товуш келди қуида ва бир оздан сўнг арқон ҳам бўшалди. — Тортинг...

Арқон тортилиб олинди. Паранжиси аралаш Раъно ҳам арқонға боғланди.

— Арқонни қаттиғ ушлаб, оёғингизни деворға тираб тушасиз, Раъно... Энди омон бўлинг, синглим...

— Келин ойимларға салом айтинг, сиз ҳам, амаки.

Раъно гоҳ чалғиб, гоҳ тўхтаб, қуиға силжиди: Ерга тушишка бир газ чамаси масофа қолғанда девор остида кутиб турған Анвар уни кўтариб олди.

— Кўйинг, ўзим тушаман.

— Тегимиз ариқ, лойға ботасан.

Анвар шу сўзни айтиб, уч-тўрт қадам босди, Раънони "Туя тойди" ариғининг нариги чеккасига чиқариб қўйди. Раъно қўлтуғи остидағи арқонни ешди, арқон девор устига томон соғилиб олди. Анвар яна қўрғон дсвори остиға юриб чиқди ва секин юқорини чақирди.

— Султонали ака!

Қўрғон кунгирасидан Султоналиниң қўлагаси қуиға энгашти.

— Эҳтиёт бўлингиз, Султонали ака, — деди Анвар. — Сиз ҳам шу ҳафтадан кечикманг. Такрор айтаман: зинҳор кўриниш фикрига туша кўрманг.

— Хотиржамъ, хотиржамъ.

Чунки Анварнинг қутилған кунидан бошлаб Султонали ҳам яширинған эди. Гарчи, хон уни қайтадан йўқламаса ҳам, яна шу эҳтиётни мувофик кўрган эдилар. Султонали уй ишларини саранжомлаш учун улардан бир ҳафта кейинроқ йўлға чиқмоқчи эди.

Анвар "Туж тойди" ариғидан Раъно ёнига ўтиб, охирғи мартаба хайрлашдилар.

— Хайр, Султонали ака, хайр, Сафар ака!

— Хайр, амакилар!

— Оллонинг паноҳига, Анвар!

— Сафаринглар бехатар бўлсин!

Кўрғон устидагилардан кимдир бири пиқ-пиқ йиғлади. Анвар Раънони олдиға солиб, узокда кўринган дараҳт кўлагасига қараб юрди. Ер жуда ботқоқ, ҳар бир қадамни аранг ердан узилар эди. Йигирма қадам чамаси борғач, Раънонинг кафши лойға тишлашиб оёғ узолмай тўхтади. Икки қадам орқада келган Анвар Раънони кўтариб олди.

— Меним этигим бор, чимга чиққунча жим тур, — деди Анвар.

— Кўрғон устида... Қўйинг, уяламан...

Анвар жавоб бермади. Ўттуз қадам чамаси бориб Раънони ерга қўйди ва кўрғон устидан ҳануз мўралашиб турғучи кўлагаларга "кетинг" деган каби қўл чайқади. Иккиси яна бошлашиб кетдилар. Улар ўн беш қадам босар-босмас дараҳт кўлагаси остидан икки отлик югуриб чиқди ва бир онда Раънолар ёнига келиб, отликдан бириси "тўп" этиб ерга тушти ва жилавни Анварга тўғрилаб турди.

— Акун, сувор бўлинг.

Анвар Раҳим кўмагида отқа минди. Узангидан оёғини чиқариб Раънони чақирди. Раъно — Анвар билан, Раҳим — Шариф билан мингашиб олдилар. Анвар яна кўрғон кунгирасига қаради. Ҳануз икки кўлага кўринар эди. Қамчисини уларга тўғрилаб силкитди, отни йўлға солди. Дараҳт кўлагаси остида соябонлик араванинг шотисига такя қилған Қобилбой уларни қаршилади. Раъно от орқасидан аравага ўтди. Анвар ҳам отдан қўниб, аравага — Раъно ёнига чиқди. Раҳим ўз отиға миниб, Қобилбой аравани йўлға солди. Икки отлик араванинг икки шотиси ёнига кириб қўзғалдилар. Тўғун¹ темири ердаги майда тошларға уруниб, шақ-шук товуш чиқара бошлади. Арава ва отликлар кўлагаси дақиқа сайин кичиклаша борди, бора-бора кенг қирнинг бағрида кўзга кўринмас бўлиб кетди. Фақат, яна бир оз тўғуннинг кучсиз-кучсиз тошқа уриниши эшитилиб турди...

Битди.

¹ Тўғун — ғилдиракнинг ташки гардиши.

МИРЗО АНВАРНИНГ КЕЙИНГИ ҲАЁТИ ТЎҒРИСИДА

Мен мирзо Анвар хикоясини отам мархумдан эшиткан эднм. Мирзо Анвар Қўқондан қочиб келиб, уч-тўрт йил чамаси Тошканднинг машҳур Эскижўва маҳалласида гурган. Ул вақтларда бизнинг ҳавлимиз шу Эскижўвада бўлиб, мирзо Анвар отамға қўшни эмиш.

"Қўқондан бир мирзо қўчиб келиб, фалончининг ҳавлисини ижарага олған эмиш", деган гап чиқиб қолди, — деб ҳикоя қиласар эди чол. — Мен мирзо хабарини эшитсан ҳам, бир ҳафтагача ўзини кўралмадим. Рўза кунларининг бирида биз масжиддан шом намозини ўқуб чиқар эдикким, сўфи: "Ҳаммангизни Худоёрхоннинг миrzоси ифторга таклиф қилған", деди. Биз йигирма чоғлиқ киши янги қўшнининг уйига бордиқ. Бир уй ва айвонга яхши полослар солинган, кўрпачалар ёзилған, ўртада анвоъи дастурхонлар... Биз уйга кириб ўлтургандан кейин эшик ёнида хушсурат бир йигит кўринди. Бизга тавозиъланиб хуш омади айтди. Мирзо Анвар, дегани шу эмиш. Биз ифторга қарадик, миrzодан аҳвол сўрадик, тошкандлик бўлгумиз келди, деб кулди. Биз — тошкандликлар хуш кўрадирган норин қилдирибдир, хўб едик... Домла билан бир нечалар фотиҳага яқин ташқариға чиқиб кетдилар. Биз нима воқиъ бўлганиға тушунмадик. Орадан бир оз ўткандан кейин яна қайтиб кирдилар. Дастурхонлар йигилиб иш фотиҳага тўхталған эдиким, домланинг олдиға бир коса сув келтириб қўйдилар. Домла никоҳ хутбасини бошлади... Биз ҳайрон бўлдиқ. Хутба охириға етиб, мирзо Анварга бир қизни никоҳладилар; биз, мирзо билан қизнинг ҳаққиға дуо қилиб, тарқалишдиқ. Лекин хилофи одат бу никоҳ ҳар биримизни таажжубга солди. Яна бирар ҳафта ўткач, бир нечамиз мирзо билан таниш бўлиб олдиқ, кейинроқ миrzони улфатчилигимизга ҳам олиб кела бошладиқ ва шунда миrzонинг ўз оғзидан Худоёр билан кечкан можаросини эшитдик, таажжубландик ва минбаъд миrzога ихлосимиз ортди..."

Чолнинг сўзига қараганда мирзо Анвар Худоёрнинг қўли етмайдирган Тошкандда (ўрус қўл остида) тинч, аммо жуда ҳам фақир яшаған, бойларға миrzолик қилса ҳам, даромади доимий бўлмаған. Тошкандда туришининг учунчи йилларида Худоёрдан бир афвнома олиб, қашшоқлик жонига теккан мирзо Анвар, ўйлаб турмай, Раъно билан Қўқонға қайтқан. Орадан уч-тўрт ой ўткач, Қўқондан келгучилар миrzонинг ўлдурилганлигини сўзлаганлар. Нега ўлдурилган, эски "гуноҳи" учунми, бошқа сабаб биланми ёхуд "афвнома" ҳам мулла Абдураҳмонларнинг найрангги бўлғанми, отам бу тарафини яхши билмас эди.

Мен ушбу китобка материал йиғиш учун Қўқон бордим, яшаған кишилар билан сўзлашиб юрдим: ўзи Худоёр девонида ишламаган бўлса ҳам, Худоёр миrzоларига ҳамаср бўлған бир кекса миrzога учрашдим. Унинг сўзига қараганда, мирзо Анвар ўлдурилмаган. Худоёрдан сўнг анча йил яшаб, ўз ажали билан ўлган эмиш. Мен ҳайрон бўлиб қолдим ва икки ўртада тараффудланиб, миrzонинг кейинги ҳаётини шу ҳолда битиришқа мажбур бўлдим.

*Абдулла Қодирий — Жулқунбой
Тошканд, 1928-нчи йил, 15 февраль*